

Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя

32

ЛІТЕРАТУРА ТА КУЛЬТУРА ПОЛІССЯ

Випуск 32

*Сучасні тенденції вивчення спадщини
М.Гоголя та проблем історії, культури,
мистецтва Полісся XVII–XX ст.*

Ніжин – 2006

89
Л 64

83.3(ЧУКР)5+ 63.3(ЧУКР)52
Л 64

УДК 821. 161. 206+94/477/"9"
ББК 83. 3/ 4 Укр. / 5+63 3/ 4 Укр. / 52
Л 64

Збірник друкується за рішенням Вченої ради Ніжинського
державного університету ім. Миколи Гоголя
Протокол №3 від 25.02.2005 р.

Постановою ВАК України збірник включено до переліку наукових
видань, публікацій яких зараховуються до результатів дисертаційних
робіт із філології (Бюлєтень ВАК України. – 1999. – № 4. – С. 50) та
історії (Бюлєтень ВАК України. – 2000. – № 2. – С. 73)

Збірник засновано у 1990 р. проф. Самойленком Г.В.

Редакційна колегія:

відп. редактор і упорядник

докт. філол. наук, проф. Г.В. Самойленко;

з філології:

докт. філол. наук, проф. Н.М.Арват; докт. філол. наук, проф. О.Г.Астаф'єв; канд. філол. наук, доц. Н.І.Бойко; докт. філол. наук, академік, проф. А.П.Грищенко; докт. філол. наук, проф. З.В. Кирилюк; докт. філол. наук, проф. О.Г.Ковал'чук; докт. філол. наук, ст. наук. співр. П.В.Михед; докт. філол. наук, проф. А.Я.Мойсієнко;

з історії:

докт. істор. наук, проф. М.К. Бойко; докт. політ. наук, проф. О.Д.Бойко;
докт. істор. наук, проф. А.О.Буравченков; докт. істор. наук, проф. В.М.Даниленко; докт. істор. наук, проф. В.О.Дятлов, канд. істор. наук, доц. О.Г.Самойленко; канд. істор. наук, доц. Є.М.Страшко; докт. істор. наук, проф. Л.В.Таран; докт. істор. наук, проф. Ю.І.Шаповал.

з мистецтвознавства:

канд. мистецтв., доц. Г.І.Веселовська; канд. мистецтв., доц. Л.О.Дорогіна; докт. мистецтв., проф. М.А.Давидов; канд. філософ. наук, доц. Л.Л.Матвеєва; докт. мистецтв., ст. наук. співроб. О.С.Найден; докт. мистецтв., проф. В.І.Рожок; докт. мистецтв., проф. В.В.Рубан, докт. мистецтв., проф., член-кор. АМН Ю.О.Станішевський; докт. мистецтв., проф. С.В.Тишко; канд. мистецтв., доц. О.Е.Чекан.

Л 64 Література та культура Полісся. Вип. 32 / Відп. ред. і упорядник
Г.В.Самойленко. – Ніжин: Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2006. – 265 с.



ББК 83. 3/ 4 Укр. / 5+63. 3/ 4 Укр. / 52
© Видавництво Ніжинського державного
університету ім. М.Гоголя, 2006
© Самойленко Г.В.



Редакційна колегія збірника "Література та культура Полісся"
щиро вітає свого колегу, випускника Ніжинської вищої школи 1958 року,
дійсного члена АПН України,
доктора філологічних наук, професора

Арнольда Панасовича Грищенка

з ювілеєм

і бажає міцного здоров'я, творчих успіхів,
нових здобутків на науковій ниві.

З повагою колеги

СЕРЦЕ, СПОВНЕНЕ ЛЮБОВІ ДО СЛОВА І ЛЮДЕЙ

Чернігівській землі на талановитих людей щастить.

У рясному сузір'ї українських учених з Довженкового краю вимальовується світле і дороге ім'я Арнольда Панасовича Грищенка — колишнього учня Мутичівської восьмирічки, випускника Ріпкинської середньої школи (1954 р.) та Ніжинського педінституту імені Миколи Гоголя (1958 р., диплом з відзнакою!), учителя німецької мови та директора восьмирічної школи на Прилуччині (1958—1959 рр.), асистента кафедри української мови Ніжинського педінституту (1960 р.), одного з найталановитіших учнів патріарха українського мовознавства М.А. Жовтобрюха, а нині — дійсного члена АПН України, доктора філологічних наук, професора, визначного мовознавця, що підноє працює в багатьох галузях української лінгвістики та славістики і є великою гордістю землі Сіверянської.

Я безмежно вдячна Богові і долі, що 25 років тому (золотої осені 1980 р.) у стінах Київського педінституту зустріла свого дорогоГО, мудрого і доброго Вчителя — наукового керівника, консультанта, порадника, творчу індивідуальність і прекрасну Людину.

Вражають енциклопедичні знання, колосальна ерудиція та широта наукових інтересів Арнольда Панасовича — поліглота як у прямому, так і в переносному значенні слова. Глибокі знання німецької, англійської та всіх слов'янських мов стали підрунтям у розбудові української лінгвістики, і що дуже важливо — майже всіх її царин: історії мови, морфології, синтаксису, лексикології, лексикографії, фразеології. Викладачі й студенти всієї України не лише послуговуються науковими та навчальними працями Арнольда Панасовича, а й захоплюються новітніми, свіжими ідеями і концепціями розвитку української мовознавчої науки, властивим йому особливо серйозним і відповідальним ставленням до будь-якої діяльності.

Неординарність, справжня інтелігентність, виняткова скромність, ширість і шляхетність, легкий гумор, притаманні Арнольдові Панасовичу, виявляються скрізь і завжди. І тоді, коли він згадує про своє щемливо-солодке дитинство, маму-вчительку, з якою взимку возив

дрова до школи; і тоді, коли йдеться про навчання в Ніжині, інститутських друзів, улюблених викладачів, серед яких і Т.Д. Пінгук та І.П. Костенко, кабінет педагогіки, де познайомився з майбутньою дружиною — красивою й чарівною Ніною Миколаївною; і тоді, коли звучать у всій своїй красі і силі архаїчні форми з їхніми специфічними фонетичними рисами північноукраїнських і західноукраїнських говорів, бо зустрілися два академіки (Арнольд Панасович Грищенко і Василь Васильович Німчук); і тоді, коли захоплено розповідає про життєві долі й успіхи своїх колег з Інституту української мови, Інституту мовознавства імені О.О. Потебні або Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.

Якісний склад кафедри української мови Ніжинського університету — це результат багаторічної, сумлінної і компетентної праці професора А.П. Грищенка як наукового керівника, опонента, голови спеціалізованої вченової ради, завідувача кафедри української мови Національного педагогічного університету. Це вияв глибокої любові до своєї альма матері, до міста своєї юності. Ніжинські філологи циро вдячні славному землякові, вони горді з того, що мають честь і щастя спілкуватися з визначним мовознавцем, Людиною з рідкісним поєднанням краси внутрішньої і зовнішньої, з якої, як і з Довженкового батька, можна писати і Лицарів, і Богів, і Апостолів, і Великих Учених.

Вельмишановний і дорогий, Арнольде Панасовичу! Випромінюючи стільки світла, даруючи стільки добра, майте багато їх і в своєму житті. І нехай буде воно безкінечно довгим і щасливим!

Нехай серце, сповнене великої любові до рідного слова і людей, святкує ще не один ювілей!!!

Надія Бойко,
зав. кафедри української мови
НДУ ім. М.Гоголя

ФІЛОЛОГІЯ

Н.Н. Арват

Жизненное поле слова ГОЛОВА

Понятие жизненное поле какого-либо слова в определенном языке трактуется в данной работе как диапазон его функционирования на всех уровнях языка: лексико-фразеологическом, словообразовательном и синтаксическом. Это определяется его синтагматическими и парадигматическими возможностями и связями. Такой многоаспектный подход в раскрытии жизни отдельного слова, показывая ее многосторонность и объемность, вскрывает истоки этого многообразия, отражающего в свою очередь связи явлений и предметов в окружающем мире и осмысление их человеком. Близко к данному направлению находятся работы лингвистической школы Башкирского госуниверситета (г.Уфа, Россия), представленные в серии выпусков семантических исследований [1]. Большую помощь в данном суммарном подходе оказывают разнообразные словари, в том числе словари сочетаемости [2] и комплексный словарь современного русского языка [3]. В представленной работе выражен наш опыт описания жизненного поля слова ГОЛОВА.

Слово ГОЛОВА восточнославянское, восходит к общеславянскому [4] и является наименованием верхней части тела человека, верхней или передней части тела животного, содержащей мозг [5]. В этом *двойном значении* (верхняя и передняя, человека и животного) мы усматриваем первичное и вторичное, что в данном толковом словаре не отмечается. Речь идет о голове человека и голове животного. Человек и животное – разные субъекты, у обоих данная часть тела частично совпадает (приблизительно) по месту, совершенно не сходна по форме, но адекватна только по функции (носитель мозга), так что перед нами не название одного и того же одним словом, а одинаковые названия разных объектов. Здесь следует выделить *исходное (прямое) и переносное*. Исходным (первичным) естественно считать наименование ГОЛОВА в отношении части тела человека, ибо прежде всего в наименовании частей тела человек имеет в виду именно себя, а затем по некоторой аналогии переносит это название на живущих рядом с ним животных. Последовательность переноса (с себя на животное) проявляется в том, что отдельные части головы у человека и животного именуются различно (рот – пасть), лицо человека вряд ли соотносится с мордой животного (хотя такой перенос

употребителен при выражении отрицательного отношения к человеку). Различны и наименования конечностей (руки, ноги – лапы), но есть и общие наименования, оправдывающие себя (сердце, спина, шея). Первый перенос в употреблении слова ГОЛОВА с человека на животное связан с частичным биологическим сходством этих объектов. Намёк на первичность именования ГОЛОВА по отношению к человеку и вторичность – к животному просматривается в Словаре сочетаемости слов, где комментарии по поводу отнесённости слова ГОЛОВА к животному поданы в скобках. Трудно согласиться с тем, что именование ГОЛОВА по отношению к животному было введено в речевой обиход одновременно и параллельно с обозначением словом ГОЛОВА части тела и человека, и животного. Первичность ГОЛОВА по отношению к человеку и его вторичность по отношению к животному как бы отзеркаливается в обратной направленности: "морда"нейтрально к животному и эмоционально-оценочно – к человеку (гневное "Расселся тут, пьяная морда!" и ласковое "Ах, ты, мордашка, какой миленький!" – к ребенку).

Дальнейшая ступень переносного употребления слова ГОЛОВА – от названия части тела человека на название самого человека (метонимия). Сравн. 1 и 2: Думай головой (1.часть тела) – Умная голова (1) сто голов (2) прокормит, а дурная (1) не прокормит и себя [2]. Обозначение человека словом ГОЛОВА известно с древних времен при счёте количества людей. – Отряд в сорок голов. Это было употребительно при счёте убитых, раненых, беглых, больных [6], а также при уплате податей, налога (*Клад положен на столько-то голов*) [7]. Подобный учёт голов сохранился в современном русском языке только в отношении животных (*Стадо в сорок голов*).

Именование человека словом ГОЛОВА встречается в ситуации общения близких людей, а также с иронией и шутливо. – Что ты натворил, голова? (рзг.). Как живёшь-поживаешь, голова? (рзг.). Ах, ты, головушка моя бедная! (к себе или кому-то). См. у И.А.Крылова: "Отколе, умная, бредешь ты, голова?".

Помимо счётного употребления слова ГОЛОВА известен счёт людей по ртам (при необходимости кормить). – А было нас у матери восемь ртов. Каково жилось? (Горбатов). Вот привез вам ёще 20 ртов. Осилите? (рзг.). Аналогичный перенос с части на целое встречается в употреблении слов РУКИ и НОГИ. – Там прошла уже не одна тысяча ног. Это изделие производила сотня рук.

Развитие последующих ступеней многозначности слова ГОЛОВА в современном русском языке происходит по трём направлениям, что связано с тремя признаками головы как части тела: 1) по функции (носитель мозга), 2) по месту (верх тела), 3) по форме (круглая).

Перенос по функции связан с обозначением словом ГОЛОВА ума, рассудка, сознания [5]. В этом значении ГОЛОВА может употребляться без распространителей и с ними. Без распространителей оно выражает общую высокую оценку умственных способностей человека. – Иванов – голова. Ему можно доверять. С распространителями при слове ГОЛОВА признак субъекта конкретизируется. – Хорь был... административная голова (Тургенев). Второй перенос по функции связан со значением руководства чем-либо ("верх" - руководящий мозг организации). Слово ГОЛОВА закрепилось в обозначении верховной руководящей роли человека в чём-либо или где-либо. – Голова студкома (профкома, месткома, а также сельсовета, исполкома и др.). Чем значительнее организация (правящий орган), тем чаще в функции руководства употребляется старославянский вариант этого слова (ГЛАВА): глава правительства, глава делегации, Глава Верховного Совета (высокий стиль и официальное).

На основе переноса по месту (верх) развилось употребление слова ГОЛОВА в значении начала чего-либо, имеющего протяженность. – Голова колонны (демонстрации, шествия, поезда и под.). В голове демонстрации шли знаменосцы. В голове колонны были ветераны. Сравн. Типичное объявление на вокзале: "Счет вагонов начинается с головы поезда" (или "с хвоста"). Употребление слова ГОЛОВА в значении начала предмета отмечено в "Толковом словаре живого великорусского языка" Вл. Даля: голова реки (сибирское), голова улья, голова (головка) лаптя, головка сапога [7].

Перенос в употреблении слова ГОЛОВА на основе сходства предметов по форме выражается в сочетаниях головка капусты (лука, чеснока), булавочная головка, головы подсолнухов (форма и место).

На основе переносного употребления слова ГОЛОВА сформировалось немало грамматических фразеологизмов: в головах, с головы, на голову, по головам, с головой и др. [8].

На основе переносного употребления слова ГОЛОВА сложились фразеологические выражения с общим значением утраты самого ценного, без чего жизнь невозможна: сложить голову, лечь головой (погибнуть), не сносить головы (предостережение), подставить голову (рискнуть), ручаться головой и др.

Среди устойчивых оборотов со словом ГОЛОВА наблюдаются две структурно-семантических модели: атрибутивная (светлая голова) и предикативная личная (голова раскалывается) и безличная (шумит в голове).

В каждой модели имеется характеризующий компонент, обозначающий признак субъекта.

Характеристика человека: (парень) без головы, (он) без царя в голове, (у него) ветер в голове, не хватает винтиков в голове, баранья

голова, дубовая голова, еловая голова, садовая голова, куриная голова, дырявая голова, пролетная голова, пустая голова и др. Преобладает отрицательная оценка.

Положительная оценка человека: (парень) с головой, (он) на голову выше (кого-то), умная голова, сообразительная голова, золотая голова и т.д.

Можно заметить, что в оценке или характеристике человека, его умственных и деловых качеств нередко используются названия растений и животных. В этом отражается тенденция сопоставления человека с предметами окружающей действительности. При таком сопоставлении возникают остроумные и яркие метафоры.

Состояние человека выражается обычно в предикативной модели с глаголами эмоционально-экспрессивной окраски. – В голове гудит (трещит и под.), голова кружится, кругом идёт (от забот) и под.

Состояние и характеристика человека могут быть представлены путём обозначения головы как ёмкости, в которую что-либо вбили, вкотолиши, втемяшили (прост.), втолковали и т.д., или из которой советуют что-либо выкинуть, вышвырнуть, выбросить и под., или которая забита, заполнена чем-то, не работает, не варит, на соображает, или наоборот, хорошо варит (аналогия с котелком по форме и по функции). Сюда же примыкает модель с винительным объекта: потерял голову, повесил голову, свернули голову, ломает голову (над чем), намылили голову (кому), вскосматили голову (кому) и т.д. Обособленно стоят обороты со значением "сделать что-либо полностью": выдать с головой, выдать поголовно (всех), разбить наголову (кого), отдельять с ног до головы, окунуться с головой (в дело), броситься с головой (в омут, в революцию) и мн. др.

Известно употребление слова ГОЛОВА в клятвах, заверениях: головой ручаюсь (клянусь). Вот топор, вот моя голова, – руби, если не сделаю. Свою голову положу, а... (клятвенное обещание или угроза, предостережение).

Слово ГОЛОВА приобрело широкое употребление во всех падежных формах с предлогом и без него, символизирующих толкование ГОЛОВЫ либо как места, либо как предмета с определённым содержанием. В зависимости от этого содержания предложения выражают либо характеристику, либо состояние человека, а также различные коммуникативные ситуации, возникающие в процессе общения. Из всех соматизмов по фразеологической активности слово ГОЛОВА занимает в русском языке 3-е место (287) после фразеологизмов со словом ГЛАЗ (383) и словом РУКА (326) [9].

Существует множество пословиц и поговорок со словом ГОЛОВА, выражают перечисленные выше значения. В целом таких речений более 60 [10], приведем лишь некоторые из множества имеющихся. –

Денег нет, так и подушка под головой вертится. Дум в голове, что дыр в решете. Дубовую голову не проймёшь словом. За глупой головой ногам нет покоя. За хорошей головой жена молодеет, а за плохой, как земля, чернеет. Куда голова, туда и животы. Либо грудь в крестах, либо голова в кустах. Дурной язык голове не приятель. В голове реденько засеяно. Велика голова, а мозгу мало. Выше ветра головы не носи и др.

Широкая употребительность слова ГОЛОВА связана также с его **словообразовательным гнездом**. Здесь отмечается несколько ветвей.

1. Существительные с эмоционально-оценочными суффиксами: головка, головёнка, головушка, головища, головня, голован (о человеке с большой головой), головастик (человек и земноводное (первое эмоционально-оценочное, второе нейтральное), головёшка (первое о человеке, оценочное, второе о предмете – нейтральное). Отмечается определённое количество сложных имён существительных: головорез, головотяп, головотяпство, головокружение, головомойка, головоломка.

Другие словообразовательные модели: изголовье, поголовье, головизна, главарь, главенство и др.

2. Прилагательные: головастый, безголовый, белоголовый, тёмноголовый, черноголовый, рыжеголовый, красноголовый (красный = красивый, народнопоэтическое, головной, головоломный и др.).

3. Наречие: поголовно, наголову (разбили).

4. Глаголы (со старославянским вариантом): возглавить, обезглавить, главенствовать и др.

На **синтаксическом уровне** отмечается широкое употребление слова ГОЛОВА в ряде типовых синтаксических моделей простой и сложной организации.

1. Типовые модели словосочетаний. А). Именные словосочетания типа "определение + ГОЛОВА". Они очень продуктивны, ибо в основном имя существительное распространяется препозитивным прилагательным.

– Горячая голова (в прямом и переносном значении), с повинной головой, на трезвую голову, с большой головы на здоровую, на свою голову, бедная головушка. Б). Именные словосочетания с генитивом (в значении "руководящая должность"): голова исполкома, райкома и др.

В) Глагольные словосочетания нескольких продуктивных типов:

В-1) переходный глагол + ГОЛОВУ (винит. п.): сломить голову, поднять голову, опустить голову, вскружить голову, вымыть голову, перешагнуть через голову (в переносном значении). Здесь же рассматриваем и деепричастные обороты: сломя голову, очертя голову (очень быстро...) и др. с переносным значением глагола.

В-2) глагол + творительный падеж имени существительного (в значении образа действия): бодать головой, выдать с головой, отвечать головой, ручаться головой, погрузиться с головой и др.

2. Типовая модель простого предложения: простое предложение с усилительной частицей **хоть** и императивными глаголами. Она выражает отрицательное эмоциональное отношение к кому-то упрямому, неуступчивому, непонятливому, совершающему что-либо нежелательное для других, или выражает состояние человека в порыве отчаяния, в трудном положении.

- Хоть кол на голове теши! Хоть головой об стенку бейся! Хоть голову давай на отсечение!

3. Типовая модель сложного предложения. Она выражает предостережение, предсказание чего-либо неизбежного при наличии определённой предпосылки.

- Была бы голова, будет и борода. Была бы голова, будет и булава. Была бы булава, будет и голова. Была бы голова, будут и рога. Была бы голова, будет и петля. Была бы голова, доищемся и до хвоста. Была бы голова, а шелуди будут. Была бы голова на плечах, а хлеб будет и др.

Все эти "предсказательные" речения употребляются при выражении различных социальных и бытовых ситуаций.

Представленный обзор употребления слова ГОЛОВА в современном русском языке показывает, что данное слово ведёт активный образ жизни в языке, работая на всех языковых уровнях. Оно вносит весомый вклад в корпус выразительных средств русского языка и является одним из составляющих его богатства.

Литература

1. Исследования по семантике. – Уфа: Башкирский гос. университет (Россия), 1975 и посл.
2. Словарь сочетаемости слов русского языка / Под ред. Денисова П.Н. и Морковкина В.В. – М.: Русский язык, 1983. – С.106.
3. Тихонов А.Н., Тихонова Е.Н., Тихонов С.А. Словарь-справочник по русскому языку. – М.: Русский язык, 1998.
4. Шанский Н.М., Иванов В.И., Шанская Т.В. Краткий этимологический словарь русского языка. – М.: Учпедгиз, 1961. – С. 78.
5. Словарь русского языка: В 4 т. – Т.1. – М.: Русский язык, 1985. – С. 325.
6. Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка. – Санкт-Петербург: Типография Императорской АН, 1803. – Т.1. – С. 542–543.
7. Даль Владимир. Толковый словарь живого великорусского языка. – М.: Госиздат национальных и иностранных словарей, 1956. – Т.1. – С. 317–369.
8. Фразеологический словарь современного русского языка. – М.: Сов. энциклопедия, 1967. – С. 110–115.
9. Занковец А.А. Фразеологическая активность соматизмов в русском и белорусском языках. Язык и социум. Ч.1. – Минск, 2004. – С. 147.
10. Русские пословицы и поговорки. – М.: Худож. литература, 1978.

Мир казаков и поляков в повести Н.В.Гоголя "Тарас Бульба"

Повесть "Тарас Бульба" имеет давнюю традицию изучения в лингвистике. По сравнению с другими аспектами языка и стиля менее изучена структурно-семантическая организация текста, его семантические узлы, которые помогут глубже проникнуть в авторский замысел произведения. По существу в повести изображены три антагонистические мира, но наиболее активно противопоставлены друг другу мир казаков и мир поляков, которые и являются объектом нашего наблюдения.

Сюжетное пространство казаков и поляков структурируется целой системой оппозиций, среди которых главным является эквивалентное противопоставление "свой – чужой". Центральное пространство повести занимают казаки, мир поляков-католиков находится на периферии художественного полотна повести, но тем не менее он изображен с достаточной полнотой и основательностью.

Физическое пространство. Мир казаков – это неограниченное, открытое пространство, огромное по протяжению и размерам (*пространные земли; представлялась зелено-золотистым океаном; бесконечная... степь; Днепр... обхватил половину... земли, ...как море*), в нем только обозначены отдельные точечные локусы (Киев, Сечь, хутора, села).

Мир поляков ограничен в пространственном отношении. Его образуют города с крепостным стенами (Дубно, Варшава, Умань), городские предместья, окрестные села и земли. В описании пространства поляков отсутствуют знаки, передающие идею большого расстояния (*весь польский юго-запад; аббатство обхватилось сокрушительным пламенем; Высокий земляной вал окружал город; идти прямо на город Дубно; занялось опустошением окрестностей; пустыри, незаселенные места и леса, которых было еще вдоволь и др.*).

Природа. Мир казаков обладает природным разнообразием и изобилием. Живительное солнце, обливавшее "*теплотворным светом своим*" необъятные земли, порождало растительное и животное изобилие, земля "*кипела плодородием*", на ней буйствуют растения, краски, запахи и звуки, которые издают насекомые, птицы, животные (*неизмеримые волны диких растений; кони скрылись в них, как в лесу; океаном, по которому брызнули миллионы разных цветов; голубые, синие и лиловые волошки; желтый дрок, белая кашка, Воздух был напоен тысячью разных птичьих свистов; тучи диких гусей; бесчисленный мир насекомых, наполнявших траву, весь их треск, свист, стрекотанье; несметное число всех возможных степ-*

ных птиц, олений и коз; тащить богатые тони и др.). Тема природного изобилия возникает и в последнем абзаце повести и, как символическое соединение мифологем начала и конца в жизнеспособный, вечно развивающийся круг, привносит оптимизм и веру в незыблемость жизни природы и человека, праведности жертвы казаков, принесенной за веру, отчизну и товарищество.

Мир поляков не имеет природного разнообразия и богатства, он лишен естественных звуков и цвета. Цветовая гамма проявляется в искусственных предметах одежды, украшениях, в разрушительном колорите войны. Это мир ущербной природы, хотя земледельцы могут получать на своих землях богатый урожай (колебались тучные колосья, плод необыкновенного урожая; огонь... освещал... липово-огненным светом спелые гроздья слиев или обращал в червоное золото там и сям желтоватые груши; над огнем вились вдалеке птицы; но нигде не слышно было отдаленного петушьего крика; широкие листья попуха, из-за него торчала лебедя, дикий колючий бодяк и подсолнечник и т.д.).

Население. Открытое пространство, изобилие растительного и животного мира способствует воспроизводству человека, живущего на этой благодатной земле. Казачество растет подобно бесчисленным травам (удобные места усеялись казаками, которым и счету никто не ведал; что байрак, то казак; ужасное множество... людей; куча народа бранилась на берегу; миллион казацких шапок высыпал вдруг на площадь; гибель народа; Без счету кони и тaborы телег тянулись по полям и др.).

Замкнутое пространство, некая ущербность природы антагонистического мира как бы сказываются и на репродуктивной возможности человека. При количественной характеристики мира поляков лексико-семантические группы слов со значением множества не представляют такого гиперболического разнообразия. (Бегущие толпы монахов, жидов, женщин вдруг омноголюдили... ; помочь, состоящая из небольших полков; Мещане и городские обыватели стояли кучею на городском валу; Толпа голодных рыцарей).

Атропонимическое пространство. Пространство казаков "перенаселено" собственными именами, фамилиями, прозвищами, которые на символическом уровне идентифицируют свой мир. А в связи с тем, что антропонимы восходят к апеллятивной лексике и другим словам с признакомым значением, сохраняющим в определенной степени лексическую семантику, они обладают и характеризующей функцией, частично прогнозирующей структуру художественных образов, главных и фоновых. Мир поляков населяют безымянные герои, из многочисленных действующих, фоновых лиц только три персонажа имеют имя, имя и фамилию или фамилию (душечка Юзыся, гетьман Николай

Потоцкий, хорунжий Голяндович). Отсутствие имен приобретает знаковость и переводит пространство поляков в антимир (Без имени ребёнок — чертенок), т. к. имена представляют собой идеальную материю, "насыщенную благодатными энергиями", подчеркивают божественное начало в человеке [1].

Обычаи. Казаки придерживаются традиционных "простых" обычаем своих дедов и отцов, почитают законы предков. Выполнение традиционных законов является гарантом казацкой соборности, а следовательно, и жизнеспособности казачества, которое еще сохраняет военную демократию, эпически отраженную в тексте (*странная республика*). И недаром Бульба упрекает отдельных казацких старшин в том, что они начинают привносить в свой быт западноевропейские порядки (*Перенимают черт знает какие бусурманские обычаи; гнушаются языком своим; свой с своим не хочет говорить; свой своего продает*) и разрушать казацкое братство. Традиционность проявляется в организации общественного устройства казачества, в быте, одежде. С точки зрения казака одежда должна быть функциональной, удобной, не сдерживающей движения в работе, веселье, бою. Тарас Бульба высмеивает поповские подрясники своих сынов, вернувшихся из бурсы, исходя из их неприспособленности для быстрого движения (*А побеги который-нибудь из вас! Я посмотрю, не шлепнется ли он на землю, запутавшися в полы!*). И хотя Тарас любовно, красиво, добротно и дорого одевает своих сынов, но эта красота сохраняет свою функциональность и стабильность раз и навсегда устоявшейся казацкой моды. Казакам не свойственно щегольство, и даже к дорогой одежде они относятся пренебрежительно (*шаровары алого дорогое сукна были запачканы дёгтем для показания полного к ним презрения*). Смена типа одежды у казаков имеет символическое значение: одежда — знак своего пространства, смена одежды представляет собой своеобразную инициацию или предательство, переход в мир антагонистов. Так, сыновья Бульбы сменили одежду бурсаков на казацкую, и этим самым "преобразились" из школьников во взрослых казаков. Измена Андрея выражается не только в словесном отказе от отчизны, отца, брата, товарищества (от веры он не отрекался), но и сопровождается сменой казацкой одежды на роскошный наряд польского рыцаря (*Зачем же он надел чужое одеянье? Кто ж его принудил?*).

Польская элита отказалась от своих традиционных обычаем, она вошла в мир европейской культуры, социальной, военной и бытовой. Поляки, соблазнившись европейской модой, полюбили роскошь, обзавелись многочисленными слугами, дворней, разоряя отцовские, дедовские замки и поместья от жажды приобретения дорогой одежды, оружия или украшения, причем любовью к роскоши, щегольством в

равной степени отличаются и мужчины, и женщины (подожду долгую... и пообещал еще дать взаймы, если только поможет мне собрать долги с других рыцарей; ибо у пана хорунжего ... нет и одного червонного в кармане; молодой шляхтич надел на себя решительно все, что у него ни было, так что на его квартире осталось только изодранная рубашка да старые сапоги; не красовался бы больше на шеститысячном своем аргамаке... не шумел бы на сеймах, задавая роскошные пиры сенаторам; в городе есть красавицы и дворянки... то хоть им и есть нечего, а жемчуг все-таки купят; В изобилии и роскошном избытке всего текли мои дни; лучшие дорогие блюда и сладкие вина были мне снедью). Одежда польской шляхты характеризуется не столько удобством, сколько подчеркивает щегольство ее хозяина. Польские воины следуют европейской моде, и в своем красочном одеянии напоминают витрину дорогого модного магазина (польские витязи, один другого красивей, стояли на валу. Медные шапки сияли, как солнца, оперенные белыми, как лебедь, перьями. На других были легкие шапочки, розовые и голубые, с перегнутыми набекрень верхами; кафтаны с откидными рукавами, шитые и золотом и просто выложенные шнурками; у тех сабли и ружья в дорогих оправах; в красной шапке, убранный золотом, буджаковский полковник... и широкий дорогой кафтан в силу облегал его).

Характер. Широкие вольные просторы казацкой земли, природная гибель всего живого формирует и соответствующий характер казаков, широкую разгульную замашку русской природы. Это народ открытый, экстравертный, эмоционально-импульсивный, трудолюбивый, беспечный в бездействии и одновременно тяжелый, сосредоточенный, бесстрашный и жестокий в период военных действий (русский характер получил широкий размах; отличался грубой прямотой своего нрава; разучившись знать, существует ли какая боязнь на свете; бранным пламенем объялся древнемирный славянский дух; Тут не было волнений лекомысленного народа: волновались все характеры тяжелые и крепкие, которые... упорно и долго хранили в себе внутренний жар). Природные условия формируют мощную силу казаков. Текст насыщен словесными рядами, объединенными семами "сила", "крепость", "здравье", "красота": два дюжие молодца; крепкие, здоровые лица; в сажень ростом; это было необыкновенное явление русской силы; свежесть, рослость, могучая телесная красота; а рука была крепка в бою; старые, загорелые, широкоплечие запорожцы; несокрушимый казак; славянская порода – могучая порода пред другими как море перед мелководными реками. Не случайно при описании трагических событий, приводящих к смерти казаков, автор постоянно подчеркивает их физическое преимущество

перед противником, который только в групповом нападении (кучей) может одолеть одного казака.

Разгульная душа казака проявляется в гульбе, признаке широкого размета душевной воли, казаки беззаботно предаются воле и товариществу. Веселость была пьяна, шумна, но при всем этом не был черный кабак... это был тесный круг школьных товарищей, выплескивающей безудержную радость жизни... с песнями, плясками... потерявшую конец своей. В этом пире души с товарищами они беспечно проматывают деньги, одежду, дорогие кубки, и перед ними вставала необходимость идти на Турещину, чтобы восстановить свои финансовые возможности. По словам Янкеля, у казака ничего нет, несмотря на то, что они возвращались, как правило, из своих походов с хорошей добычей. С той же энергией и страстью они отдаются ратному делу, потому что неприлично благородному человеку быть без битвы.

Причиной трагического исхода событий в повести является беспечность казаков в моменты временного бездействия. В это время долг (я должен) заменяется желанием (я хочу). Смена модальных позиций казаков и проявляется в их беспечности. На хуторе Бульбы, в Сечи, под Дубном сторожа спят непробудным сном (прежде всего заснул сторож; и самые сторожа спали; Он подивился такой беспечности). Из-за этой беспечности мертвцы пьяный Переяславский курень был перебит и взят в плен; по-видимому, по той же причине были разбиты или угнаны в плен и запорожцы, оставшиеся в Сечи (вкурнули ли оставшиеся запорожцы, по казацкому обычаю, и пьяными отдались в плен). Следствием этой беспечности (я хочу) произошло разделение войска на две части, которое привело в дальнейшем к трагическому финалу военных действий казаков в обоих направлениях. Казацкий круг, разделенный на две части, оказался нежизнеспособным (все перемерли старые товарищи. Ни одного из тех, которые стояли за правое дело, за веру и братство. И те, которые отправились с кошевым в угон за татарами, и тех уже не было давно: все положили головы, все сгibли). Но, подобно мифопозитическому миру, на место одной рати встает другая, с той же духовной и физической силой, необходимой для выполнения своего долга. Казаки верны своему слову, особенно, если оно подтверждено крестным целованием: Бульба не смог уговорить прежнего кошевого и нового, своего ставленника, разрешить казакам погулять в Турещине (Не можно; Мы обещали султану мир; Не имеем право; Если бы не клялись еще нашю верою, то, может быть, и можно было бы, а теперь нет, не можно; И думать об этом нечего).

Текст повести не дает возможности увидеть у поляков мощных характеров. Некая ущербность природы, естественной среды обита-

ния предполагает формирование менее цельных и мощных характеров героев антагонистического мира. Польские шляхтичи, спесивые и тщеславные, легкомысленные и хвастливые, а иногда и нечистые на руку (У ляха пустоголовая натура; с бойким и хвастливым ляхом красовавшимся на горделивом коне; стоял спесиво... буджаковский полковник; Немало было и всяких сенаторских нахлебников..., которые крали со стола и из буфетов серебряные кубки; ясновельможные паны, довольно плотные, глядели с важным видом и др.), также ведут расточительный образ жизни, веселятся на балах и сеймах, но при этом их поведение мотивировано личностным началом, щегольством, желанием выделиться из среды себе равных. По словам Янкеля, у хорунжего Голяндовича нет ни одного червонного в кармане, несмотря на то, что он обладатель хуторов, поместий, четырех замков и обширных земель до самого Шклова, и если бы не вооружили бреславские жиды, не в чем было бы ему и на войну выехать.

Польские рыцари, несмотря на легкость характера, отличаются незаурядной доблестью и мужеством (многие военачальники королевские, торжествовавшие дотоле в прежних битвах, решались, соединяя свои силы, стать грудью против запорожцев; И много уже показал боярской богатырской удали; Размахнулся он со всего плеча и ударил его саблей; Увертлив и крепок был лях; Разрубил на нем вражий лях железную рубашку).

Поляки вероломны, они не держат своей клятвы в перемирии. Гетман Потоцкий нарушил клятвенную присягу оставить на свободе все христианские церкви, забыть старую вражду и не наносить никакой обиды казацкому воинству. Прав оказался Тарас Бульба, предупреждавший казаков о польском вероломстве (не верьте ляхам: продадут псяюхи!): после недолгого времени они вероломно нарушили мир (вздернута была голова гетьмана на кол вместе со многими из первейших сановников).

Соборность и индивидуализм. Все казаки объединены в единое целое (круг) силою духовного родства – братством-товариществом, которое для них превыше родства кровного (Первый долг и первая честь казака есть соблюсти товарищество, выручить из плена или из беды своего товарища; Что ж за казак тот, который кинул в беде товарища, кинул его, как собаку, пропасть на чужбине). Они породнились родством по душе, а не по крови и связаны узами духовной любви (так любить, как русская душа, – любить не то чтобы умом или чем другим, а всем, чем дал Бог, что ни есть в тебе... Нет, так любить никто не может!). Именно выполнением своего долга перед товарищами, желанием спасти одних, попавших в плен под Дубном, другим в Сень, мотивировано разделение всего казачьего войска на две части, которое привело к трагическим последствиям.



Под влиянием европейской культуры у поляков выявляется резкое стремление к выражению своей личной значимости, даже в военных действиях они выступают разрозненно, не хотят слиться в единый военный организм и подчиняться общему командованию (*Не хотели гордые шляхтичи смешиваться в ряды с другими, и у которого не было команды, тот ехал со своими служами*).

Духовное кредо. Духовное кредо казачества определяется триадой православная вера, православная отчизна, товарищество. Защита веры, отчизны, рыцарского братства является долгом каждого казака. Вся Сечь поднимается прямо на Польшу защитить православную веру, свои обычаи и Русскую землю (*За веру! За веру! За Сичь! За Сичь!*), и умирали запорожцы с последними словами-пожеланиями вечной незыблемости и процветания Русской земле (*Пусть же стоит на вечные времена; пусть же ... ликует вечные веки; Пусть же цветет вечно; Пусть же славится до конца века; Пусть же ... красуется вечно*). Казаки преданы православной вере, они ее самоотверженные защитники, готовые отдать за нее последнюю каплю крови, но при этом у них отсутствует христианское благочестия (*слышать не хотели о посте и воздержании*), и молитва, по-видимому, отсутствует в их повседневной жизни. Вся Сечь молилась в одной небольшой деревянной церкви, но не занималась ее благоустройством ни снаружи, ни внутри (*даже образа без всякого убранства. Хотя серебряную ризу кто догадался выковать!*). Казаки отслуживают молебен перед походом, и этим ограничивается молитвенное общение с Богом на протяжении всех последующих трагических событий.

Поляки-католики также почитают свою веру, более того, они деятельно участвуют в отправлении службы, отдают время молитве. В тяжкие дни осады они, еле живые от голода, молятся Богу о ниспослании им чуда, о помощи и спасении города, о подкреплении падающего духа и терпения в костеле (*на коленях священник тихо молился; несколько женщин... стояли на коленях; несколько мужчин печально стояли тоже на коленях*), в доме воеводы вооруженный с ног до головы воин держит в руках раскрытый молитвенник, ночью молится и прекрасная полячка. Все разрешающая сила молитвы спасает жителей осажденного города, она как бы приводит в город помощь и спасение от казаков. Красота готического храма и католической службы раскрываются через восприятие Андрия, который долго стоял потрясенный игрою утреннего света в высоких цветных окнах-витражах, радужно высветлившимся алтарем и внутренним пространством, небесной музыкой органа. Не следует забывать того, что сын Бульбы окончил духовную академию в Киеве и досконально знал православную службу, хоровое пение, световые и цветовые эффекты храма, поэтому магия католической службы, овладевшая тонкой душой

Андрия, свидетельствует о высоком эстетическом уровне ритуального оформления католического вероисповедания.

Мирная жизнь. Мирная жизнь не в почете у казаков (*Какого дьявола мне здесь ждать? Чтоб я стал гречкосеем, домоводом, глядеть за овцами да за свиньями, да бабиться с женой? Да пропади она: я казак, не хочу!... поеду с вами на Запорожье погулять*). Казаки органически не могут находиться в бездействии. В мирное время они занимаются самой разнообразной работой и промыслами (*уходили в луга и пашни на днепровские перевозы, ловили рыбу, торговали, варили пиво, курили вино, занимались разнообразным ремеслом, оставаясь при этом вольными казаками*) или проводят время в коллективной гульбе, бешеном веселье, бражничестве, в массовых танцах, чтобы не поддаться скуке и выплеснуть накопившуюся энергию.

Польское пространство не позволяет ярко выявить трудовую деятельность поляков, хотя упоминаемые замки, города, крепости, готическое аббатство, скирды неубранного хлеба, табуны коней, стада волов, нивы с еще не убранным хлебом с необыкновенным урожаем – все свидетельствует о созидающей силе народа. Под руководством французских инженеров поляки строят *везде крепости и замки*, недаром Янкель приводит Тараса Бульбу в Варшаву на возе, груженном кирпичом (*по дороге везут много кирпичу и камней*). Шляхта проводит свое время на съездах, приемах и балах, все они лакомки и ласуны: *шляхтич будет бежать верст пять за бочкой с горелкой*.

Отношение к женщине и семейной жизни. Мир казаков – это сборище безжennых рыцарей, которые с пренебрежением относились к баболюбам. Для женщин Сечь была запретной зоной, и только одни обожатели женщин не могли найти здесь ничего. Женщина для казаков не является объектом обожествления, романтического почтения, она воспринимается ими как искуствительница, обольстительница, приводящая к гибели (*Не доведут тебя бабы к добру! Вспомнил он, что велика власть слабой женщины, что многих сильных погубляла она; я погублю себя; Погублю, погублю! И погубить себя для тебя... так сладко; против полячки, причаровавшей его сына; И погиб казак!*). В семейной жизни казаков жена занимала незначительное место. Жена – мать будущих защитников веры и отечества, а для казаков духовные узы выше родственных, кровных. По существу единственной женщиной в казацком пространстве является безымянная жена Бульбы, безмолвная, терпящая оскорблений и побои, и одновременно беспредельно любящая мать (чайка – символ несчастной доли), у которой своенравный муж забрал на гибель сынов ее. Отсутствие имени у жены Бульбы становится знаковым, образ матери создает обобщенную картину женской жизни в казачьем мужском мире, одностороннем и негармоничном.

В пространстве поляков многое безымянных женщин во главе с дочкой воеводы. Это женщины Дубна, оказавшиеся в осадном положении, жертвы казачьей мести (белогрудые, светлоликие девицы), зрительницы казни казаков (множество старух... множество молодых девушек и женщин, пришедших на казнь казаков; знатные пани, чернобровые ланяники; коханка молодого шляхтича Юзыся, единственная женщина, имеющая имя в повести; панна, бросающая пирожные и плоды голодным рыцарям перед казнью и пр.). Женщина в мире поляков являются объектом почитания и романтического поклонения, поляки ценят женскую красоту, обожествляют ее и подчиняются ей. Рыцарь, знатнейший, красивейший и древнего княжеского рода, убитый Кукубенко, хранил на груди в сумке девическую прядь волос. И сама ветреная красавица (как и все ветреные полячки), сестра на свою судьбу, говорит о чувстве восторга, которое она вызывала у рыцарей (Всех ты привела к ногам моим: лучших дворян из всего шляхетства, богатейших панов, графов и иноземных баронов и все, что ни есть цвет нашего рыцарства; перед ней, как святыней, преклонилось все, что ни есть лучшего на свете). Женская красота обладает чудодейственной силой подчинения мужчин. Недаром в портретных зарисовках дочери воеводы постоянно повторяются составляющие внешности, которые обладают магической силой воздействия (глаза чудные, пронзительно ясные, бросали взгляд долгий; смотрела она ему в очи; возвела очи на Андрея; глядя неподвижно в ее ослепительные очи; длинная роскошная коса, грудь, шея и плечи заключались в... прекрасные границы; и долго глядела с открытыми устами). И Андрий, наряду с другими шляхтичами, поддался чарам женской красоты (И ощущил Андрей в своей душе благоговейную боязнь и стал и стал неподвижен перед нею; звук отнялся у слова; Я сделаю, я погублю себя; мы не годимся быть твоими рабами, только небесные силы могут служить тебе) и, по словам Янкеля, согнулся (Коли человек влюбится, то он все равно что подошва ... возьми согни – она согнется).

Переход из пространства мира в пространство войны. Переход от мирной жизни к военной у казаков сопровождается ритуальными действиями битья посуды и разрушением орудий труда. Эти ритуально-магические действия не только обозначали полный отказ от мирной жизни, но имели позитивную направленность на удачу в военном походе (начал колотить и швырять горшки и фляжки; Пахарь ломал свой плуг, бровари и пивовары кидали свои кади и разбивали бочки и пр.). У поляков переход от мирной жизни к военной не сопровождается мифopoэтическим ритуалом. Для польской шляхты военный поход представляет реальную возможность покрасоваться, привлечь к себе внимание роскошной одеждой, вооружением,

проявить свою отвагу, поэтому на войну они собираются как на сейм или бал, все принарядились... кто на свои червонцы, кто на королевскую казну, кто на жидовские деньги, заложив все, что ни нашлось в дедовских замках.

Военная организация. Казаки сохраняют традиционную организацию войска. Среди них выделялись реестровые казаки, которые в случае войны были обязаны являться на конях в полном вооружении, и охочекомонные добровольцы. Нерегулярное войско казаков при необходимости в течение двух недель собиралось в таком мощном составе, который не в силах были набрать никакие рекрутские наборы. Во время активных военных действий казачье войско, подразделенное на курени, соблюдало строгую дисциплину и вело трезвый образ жизни.

Польское войско по-европейски организовано, обучено французскими инженерами, вооружено артиллерией. Это регулярное войско, подразделяемое на подвиды (гусары, кольчужники, латники, все в медных шапках), выступало конным или пешим строем, который нарушила только гонорливая шляхта, не желавшая стать в ряды, как другие воины, т.к. она сражалась со своими отрядами или слугами. Тактика боя предполагала стройное выдвижение войск на боевые позиции. Поляки одержали победу над казаками под Дубном по трем причинам: во-первых, из-за беспечности казаков, в результате которой они вынуждены были наполовину уменьшить численный состав своего войска, во-вторых, из-за предательства евреев и, в-третьих, благодаря умелому использованию артиллерии, которая нанесла большой урон противостоящей стороне. Но во втором походе многочисленного казачьего войска против поляков, чтобы отомстить за поругание прав своих, веры и обычаев, победили казаки. Спасло от полного уничтожения польскую сторону только русское духовенство.

Казнь. Повесть Гоголя отражает жестокие времена (*грубый и свирепый век*) в истории Украины и Польши XVII ст. Жестокость в военных действиях проявляли обе стороны. Недаром во время похода казаков польский юго-запад сделался добычей страха... Все, что могло спасаться, спасалось. Все поднималось и разбегалось... Все всполошилось. И точно так же страдало мирное население от наступления противоположной стороны. Но тем не менее только в польском пространстве публичная казнь воспринимается как театральное представление (народ валит туда со всех сторон; это составляло одно из занимательнейших зрелищ; Множество старух, самых набожных, множество молодых девушек и женщин... не пропускали... случая полюбопытствовать; даже держали пари; Крыши домов были усеяны народом; На балконах, под балдахинами, сидело аристократство). Казнь Остапа воспринимается Бульбой, как мученичество за веру, как страдания христианского мученика от

нечестивых, и одобрение отцом мужественного поведения сына, терпящего смертные истязания (*Добре, сынку, добре!*), совпадают по структуре и смыслу с похвалой Бога своего верного раба "Добре, рабе, благий и верный" [Мф., 25, 21], что на глубинном уровне текста приобретает сакральный смысл.

Таким образом, в повести Гоголя всесторонне раскрываются два антагонистические христианские мира. В основе антагонизма лежит разное вероисповедание и разная культура-цивилизация, определяющая социальное устройство, обычаи, нравы и характер двух народов. Мир казаков, относящийся к традиционной культуре, насыщен мифопоэтическими и эпическими мотивами, он дает мощный заряд крепости национального духа, любви и преданности православной вере и родине, своему народу. Мир поляков-католиков, включенный в сферу европейской культуры, характеризуется более личностными, индивидуальными проявлениями ее носителей. Несмотря на то, что авторская симпатия отдана казакам, Гоголя нельзя упрекнуть в полной идеализации этого мира, одностороннего и негармоничного в своем развитии. Объективность присутствует и при изображении мира поляков, поэтому не совсем справедливо упрекать Гоголя в антипольских настроениях, традиционно звучавших в польской критике, т. к. во многих аспектах изображения антагонистического мира автор сохраняет беспристрастность художника.

Литература

1. Флоренский П. А. Малое сочинение собраний. – Б. М., 1993. – С. 306.
2. Гоголь Н.В. Собрание сочинений: В 6 т. – Т.2. – М.: Худ.лит., 1997.

Н.М. Жаркевич

Образ Гоголя и его художественное осмысление в трилогии В.П.Авенариуса "Ученические годы": находки и поражения

У истоков русской художественно-биографической гоголианы стоит трилогия В.П. Авенариуса "Ученические годы Гоголя".

Как один из первых опытов жанра биографическая трилогия В.П. Авенариуса не лишена недостатков. И о них очень резко писала еще современная автору критика. Однако ни положительный, ни отрицательный опыт ее автора так и не стал предметом специального исследования. Между тем и тот и другой заслуживают безусловного внимания.

Сюжет книги последовательно отражает три первоначальных этапа писательской судьбы Гоголя: детство ("Гоголь-гимназист"), юность ("Гоголь-студент"), петербургская молодость ("Школа жизни великого юмориста") – и заканчивается эпилогом, в котором уже в

очерковой форме доказываются важнейшие факты жизненной и творческой биографии писателя после того, как к нему пришли читательские внимание и успех.

Как автор художественно-документального произведения В.П. Авенариус поставил перед собой две задачи. Во-первых: показать, каким будущий автор "Ревизора" и "Мертвых душ" был в жизни, какими были его привычки, склонности, поступки, как обнаруживали они себя в повседневной обстановке и как потом все это отразилось в его творчестве. И, во-вторых: раскрыть процесс формирования Гоголя-подростка как творческой личности.

Решая эти задачи, писатель широко использовал как имеющиеся в его распоряжении гоголеведческие материалы (воспоминания друзей и знакомых Гоголя, работы П. Кулиша, В. Шенрока, А. Кояловича, других авторов), так и богатый опыт русской реалистической романистики.

Внимательное изучение первых подсказало писателю повествовательную интригу: это многочисленные шалости и проказы Гоголя-мальчика в детстве [1], разнообразные творческие увлечения театром, журналистикой, литературой – в отрочестве и, наконец, поиски своего жизненного призвания – в юности. Активное использование второго помогло ему приблизиться к тайне гоголевского характера и его будущей музы.

Согласно важнейшему принципу реалистической эстетики, процесс формирования личности, как известно, напрямую зависит от той среды, в которой ей приходится вращаться. В связи с этим одной из ключевых проблем биографической трилогии В.П. Авенариуса стала проблема: Гоголь и его окружение, органически включившая в себя три аспекта: Гоголь и семья, Гоголь и сверстники, Гоголь и учителя. Однако, как художник В.П. Авенариус не обладал ни смелостью воображения, ни масштабностью дарования. Вот почему на этом пути его ожидали не только успехи, но и поражения.

Думаем, что писателю удалось очень интересно и художественно убедительно показать роль семьи, ее бытового и психологического уклада в процессе формирования гоголевского характера. В качестве иллюстрации сошлемся лишь на один пример. В главе "Васильевская Аркадия" приехавший на каникулы Никоша в один день получает два наглядных "Урока". В одном случае к матери Гоголя в тот момент, когда она увлечена приобретением безделушек у бродячего офени, обращается крепостная девушка-скотница с просьбой распорядиться, как лечить искалечившуюся корову. Но Марья Ивановна не способна принимать решения:

– Делай, как знаешь, милая. Кому же и знать, как не тебе?.. Вот тебе новый платок и ступай себе с богом, ступай [2, с. 100].

"Хозяйственная" распорядительность матери вызывает у сына "тихий вздох".

В тот же вечер он становится очевидцем деловых и хозяйственных качеств и своего отца. Когда вечером, после работы в саду они с Василием Афанасьевичем наслаждаются пением соловьев, к ним подходит приказчик, чтобы помещик распорядился о продаже гречихи – появился покупатель и дает хорошую цену. Но Василию Афанасьевичу, оказывается, совсем не того:

– Т-с! Що там таке? Не видишь, что ли, мы с панычем соловьев слушаем?

Распоряжение, которое в конце-концов отдает помещик, мало чем отличается от распоряжения его жены:

– Так ты, Левко, и говорись с ним; тебе и книги в руки. Уже мне доложишь [ч. 2, с. 103].

Для подростка такие впечатления не проходят бесследно. И уже во второй части трилогии (глава "Как дебютировал новый глава дома") он сам, пытаясь после смерти отца взять на себя часть хозяйственных забот по имению, на вопрос приказчика: "Когда вашей милости угодно будет поля осмотреть?" – отвечает: "Когда удосужусь..." [3, с. 35].

Думаем, что подобные эпизоды не только в ярких и красочных картинах знакомят с атмосферой гоголевского детства, но и приоткрывают завесу над тайной его творчества, давая понять, как могли возникнуть в его творческом сознании будущие образы старосветских помещиков, Манилова, др.

Воссоздавая атмосферу, окружавшую Гоголя в детстве и школьные годы, писатель в ряде случаев очень корректно стилизирует его речь (или речь его окружения) под язык гоголевских произведений, как бы перебрасывая своеобразный мостик между духовной работой Гоголя в детстве и его будущим творчеством. Так, например, в одном случае он дает возможность мальчику "услышать" фразу отца: "Будем надеяться, что из нашего сынка выйдет, если не министр, то средней руки порядочный человек" (выделено нами. – Н.Ж.) [1, с. 96]. В другом – заставляет самого Гоголя произнести: "Так влепить тебе братскую безешку? Изволь, мордашка, чернушка, соплюнчик ты мой!" Или: "Ну-ты, как пишет этот человек! (т.е. Кукольник. – Н.Ж.) Господи Боже мой! Отчего я не умею так писать?" [3, с. 98, 101].

Рисуя образ Гоголя, не забывает В.П. Авениариус и о том, что автор "Ревизора" и "Мертвых душ" был и автором "Вечеров" и "Миргорода" и что детство его прошло в Украине. Поэтому и в речи самого Гоголя-мальчика, и его родителей он использует украинскую лексику. В книге не раз упоминается имя И.П. Котляревского, пересказываются комедии Василия Афанасьевича ("Простак" и "Собака-овца"), а сам Гоголь-подросток часто напевает или цитирует украинские народные песни. Правда, яркой художественной нагрузки украинский материал в биографической трилогии В.П. Авениариуса почти не несет. В его изображении

это скорее национальный декор, чем та культурная атмосфера, которая окружала будущего автора "Ревизора" и "Мертвых душ" в детстве и которая потом так мощно отзывалась в его украинских повестях.

Попутно отметим, что при изображении сугубо украинского быта чувство вкуса подчас изменяет В.П. Авенариусу. Так, в частности, весьма искусственное впечатление производит соседство украинской лексики и русского просторечия в речевых репликах украинских крепостных вроде такой: "Оце ще! (думает про себя васильевский староста (Левко. – Н.Ж.) Давно ли, какысь, мальчуга по полу рачки ползал, а теперича, на-ко, лоди, за ночь в мужчину превратился" [3, с. 24].

Много страниц в трилогии В.П. Авенариуса, как уже отмечалось выше, отведено изображению взаимоотношений Гоголя с учителями (И.С. Орлаем, И.Я. Ландражином, К.Ф. Шапалинским, др.) и сверстниками (А. Данилевским, К. Базили, Н. Прокоповичем, Г. Высоцким, Н. Кукольником). Внимательный и вдумчивый интерпретатор, В.П. Авенариус извлек из исследовательской и мемуарной литературы о Гоголе все, что она могла дать. Поэтому школьная жизнь будущего творца "Ревизора" и "Мертвых душ" воссоздана в его биографических повествованиях достаточно подробно и в колоритных деталях. В поле зрения В.П. Авенариуса оказались классные занятия Гоголя и его досуг, многочисленные шалости (увиливание от занятий, истории с "гусаром", акrostиком, сумасшествием, др.) и творческие увлечения (театром, литературой, журналистикой). Повествуя о жизни Гоголя в Нежине, писатель органично сумел использовать упоминания мемуаристов о бытовых и психологических привычках как самого будущего автора "Мертвых душ" (напр., его безудержную любовь к сладкому), так и его окружения. Запоминаются в книге вспыльчивость И.С. Орлая, крикливы фальцет и длинные ноги Е.О. Зельднера, маленький рост Ф.О. Зингера, добродушие К.Ф. Шапалинского, стройность и щеголеватость фигуры К.А. Моисеева в модных сапогах со скрипом, нетерпимость к новой литературе П.И. Никольского и мн. др.

И все же далеко не все эпизоды, воссоздающие школьную жизнь Гоголя, в трилогии В.П. Авенариуса равнозначны. Думаем, что не последнюю роль в этом сыграло широко бытовавшее в гоголеведческой литературе того времени представление о том, что будущий писатель остался "неузнанным школой" и сам "не захотел ей признаться" [4, с. 5]. Поэтому степень участия гимназического окружения в его духовной жизни и формировании его творческих способностей оказалась сведенной до минимума. В одном случае – это совет Г. Высоцкого написать сатиру на местных обывателей "Нечто о Нежине, или Дуракам закон не писан". В другом – Ф.О. Зингер, учитель немецкого языка, подсказывает ему замысел идиллии "Ганц Кюхельгартен". В обоих

это производит впечатление неуклюжее и сугубо декларативное. Например:

— ...Начните (советует Ф.О. Зингер. — Н.Ж.) хоть с идиллий Фосса, которые вам придется уже потому по душе, что сами вы ведь, как я знаю, провели все детство в деревенской идиллии.

— Но в нашей казенной библиотеке, кажется, есть какая-то "Луиза" Фосса в русском переводе... — сказал Гоголь.

— И очень хорошо, я дам вам свой экземпляр — даже в деревню на каникулы; сперва прочтете стих по-русски, потом по-немецки... [3, с. 222].

Попутно отметим: очень подробно, в разнообразных мелочах и деталях воссоздавая гимназическую жизнь Гоголя, В.П. Авенариус обходит глухим молчанием знаменитое "дело о вольнодумстве", что несомненно обеднило образ будущего автора "Мертвых душ", поскольку общеизвестно, что он был к нему причастен и, по всей вероятности, в его душе оно оставило непростой след [5].

В этом контексте хотелось бы подчеркнуть и еще одно: сосредотачивая внимание на многочисленных подробностях школьной жизни Гоголя, В.П.Авенариус упускает из виду практически все, что происходило за ее пределами. Ни жизнь города, ни жизнь государства, ни одно из тех событий, которые находились тогда в центре внимания всей европейской общественности (например, греческое восстание 1821 года, смерть Дж.Байрона, восстание декабристов) и несомненно были известны нежинским гимназистам, в его книге не получили отражения. Культурно-исторический фон в ней представлен разрозненными, вполне случайными штрихами. Это беглое упоминание о столкновении греков с турками, о смерти Александра 1, о коронации Николая 1, о возвращении Пушкина из ссылки. Но ни одно из этих событий в изображении В.П.Авенариуса не стало фактом сознания ни самого Гоголя, ни его окружения, что, безусловно, ограничивает представления о духовной жизни будущего писателя.

Одной из ключевых проблем, с которой столкнулся писатель в процессе работы над биографической трилогией, — это проблема правды и вымысла. Возможность и допустимость последнего в художественно-документальной прозе теоретически уже в XX веке обосновывал Ю.Н. Тынянов: "Если вы вошли в жизнь вашего героя, вашего человека, вы можете иногда о многом догадаться сами" [6]. Как автор биографических повестей В.П. Авенариус для себя сформулировал эту проблему следующим образом: стесненный недостатком сведений, писатель подчас позволяет себе изображать то, "чего, может быть, и не было, но могло быть" (выделено нами. — Н.Ж.) [3, с. 8].

Для решения ее В.П. Авенариус воспользовался не новым, но вполне надежным принципом, апробированным авторами еще первых исторических романов: все, что представляло сугубо внешнюю или

материальную стороны существования Гоголя (люди, здания, улицы, одежда, вещи, пр.), он воспроизводил с документальной точностью. Все, что относилось к духовной, внутренней сфере подростка, в значительной степени опиралось на вымысел.

Основную функцию, связанную с материальной сферой существования Гоголя, в трилогии В.П. Авенариуса выполняет авторское повествование. Играя преимущественно роль информационную, оно не несет на себе сколько-нибудь значительной эстетической нагрузки, но отличается замечательной гибкостью и большим разнообразием форм. В одном случае – это взгляд стороннего, но хорошо осведомленного наблюдателя, в другом – это рассказ или впечатления очевидца, в третьем – это историческая или бытовая справка. Таким образом, читатель получает возможность узнать: кем и когда была основана Гимназия высших наук в Нежине, как в ней был организован учебный процесс, как распределялось учебное и внеучебное время гимназистов, где находились их классные и спальные комнаты, как выглядела квартира почетного попечителя, мн. др. Например: "Музеями" назывались рабочие залы пансионеров, где они готовили уроки к следующему дню и помещались вместе с классными комнатами во втором этаже гимназического здания" [2, с. 8]. Или: "... студенты гурьбой повалили к лестнице, ведущей в нижний этаж, где помещалась столовая с кухней, а также канцелярия, квартиры главного гимназического начальства (попечителя и директора), лазарет и церковь" [2, с. 12].

Духовную, внутреннюю жизнь Гоголя-гимназиста, Гоголя-студента В.П. Авенариус, ограниченный недостатком сведений чаще всего, пытается представить с помощью вымышленных эпизодов, которые он конструирует главным образом с помощью диалога.

Общеизвестно, что прием диалога обладает большой непосредственностью. Именно в диалоге, каждая реплика которого так или иначе несет на себе печать эмоционального состояния говорящего, наиболее ярко обнаруживает себя психология человека. Но диалог, вместе с тем, требует и смелого воображения, способности, которой В.П. Авенариус не обладал. Поэтому его диалоги по преимуществу вялы, растянуты, малоземоциональны. В большинстве своем они все сконструированы по общему принципу: один участник разговора задает как бы наводящие вопросы, почти не обнаруживая никакого интереса к ответу или этот ответ подсказывая, другой, в силу отведенной ему роли, отвечает. Такой диалог статичен, почти никак не выявляет характеров его участников. Вот, например, как пытается В.П. Авенариус дать представление о пытливости Гоголя-подростка и о задушевной манере его взаимоотношений с отцом.

В главе "Семейная хроника" (ч. 1. "Гоголь-гимназист") Никоша, приехавший в Васильевку на каникулы, просит Василия Афанасьевича рассказать об их предках, о легендарной истории его женитьбы:

- С чего начать-то? – спрашивает Василий Афанасьевич.
- А с первой встречи вашей с маменькой.
- Что разуметь под нашей первой встречей?.. Папенька мой, до служившись до чина полкового писаря, а по-нынешнему майора, записал меня по обычанию того времени... в военную службу... Недолго погодя, повезли меня к Трощинским в Яресъки... и застали мы в Яресъках только бабушку Анну Матвеевну.
- Она ведь вдова его старшего брата (т.е. Д.П. Трощинского) – Н.Ж.) Андрея Прокофьевича?

– Да. И через нее-то, урожденную Косяровскую, родную тетку твоей маменьки, мы и состоим в родстве с Трощинскими... [2, с. 109]. И так далее на шести страницах.

Такая манера конструировать диалог явно страдает дидактизмом и декларативностью. В попытке воссоздать духовную сферу жизни будущего автора "Ревизора" и "Мертвых душ" это и станет главным недостатком биографической трилогии В.П. Авенариуса. Вот почему трудно не согласиться с одним из первых рецензентов книги, утверждавшим: "Душа будущего властителя дум осталось не затронута..." [7].

По всей вероятности, это ощущал и сам писатель, признававшийся: "самая личность Гоголя, этого замкнутого в себе флегматика, нелюдима, не могла вызвать невольного сочувствия" [8].

Осмысливая образ Гоголя, созданный В.П. Авенариусом, нельзя не отметить, что писателю так и не удалось преодолеть сознание того, что его трилогия повествует не просто о детстве ребенка, но ребенка, ставшего гением. Поэтому в его изображении Гоголь является каким-то маленьким старичком, у которого заранее на все есть готовый ответ, и этот ответ является истиной в последней инстанции. В споре с преподавателями, с товарищами последнее слово всегда остается за Гоголем. Вот, например, как изображает В.П. Авенариус его стычку с преподавателем пения Ф.Е. Севрюгиным (по поводу нарочито фальшивого пения):

- Есть ли у вас совесть, Яновский! – вскричал он (т.е. Севрюгин. – Н.Ж.).
- Совесть то есть, да голос ее не всегда слышу: глухарь! Что поделаешь?

У сусіда хата біла,
У сусіда жінка мила,
А у мене ні хатинки,
Нема щастя, нема жінки... [2, с. 43].

Вот на уроке латинского языка ему делает замечание С.М. Андрущенко:

- Знаете ли вы по крайней мере, что означает сие восклицание?
- Favete linguis (внемлите напевам. – Н.Ж.)? – Знаю: "не любо не слушай", или "ешь пирог с грибами, а язык держи за зубами".
- И держались бы сего мудрого правила.
- Да пирога-то с грибами у меня теперь и не имеется... [2, с. 72].

Подобные примеры можно приводить еще.

Вероятно, потому, что будущий автор "Мертвых душ" приобрел всеобщее признание сатирика, в книге В.П. Авенариуса он к месту и не к месту говорит пословицами и поговорками. В этом легко можно убедиться как на только что приведенных, так и на других примерах.

Не раз заставляет писатель своего героя объясняться загадочными иносказаниями, что, очевидно, по его мнению, также должно стать свидетельством неистощимого гоголевского остроумия, так блестяще обнаруживающегося в его произведениях. Но в книге В.П. Авенариуса все это звучит плоско и декларативно. Вот, например, лазаретный фельдшер по кличке Гусь Евлампий, спрашивает у мальчика, зачем он прикинулся сумасшедшим:

- Но вы и начальство ведь за нос поводили? А я, право же, так и чаял, что быть мне без носа, как без шпаги.

То же думала немочка, которую Суворов в пражском театре взял за нос... – ответил Гоголь.

- Да зачем же он ее взял за нос?
- Затем, чтобы поцеловать всю Прагу... [2, с. 56].

Безусловной натяжкой в его книге являются и те реплики Гоголя-мальчика, в которых он, юный провинциал, обнаруживает свое знание и свое отношение к великосветской жизни Петербурга: "На что ему (т.е. Пушкину. – Н.Ж.) все эти светские финтифирольки", – сокрушается, он, например, слушая рассказ учителя Н.Ф. Соловьева о его встрече с поэтом в салоне Зинаиды Волконской [3, с. 178].

Вопреки многократным свидетельствам мемуаристов и самого Гоголя о том, что в школьные годы мысль о писательстве (как о жизненном поприще) никогда не приходила ему в голову [9], именно литературные опыты Гоголя-подростка выделяет В.П. Авенариус среди его разнообразных увлечений.

В его книге все, кто окружает будущего автора "Мертвых душ", признают авторитет Гоголя-школьника прежде всего именно в этой области. В частности, Н. Прокопович спешит сообщить И.С. Орлаю, что Гоголь пишет "очень порядочные стихи" ("Да надо же Ивану Семёновичу знать, что у тебя есть поэтический талант!" – ч. 1, с. 28). Г. Высоцкий советует ему написать сатирическую сатиру на нежинских обывателей "Нечто о Нежине, или Дуракам закон не писан" ("... ты ведь у нас писака, попытайся бы тебе пустить им в нос этакого письменного "гусара" [2, с. 68]. Ф.О. Зингер подсказывает ему замысел "Ганца

"Кюхельгартена" [3, с. 220–222]. Все одноклассники с нетерпением ждут, чтобы после Н.Кукольника, пригласившего их послушать его поэму "Торкватто Тассо", прочитал что-то из своих произведений и Гоголь. И это чтение вызывает у них бурю восторга (Умора! Вот комикто! Второй Фонвизин! [3, с. 108]).

И сам Гоголь в изображении В.П. Авенариуса преисполнен сознания собственного авторитета и призыва. Так, например, он с легким высокомерием представляет на суд слушателей свой журнал "Северная заря" ("у меня же простая берестяная корзина с полевыми цветочками, с лесными грибочками... Чем богат, тем и рад" [3, с. 106]). Он выносит категорический и никоим образом непрекаемый приговор и стихам своего одноклассника М.Риттера ("Парнасский навоз"), и поэме Н.Кукольника ("как есть: суперфлю! Совсем поззией пахнет. Печатаются вещи и хуже того" [3, с. 87]), и сочинению одного из гимназических учителей П.И. Никольского (переименовав его дидактическую поэму "Ум и разум" в "Ум за разум"), и мн. др. А в финале второй части трилогии (глава "Прощай, Нежин!" он как бы предчувствует свою непростую писательскую судьбу. На веселой прощальной вечеринке, устроенной выпускниками в честь окончания Гимназии, "один лишь сидел пригорюнясь и не подпевая, как и не прикасался к стакану с жженкой, а когда пение на время умолкало, в ушах его звенела другая песня:

Ой, хто буде в світі правду ісполняти,
Тому зашле Господь щодня благодаті.
Бо сам Господь – правда і смирит гординю
Сокрушить неправду, вознесе святыню! [3, с. 237].

Перечень подобных просчетов и промахов можно продолжать.

Но не ими, на наш взгляд, определяется значение трилогии В.П. Авенариуса, в том числе и для нашего времени, поскольку образ Гоголя в художественно-документальной прозе так и не нашел своего адекватного воплощения.

В.П. Авенариус был первым, кто попытался соединить достижения и открытия большой литературоведческой науки о Гоголе с беллетристикой и тем самым сделать саму науку достоянием широких читательских кругов. Из разрозненных отрывочных, подчас взаимоисключающих друг друга сведений и фактов, содержащихся в гоголевской мемуаристике, ему удалось создать вполне связный и целостный рассказ о детстве и юности будущего автора "Ревизора" и "Мертвых душ". Адресуя свою трилогию в первую очередь детям, писатель попытался приблизить к ним творчество великого юмориста сквозь призму его личности.

Литература

1. В данном случае В.П. Авенариус опирался на концепцию А.О. Кояловича, согласно которой первыми опытами творческой деятельности Гоголя как раз и явились зафиксированные мемуаристами его разнообразные проказы и шалости (Коялович А.О. Детство и юность Гоголя // Московский сборник. – М., 1887. – С. 224).
2. Авенариус В.П. Гоголь-гимназист. – М., 1990.
3. Авенариус В.П. Гоголь-студент. – СПб., 1897.
4. Кулжинский И.Г. Воспоминания учителя // Москвитянин. – 1854. – Т. 6. – С. 5.
5. Подтверждением этому служит известное письмо М.И. Гоголь П.П. Косяровскому: "Никоша мой имеет чинок... 14 класса. С ним несправедливо поступили... Ему следовало получить 12 класс..." (Шенрок В.И. Материалы для биографии Гоголя: В 4 т. – М., 1892. – Т. 1. – С. 147).
6. Тынянов Ю.Н. Смерть Вазир-Мухтара. – К., 1998. – С. 440.
7. Вестник воспитания. – 1898. – № 5. – С. 54.
8. Авенариус В. П. Гоголь-гимназист. – СПб., 1897. Предисловие.
9. Гоголь Н.В. Собр. соч.: В 8 т. – М., 1984. – Т. 7. – С. 436.

Е.Г. Хомчак

Способы выражения авторской позиции

Н.В. Гоголя и И.А. Гончарова

(на материале поэмы "Мертвые души" и романа "Обломов")

Связи между творчеством писателей сложны и многообразны. Богатство русской реалистической литературы, разнообразие ее форм во многом определили "точки соприкосновения" произведений самых разных художников слова. Выявлять эти связующие нити важно как для понимания развития русского реализма в целом, так и для уяснения сущности творчества того или иного писателя. Цель данной работы – рассмотрение специфики выражения авторской позиции Н.В. Гоголя и И.А. Гончарова, исходные принципы которых были одинаковы, на материале поэмы "Мертвые души" и романа "Обломов".

В произведениях Н.В. Гоголя и И.А. Гончарова много "объединяющих" моментов. Особенно интересно, на наш взгляд, сопоставление их авторских позиций. Понятие "авторская позиция" представляет собой ведущее организующее начало произведения, определяющее целесообразность всех его элементов, и эта универсальность приводит к неисчерпаемости форм проявления авторского сознания. Данная статья рассматривает основные способы выражения позиции автора.

Принцип объективного отражения жизни был одним из главных в эстетической концепции Н.В. Гоголя. Позиция автора "Мертвых душ" является проявлением социально-исторического сознания, реализующегося в определенной системе словесно-речевой организации произведения. Автор-повествователь в поэме, как утверждает Г.А. Гуков-

ский, — "это и конкретный индивидуальный человек-личность, интеллигент-писатель, и в то же время это воплощение народного сознания..." [1, с. 506]. Исследователь делает вывод о гуманистической концепции писателя, в которой "это диалектическое единство личного и народного, коллективного было одним из важнейших и глубочайших пунктов творческого завещания Гоголя русской литературе" [1, с. 506].

Авторская позиция И.А. Гончарова была обусловлена теми же творческими принципами, основным из которых является стремление к предельной объективности. "Произведение искусства не есть ни защитительная, ни обвинительная речь и не математическое доказательство. Оно не обвиняет, не оправдывает и не доказывает, а изображает", — утверждает романист [2, с. 353]. Из этой мысли логически вытекает другая особенность его творчества: стремление избегать оценочных моментов. И.А. Гончаров был уверен в том, что "если образ верен, он сам собою что-нибудь докажет" [2, с. 353]. Тенденциозность писатель относил к недостаткам произведения. Художник, по мнению И.А. Гончарова, должен изображать только хорошо ему известное, поэтому он "писал и свою жизнь и то, что к ней прирастало" [2, с. 148]. Таковы исходные посылки авторской позиции писателя, которые не имеют ничего общего с индифферентностью, равнодушием.

Выбор сопоставляемых произведений не случаен. "Мертвые души" — одно из самых неисчерпаемых произведений Н.В. Гоголя, освещенных светом его художественной мысли, "книга, которую нельзя начитаться" [3, с. 292]. В "Обломове" с наибольшей полнотой (по сравнению с "Обыкновенной историей" и "Обрывом") воплотился принцип объективного отражения жизни. Преобладание речи автора-повествователя (что в тексте "Мертвых душ" обычно называют лирическими отступлениями) сближает поэму Н.В. Гоголя с романом И.А. Гончарова. Речь автора-повествователя господствует в "Обломове", и этот фактор, прежде всего, определяет специфику авторской позиции И.А. Гончарова. Н.В. Гоголь прибегает к лирическим отступлениям, как утверждает В.Б. Шкловский, с целью "основать свое произведение на комическом воодушевлении, которое в поэме должно побеждаться одушевлением поэтическим" [4, с. 136].

Элементы художественной формы произведения — это "азбука" его внутреннего смысла. Рассматривая образ, разбирая идеиное содержание произведения, читатель тем самым постигает авторскую позицию. Для каждого произведения очень важна точка зрения автора на жизнь. Авторская точка зрения в "Мертвых душах" определена четко и определенно. Россия открывается Н.В. Гоголю в целом и со стороны (со стороны не в том смысле, что происходящее в ней не касается писателя а, в том, что он видит Россию во всей ее

громадности). В данном случае художественная точка зрения совпадает, так сказать, с реальной (т.е. с тем, что Гоголь начал писать "Мертвые души" за границей). Но суть дела, конечно, не в совпадении. Читатель, не зная о реальных обстоятельствах написания поэмы, все равно чувствует положенный в ее основу "общерусский масштаб".

Во фразе – "...я никогда не носил таких косынок" [5, с. 129] – в тексте поэмы впервые встречается местоимение я, которое показывает, что "Мертвые души" написаны от первого лица, т.е. – в форме сказа. Повествователь, незримо присутствующий при всех событиях романа, комментируя их, пронизывает свой рассказ субъективным, лирическим и юмористическим отношением, то выражая горячее негодование, то насмешку над пошлостью, то сочувствие народу, то взволнованную патетику лирических отступлений. Автор-повествователь то и дело обращается к читателю, беседует с ним. Он, по словам В.Г. Белинского, пропускает все содержание поэмы через свою "душу живу" и, неискажая объективной действительности, высказывает "ту глубокую, всеобъемлющую гуманную субъективность, которая в художнике обнаруживает человека с горячим сердцем, симпатично душою и духовно-лично самостию, – ту субъективность, которая не допускает его с апатическим равнодушием быть чуждым миру, им рисуемому, но заставляет его проводить через свою душу живу явления внешнего мира, а через то и в них вдыхать душу живу" [6, с. 217–218].

Рассказчик в "Мертвых душах" воплощает в себе дух народа, его сознание, выражает его поэтическое, мудрое слово. В то же время он вполне конкретный человек (в поэме разбросано много подробностей из его жизни, нередко совпадающих с биографическими деталями жизни самого Н.В. Гоголя). Повествователь – русский человек, одинокий, много путешествующий, хорошо знающий Россию. Он высказывает прогрессивные, передовые взгляды, сочувствие к народу, принимает участие в литературной борьбе. Рассказчик подмечает смешное в жизни и показывает ее комическую сторону; но он и лиричен, что сказывается в экспрессивных, эмоциональных лирических отступлениях.

Одной из особенностей художественной манеры Н.В. Гоголя, с особенной силой раскрывающей идею "Мертвых душ", является постоянная смена подхода к изображаемым явлениям жизни – юмор, сатира, лиризм. Например, шестая глава, открываясь развернутым лирическим отступлением (с финальным восклицанием "О моя юность! о моя свежесть!" [5, с. 229]), продолжается повествованием о добродушном смехе Чичикова над прозвищем, отпущенными мужиками Плюшкину. Горьким признанием пошлости жизни, уничтожившей "живое движение в лице, смех" [5, с. 229], предваряет он переход к охлажденному отношению к жизни, пониманию ее социальных уродств. Описание деревни показывает, что у автора далеко не равнодушное

отношение и к ее разорению, и к дому Плюшкина, который вблизи "показался еще печальнее" [5, с. 231], и к прекрасному запущенному саду. А читатель на основании внешних деталей в описании деревенских строений ("особенная ветхость" [5, с. 229] и т.д.), господского дома ("каким-то дряхлым инвалидом глядел" [5, с. 230] и т.д.), убранства комнаты подготавливается к выводу, что владельцем имения мог быть только такой помещик, как Плюшкин. Его образ создается повествователем из этих мелких деталей. Читатель проделывает тот творческий путь, каким сам автор шел в обработке жизненного материала. Пропущенное через "живу душу" автора, негодующее отношение к бесчеловечности Плюшкина два раза прерывается призывом быть человеком на протяжении всей жизни.

Картины русской природы также выявляют авторское оценочное отношение в "Мертвых душах". Повествователь описывает и печальные деревни, голые, унылые, и лес, который "темнел каким-то скучно-синеватым цветом" [5, с. 141], и барский парк в имении Манилова, где "пять-шесть берез небольшими купами кое-где возносили свои мелколистные жиidenькие вершины" [5, с. 142]. Природа показана в одном тоне с изображением народной жизни, навевает тоску и грусть, удивляет неизмеримым простором; она живет вместе с народом, как бы делит его тяжелую участь.

Специфика таланта И.А. Гончарова такова, что главным оказывается не оценочное суждение, а изображение заявленных качеств непосредственно в характере героя. Автор-повествователь в "Обломове" постоянно отграничивает себя от героя. Этой цели служат в основном лексико-интонационные средства. Не будучи прямо оценочными, они указывают, как правило, на разность уровней сознания автора и персонажа. В романе есть несколько размыщений-сентенций, с которыми нарратор выступает непосредственно от себя. Они, как правило, носят обобщающий характер, оценка заключена не в слове или четко выраженной мысли, а в итоговом впечатлении от изображенного.

Большое внимание уделяет И.А. Гончаров и воссозданию внутреннего мира своих персонажей. Наблюдается проникновение авторского сознания в мысли и чувства героев, причем оно не доходит до слияния, а носит характер параллельности, что позволяет писателю проявить свое отношение к изображаемому. Так, передавая смятенное состояние Ильи Обломова, перед которым встала проблема "теперь или никогда" [7, с. 217], автор замечает, что этот обломовский вопрос был для него глубже гамлетовского. Или, рассказывая о служебной оплошности Обломова, И.А. Гончаров употребляет выражение, показывающее отношение и автора, и героя к случившемуся: "Обломов не дождался заслуженной кары и подал медицинское свидетельство" [7, с. 82]. Ана-

логичную функцию выполняют даже кавычки: "Обломов погрузился в думу о "двуих несчастьях" [7, с. 134], столь прозрачно обозначая авторскую позицию.

Несобственно-прямая речь персонажей романа "Обломов" воспроизводит все оттенки их мыслей, и чувств, но она перемежается вставками описательного характера, в которых мы слышим то голос автора-повествователя, то персонажа. Проникновенные размышления нарратора об Агафье Матвеевне тонко отражают ее состояние и делают честь Гончарову-психологу: в них почти нет оценочных моментов на уровне лексическом, но все же это авторские размышления. Выявлению авторской позиции служат сравнения: ассоциации нейтрального объекта (то, что сравнивается) с чем-то идентичным ему на другом уровне (то, с чем сравнивается) носят не столько уточняющий, сколько оценочный характер ввиду явной принадлежности авторскому сознанию: "Как страшно стало ему, как вдруг в душе его возникло живое и ясное представление о человеческой судьбе и назначении, и когда мелькнула параллель между этим назначением и собственной его жизнью, когда в голове просыпались, один за другим, и беспорядочно, пугливо носились, как птицы, пробужденные внезапным лучом солнца в дремлющей развалине, разные жизненные вопросы" [7, с. 122–123].

Деталь у И.А. Гончарова отличается тщательной отборанностью, характерностью, основная ее функция – типизирующая. Можно отметить два уровня типизации: первый – когда деталь уточняет, углубляет, формирует наше представление об образе, частью которого она является, например, "красные, цепкие руки" Анисы, "необъятные бакенбарды" Захара, двойной взгляд брата Агафьи Пшенициной и др. Ко второму относим детали, приобретающие символическое значение в результате неоднократного повторения, когда вторичное или последующее упоминание этой детали сопровождается ассоциацией с первичным контекстом: халат, ветка сирени, "говорящие" брови Ольги, круглые локти Агафьи Матвеевны и др. Если признаком детали первого уровня типизации является конкретность, предметность, то детали второй группы сопоставимы с абстрактными понятиями и могут заключать в себе целое явление. Так, образ халата в романе сопровождается целой историей отношения к нему Обломова. Когда любовь к Ольге Ильинской пробуждает героя на время к деятельности жизни, его решимость связывается с тем, что он сбрасывает халат. Но в момент заката любви, словно предзнаменование, мелькает в повествовании образ халата: хозяйка дома на Выборгской стороне, Агафья Матвеевна Пшеницина, сообщает Обломову, что она достала халат из чулана и собирается его почистить. Выражение авторской позиции видится здесь в том, что деталь появляется раньше тех явлений, которые она собой знаменует, т.е. автор-повествователь и этим предвидением отграничивает себя от героя. Иногда деталь выявляет

авторское отношение в портретных характеристиках (глаза навыкате Тарантьева, потертое лицо Судьбинского).

Для выражения авторской позиции И.А.Гончаров широко использует тональность, в ключе которой даны те или иные сцены, описания. Лиризм, ирония, юмор занимают немалое место в интонационной партитуре произведения и вполне определенно свидетельствуют об авторском отношении к изображаемому.

Итак, творческие принципы авторской позиции и у Н.В. Гоголя и у И.А. Гончарова одинаковы. Оба писателя стремились к объективному изображению действительности, оба выражали свою позицию рядом художественных средств и приемов. Но суть в том, что, несмотря на общие теоретические тезисы, авторская позиция Н.В. Гоголя проявляется откровеннее, достигается, прежде всего, высокой концентрацией оценочных моментов в тексте, позиция же И.А. Гончарова выражена сдержаннее.

Литература

1. Гуковский Г.А. Реализм Гоголя. - М.; Л.: Гослитиздат, ЛО, 1959. - 531 с.
2. Гончаров И.А. Собрание сочинений: В 8 т. - Т. 8.: Статьи, рецензии, заметки. Письма. - М.: Худож. лит., 1980. - 559 с.
3. Андроников И. Я хочу рассказать вам. - М.: Сов. писатель, 1962.
4. Шкловский В.Б. Повести о прозе. Размышления и разборы. - М.: Худож. лит., 1966. - 463 с.
5. Гоголь Н.В. Избранные произведения. - К.: Дніпро, 1974. - 502 с.
6. Белинский В.Г. Собрание сочинений. В 9 т. - Т. 6. - М.: Худож. лит., 1982.
7. Гончаров И.А. Обломов. Роман. - М.: Правда, 1979. - 560 с.

И.В. Бойко

Реализация национально-культурного компонента

на лексическом уровне

(на примере повести Н. Гоголя "Ночь перед Рождеством")

Повесть "Ночь перед Рождеством" датирована 1832 годом. Известно, что 30-40-х гг. XIX века ознаменовались поисками нового пути развития литературного языка. По словам акад. В.В. Виноградова, в это время приходит понимание языка как хранителя традиций, как носителя национальных смыслов и конкретной реализации времени и истории. По мнению современника гоголевской эпохи К. Аксакова, язык — это само царство духа, при этом слово — способ бытия. В это время появляются работы И.М. Снегирева "Русские в своих пословицах" (1837–1839), которая была по достоинству оценена современниками, немного позже выходит работа А.В. Терещенко "Быт русского народа", в которой были раскрыты все тонкости быта и нрава русского народа. Все это свидетельствует о пробуждении интереса к самобытности и народности русской культуры.

В свою очередь романтический интерес к "народности" порождает интерес ко всему "малороссийскому", как к чему-то экзотическому, диковинному. Именно украинская словесность, язык и культура становятся "экзотикой" для русского общества 30–40-х гг. XIX века.

Обращение Николая Гоголя к украинской тематике и отражение быта, нрава, мировоззрения украинского народа на страницах повести не случайно. Николай Гоголь – сын украинской земли и тема Украины близка ему по духу, т.к. писатель родился в Полтавской области, рос и формировался среди народной украинской стихии. В годы учебы в Гимназии высших наук князя Безбородко Н. Гоголь проявлял живой интерес к обычаям, традициям, быту украинского народа. Он пополнял своими наблюдениями записную книжечку "Всякой всячины", ставшей самобытной маленькой энциклопедией народного быта, культуры украинского народа, которая оказала огромную помощь в написании повести "Ночь перед Рождеством" и всего цикла повестей "Вечера на хуторе близ Диканьки".

Национально-культурный компонент более полно и содержательно раскрывается на лексико-семантическом уровне языка. Быт, нравы, характеры народа прослеживаются в каждой строке повести "Ночь перед Рождеством". В повести Н. Гоголь обогащает бытовое слово. Он обнаруживает в нем много граней, которые позволяют увидеть достоверное и правдивое ощущение жизни. Об этом Н. Гоголь писал в более позднем своем произведении "Мертвые души": "И всякий народ, носящий в себе залог сил, полный творящих способностей души, своей яркой особенности и других даров бога, своеобразно отличился каждый своим собственным словом, которым, выражая какой ни есть предмет, отражает в выраженье его часть собственного своего характера" [1].

Народная Украина в повести представлена полно и содержательно на уровне описания быта, нравов, характеров действующих лиц. Например, картину жизни, колорит украинского быта Н. Гоголь воссоздает, описывая жилище. Одним из центральных мест, где развиваются события повести, является украинская хата. "Еще ни одна толпа парубков не показывалась под окнами хат, месяц один только заглядывал в них украдкою, как бы вызывая принаряживавшихся девушек выбежать скорее на скрыпучий снег" (с. 91); "...я не вижу ни одной хаты. Эх, какая метель!"; "Э, нет, это не моя хата... в мою хату не забредет кузнец. Чья бы была это хата? Вот на! Не распознал! Это хромого Левченка... У него одного только хата похожа на мою" (с. 101); "Кучи девушек с мешками вломились в хату Чуба..." (с. 103). Солоха принимает нежданных гостей у себя в хате: "Голова, стряхнув с своих капелюх снег и выпивши из рук Солохи чарку водки, рассказал, что он не пошел к дьяку, потому что поднялась метель; а увидевши свет в ее хате, завернул к ней..." (с. 104); "Здравствуй, Солоха! – сказал, входя в хату, Чуб..." (с. 105). Оксана сидит у окна перед зеркалом в хате. Да и события повести завершаются все в той

же хате и около нее: "Проезжал через Диканьку... архиерей... и, проезжая по улице, остановился перед новою хатою".

— А чья это такая размалеванная хата? — спросил преосвященный у стоявшей близ дверей красивой женщины с дитятей на руках.

— Славно! Славная работа! — сказал преосвященный, разглядывая двери и окна. А окна все были обведены кругом красною краскою; на дверях же везде были козаки на лошадях, с трубками в зубах" (с. 126).

Н. Гоголь использует синонимы к слову *хата*. Это такие слова, как *дом*, *изба*: "Сам еще тогда здравствовавший сотник Л...ко вызывал его нарочно в Полтаву выкрасить дощатый забор около его дома" (с. 93); "Так ты, кум, еще не был у дьяка в новой хате?" — говорил козак Чуб, выходя из дверей своей избы..." (с. 94). Это дает возможность подчеркнуть в произведении колорит украинского быта. Не случайно такое частое употребление лексемы *хата*. Украинская хата — это колыбель народа. В ней ярко проявляется наследие традиций, эстетика народного быта. Украинское жилище прошло многовековой путь развития.

Неотъемлемой частью интерьера в хате служили печь и лежанка. Известно, что у славянских народов печь — это символ семьи, рода, оберег всего дома. Но Н. Гоголь использует слово *печь*, показывая мифологизированную сторону жизни простого народа: "Тут через трубу одной хаты клубами повалился дым и пошел тучею по небу, и вместе с дымом поднялась ведьма верхом на метле"; "Путешественница отодвинула потихоньку заслонку... вылезла из печки, скинула теплый кожух, оправилась, и никто бы не мог узнать, что она за минуту назад ездила на метле" (с. 99). В народе существует представление, что ведьмы "отправляются на свои темные дела из своих жилищ непременно через печные трубы" [2]. К печи часто пристраивалась лежанка, которая использовалась в доме как место для отдыха, и автор употребляет это слово именно в таком назначении. Козак Чуб мечтает: "Как бы хорошо теперь лежать, поджавши под себя ноги, на лежанке, курить спокойно люльку и слушать сквозь упоительную дремоту колядки и песни веселых парубков и девушек"; "...в такую темноту вряд ли бы удалось кому стащить его с печки и вызвать из хаты" (с. 93).

Названия жилища — один из главных тематических разрядов бытовой лексики в повести. Они (*хата*, *сени*, *печь*, *лежанка*, *хлеб*, *плетеный сарай*, *тын*, *плетень*) окружают украинского крестьянина в его быту.

Особенно выразительно прослеживается национально-культурный колорит в названиях одежды. Николай Гоголь подробно представил на страницах повести "Ночь перед Рождеством" мужской и женский костюмы. Их описания позволяют понять эстетические вкусы и представления народа о красоте. В XIX веке костюм был своеобразным показателем состояния и социального положения человека в обществе. Одежда была праздничная и повседневная. События по-

вести происходят накануне большого, почитаемого в народе религиозного праздника, поэтому одежда поражает своей красочностью, богатством. Оксана гордится, любуется своим костюмом: "...у меня сорочка шита красным шелком. А какие ленты на голове! Вам век не увидать богаче галуна!..." (с. 96). Солоха в церковь надевала праздничную одежду, которая украшала женщину, делала ее привлекательной: "А пойдет ли, бывало, Солоха в праздник в церковь, надевши яркую плахту с китайчатаю запаскою, а сверх ее синюю юбку, на которой сзади нашиты были золотые усы, то дъяк уже верно закашливался и прищуривал невольно в ту сторону глаза..." (с. 99). В церковь одевали самое лучшее из того, что было накоплено в скрынях: "Пожилые женщины в белых намитках, в белых суконных свитках... Дворянки в зеленых и желтых кофтах, а иные даже в синих кунтушах с золотыми назади усами... Девчата, у которых на головах намотана была целая лавка лент, а на шее монист, крестов и дукатов... Но впереди всех стояли дворяне и простые мужики... все большею частию в кобеняках, из-под которых выказывалась белая, а у иных и синяя свитка" (с. 124).

Одежда не только подчеркивала эстетический вкус человека, но была и ценным подарком, который дарили при сватанье, на свадьбах. Вакула идет в дом к Чубу свататься к Оксане и несет подарок: "Вакула развязал платок и положил перед ним новехонькую шапку и пояс, какого не видано было на селе..." (с. 126). Вакула дарит будущему тестю "всех цветов пояс". Этот элемент костюма считался обязательным атрибутом национальной одежды. Он выполнял функцию оберега, давал человеку силу, охранял от болезней, несчастных случаев. Очень часто пояс использовался в свадебных обрядах. Поэтому Вакула несет в дар пояс, который как элемент национального костюма считался символом здоровья и процветания.

Таким образом, привлечение автором названий различных реалий позволяет раскрыть все стороны национального быта и культуры народа. Дает возможность показать на страницах повести богатство, разнообразие, всеохватывающий размах материальной и духовной культуры Украины, что составляет национально-культурный компонент произведения.

Литература

1. Гоголь Н.В. Мертвые души. Сочинения: В 2 т. – М., 1969. – Т. 2.
2. Максимов С.В. Крестная сила. Нечистая сила. Неведомая сила: Трилогия. – Кемерово, 1991. – С. 247.
3. Виноградов В.В. Избранные труды. Язык и стиль русских писателей от Карамзина до Гоголя. – М.: Наука, 1990.
4. Виноградов В.В. Очерки по истории русского литературного языка XVII–XIX веков. – М.: Высшая школа, 1982.
5. Гоголь Н.В. Вечера на хуторе близ Диканьки. – Харьков: Пралор, 1989.

Цитаты повести даются по этому изданию с указанием стр. в тексте.

Языковая картина мира средствами социальной терминологии в поэме Н. Гоголя "Мертвые души"

Текст любого художественного произведения представляется как определенный фрагмент реальной действительности, реализация которой достигается различными языковыми средствами.

В лексико-семантической структуре текста поэмы Н. Гоголя "Мертвые души" социальная картина мира эпохи XIX века раскрывается благодаря наличию богатого терминологического пласта слов, называющих реалии дореформенной России. В поэме представлена жизнь страны от захолустного уездного городка до столицы, герои поэмы – это люди различных социальных групп (холопы, крестьянство, чиновники, помещики и др.). Вся разветвленная система наименований классово-сословного характера, названий органов власти, единиц административно-территориального деления, деловых документов, названий должностных лиц и другие – эти языковые единицы помогают увидеть и понять социальную картину мира на одном из этапов его развития. На основе поэмы Н. Гоголя "Мертвые души" можно представить образную картину мира русского социума эпохи XIX века. Социальные реалии, составляющие социальное пространство данного художественного произведения, окружают читателя с первых страниц.

Поэма начинается с описания объектов действительности, в которых оказывается один из героев: губернский город, двор, гостиница, комната для господина, конура для лакея, общая зала, трактир, харчевня, питейный дом, присутственные места, казенная палата. Далее социальное пространство поэмы расширяется, т.к. действие в последующих главах переносится из губернского города в деревни, имения помещиков, с которыми "приезжий господин", т.е. Чичиков Павел Иванович, познакомился на следующий день, когда он "оказал необыкновенную деятельность насчет визитов".

Социальные отношения, сложившиеся в крепостнической России XIX в., нашли полное раскрытие в последующих главах. Нанося визиты помещикам, Чичиков выстраивает свои отношения с ними, настойчиво стремясь решить свои проблемы, связанные с приобретением мертвых душ, т.е. тех крестьян, которые еще числятся в списках, хотя их уже нет в живых. При оформлении этой сделки Чичиков, как человек привыкший "не отступать от гражданских законов", убеждает Манилова, Собакевича, Коробочку, Ноздрева, пересыпая свою речь соответствующей терминологией: ревизская сказка, законные пошлины, купчая крепость, казенная палата, подать, оброк, законник, делец, реестр умерших душ (в устах Чичикова "сделай подробный

реестрик всех поименно"), доверенное письмо, казна, совершить крепость, заложенные имения, ревизские души, казенные подряды и другие. Своеобразное социальное пространство художественного произведения создается всей системой сложившихся социальных отношений между членами определенного социума. В процессе коммуникации, в который втянуты представители разных социальных групп, вырисовывается социальный мир, в котором живут и общаются герои. Сюжетные линии Гоголевского текста таковы, что в нем явно просматривается многомерность социального пространства данного произведения. Отношения между героями складываются на разных уровнях – в семье (родственные отношения), на службе (служебные), в кругу друзей и знакомых (дружеские, соседские) в кругу людей, временно оказавшихся втянутыми в сферу какой-либо совместной деятельности или объединенных общим интересом на данный момент, а также иные отношения.

Немаловажную роль в формировании разнообразных социальных отношений играет сложившаяся дифференциация социальных слоев общества. В поэме представлены антагонистические сословия: с одной стороны – помещик, барин, дворянин, господин, хозяин, купец, а с другой – крестьянин (которых часто хозяева "величают" просто – мужик или баба, девка), холоп, дворовой человек, трактирный слуга или половой, ревизские души, "штука" (по определению Собакевича так названа мертвая душа – крестьянин...). Выразительна по своей социально-нравственной окраске большая группа слов-апеллятивов в роли наименований персонажей по роду их занятий: губернатор, председатель палаты, почтмейстер, прокурор, жандарм, инспектор врачебной управы, полицмейстер, откупщик, вице губернатор, городской голова, таможенный надсмотрщик, жандармский полковник, коллежский советник, приказчик, капитан-исправник..., кучер, сбитенщик, ключница, дворовые люди, возница, кузнец, сапожник, столяр, плотник, кирпичник и другие. Отношения между этими группами персонажей на коммуникативном уровне, наряду с широко представленной социальной терминологией, характеризуют и дополняют социальную картину мира определенной эпохи. Особенности социальной коммуникации Чичикова с другими персонажами – яркая характеристика сложившихся отношений в социуме. Достаточно вспомнить, как любезен и почтителен Павел Иванович с сановниками губернского города, как снисходительно груб и пренебрежителен со своими служами – кучером Селифаном и лакеем Петрушкой. На страницах, посвященных встрече Чичикова с Коробочкой, автор замечает: "Читатель, я думаю, уже заметил, что Чичиков, несмотря на ласковый вид, говорил, однако же, с большею свободою, с помещицей Коробочкой, нежели с Маниловым, и вовсе не церемонился. Надобно сказать, что у нас на Руси если не угнались еще кой в чем за иностранцами, то далеко

перегнали их в умении обращаться... У нас есть такие мудрецы, которые с помещиком, имеющим двести душ, будут говорить совсем иначе, нежели с тем, у которого их триста, а с тем у которого их триста, будут говорить опять не так, как с тем, у которого их пятьсот, а с тем, у которого их пятьсот, опять не так, как с тем, у которого их восемьсот, — словом, хоть восходи до миллиона, все найдутся оттенки" [1, с. 296].

Социальное пространство художественного произведения, таким образом, создается всей совокупностью социальных отношений в обществе, а языковые средства, среди которых важную роль играет терминология, составляют основу построения и отражения социальной картины мира, представленной в поэме Н. Гоголя "Мертвые души", которую В.Г. Белинский охарактеризовал, как "творение... глубокое по мысли, социальное, общественное и историческое" [2, с. 172]. Весь текст поэмы передает тот социокультурный фон, который помогает читателю освоить социокультурологическую информацию на одном из этапов развития общества.

Литература

1. Гоголь Н.В. Мертвые души. Сочинения: В 2 т. — М., 1969. — Т. 2.
2. Белинский В.Г. Избранные статьи. — М., 1965.

Т.Г. Михальчук

Стилистический анализ ситуаций речевого этикета и этикетное поведение персонажей в поэме Н.В. Гоголя "Мертвые души"

В русском национальном характере Гоголь видел прежде всего способность к резкому, иногда немотивированному и часто внезапному переходу от вспышек активности к покою, лени. В силу этого гоголевская типология характеров опирается главным образом на противопоставление людей деятельных и праздных.

Антитеза деятельности и праздности очевидным образом соотносится у Гоголя с антитезой расчета и беззаботности. Напомним в этой связи знаменитое гоголевское сопоставление Москвы и Петербурга, в основе которого — сопоставление различных психологических типов: "Петербург — аккуратный человек, совершенный немец, на все глядит с расчетом и, прежде нежели задумает дать вечеринку, посмотрит в карман; Москва — русский дворянин, и если уж веселится, то веселится до упаду и не заботится о том, что уже хватает больше того, сколько находится в кармане".

Перед нами два типа характеров, как бы чередующихся в шахматном порядке и очевидным образом связанных с тем принципиально

важным для Гоголя разграничением "покоя" и "праздности", "расчета" и "легкомыслия", о котором речь шла выше.

"Один тип "игровой", второй – "серъезный". При этом игровое начально ассоциируется с отказом от практической деятельности или ее комической нерезультативностью, серьезное – с практицизмом. Одни персонажи пребывают больше в мире своего воображения или своих страсти, другие – по преимуществу в практическом мире денежного расчета.

От мечтательного и "сладкого как сахар" Манилова повествователь обращается к pragmatичной "дубинноголовой" Коробочке, усомнившейся-таки в экономической добросовестности Чичикова. Затем вновь следует переход – к характеру, который ничего общего с идеей материальной выгоды не имеет. Ноздрев – человек страсти (одной, но пламенной), он игрок ради игры, а не выигрыша, он азартен, а не расчетлив. Гоголь специально подчеркивает это обстоятельство: "Ружье, собака, лошадь – все было предметом мены, читаем о Ноздреве, – но вовсе не с тем, чтобы выиграть: это происходило просто от какой-то неугомонной юркости и бойкости характера". Вслед за ним является Собакевич, воплощение материального начала.

Итак, с одной стороны – pragmatики, глупый (Коробочка) и умный (Собакевич), с другой – люди настроения, так сказать, "идеалисты" (один мечтательный, сентиментальный и уравновешенный, другой – азартный и предельно агрессивный).

Плюшкин, являющийся последним в галерее помещичьих типов, – своеобразный синтез двух отмеченных начал. Его приверженность к "накопительству", материальному началу не просто чрезмерна или даже чрезвычайна, она абсурдна и идеальна, так как, будучи доведена до предела, превращается в свою противоположность, как богатство – в разорение, достаток – в нищету, а богатый помещик – в "прореху на человечестве" [4, с. 13].

Н.В. Гоголь показывает помещиков-крепостников практически во всех ситуациях речевого этикета, используя при этом различные стилистические приемы.

Чтобы отчетливее представить сущность явления и сильнее воздействовать на разум и эмоции читателей, Гоголь-сатирик прибегает к преувеличению, заострению, карикатуре. Гротеск, гиперболизация доведены до предела. Если уж зять Ноздрева извиняется, то так долго повторяет свои извинения, что не замечает, "как сам уже давно сидит в бричке, давно выехал за ворота". Нет предела приторной славности в обращении со своей семьей и гостями у Манилова. Прощаясь с Чичиковым, Манилов "никак не хотел выпустить руки нашего героя и продолжал ее жать так горячо, что тот уже не знал, как ее выручить". Маниловское "позвольте вам этого не позволить" – стало в наше время крылатым. Если уж Чичиков попадает в губернское общество, то он разом оказывается в нескольких объятиях, его "сдают" из рук в руки. Смешны назойливые предложения-услуги Коробочки: потереть

спину и почесать на ночь пятки. Вспомните насильственное, чрезмерное угощение у Манилова, Собакевича, Коробочки.

Жена Собакевича, знакомясь с Чичиковым, "впихивает ему в губы" свою руку, пропахшую огуречным рассолом.

Н.В. Гоголь успешно использует прием: неожиданная реакция на формулы этикета.

Скряга Плюшкин так отвечает на соболезнование: "Да ведь соболезнование в карман не положишь". Плюшкин радуется отказу Чичикова "попить чайку": "Я, признаться сказать, не охотник до чаю: напиток дорогой, да и цена на сахар поднялась немилосердная". В ситуации "Знакомство" на этикетное "почел за долг познакомиться и принести личное свое почтение" – Плюшкин "что-то пробормотал сквозь губы, ибо зубов не было, что именно, неизвестно, но, вероятно, смысл был таков: А побрат бы тебя черт с твоим почтением!"

Собакевич на вопрос о жизни жалуется на хорошее здоровье: "Пятый десяток живу, ни разу не был болен".

Умело пользуется Н.В. Гоголь приемом противопоставления речевого поведения персонажей в одинаковых этикетных ситуациях. Ср. ситуацию "Знакомства" Чичикова с Маниловым и Плюшкиным.

Чичиков "со своим обворожительными качествами и приемами, знаящий в самом деле великолепное искусство нравиться", широко использует в речи комплиментарные формы, формы одобрения и завышенной оценки: "Очень хороший город, прекрасный город". "Общество самое обходительное". "Приятная комната". Поведение его было обдуманно: говоря с чиновниками, "он очень искусно мог польстить каждому". Герой сказал "какой-то комплимент весьма приличный". С Коробочкой ловко устанавливает родственный тон: "Настасья Петровна? Хорошее имя Настасья Петровна. У меня тетка родная, сестра моей матери, Настасья Петровна". "У вас, матушка, блинцы очень вкусные". Ср. этикетные формулы вежливого отказа в речи Чичикова: "А вот меду и не купил бы. Нет, матушка, другого рода товарец". "Нет, уж чайку пусть лучше когда-нибудь в другое время". На ее обращение: "батюшка", он отвечает: "На все воля божья, матушка! против мудрости божией ничего нельзя сказать". Он уговаривает Коробочку продать ему мертвые души, повторяя ее же слова: "примите только в соображение то, что заседателя вам подмасливать больше не нужно..." .

Н.Г. Чернышевский находил, что "эта сцена, вовсе не блестательная для поверхностного читателя, действительно, принадлежит к числу самых гениальных в художественном отношении" [8, с. 56].

Обращает на себя внимание обилие слов с суффиксами уменьшительности и ласкательности в речи Чичикова: матушка, чайку, блинец, товарец, тучки.

Слова с дополнительным оценочным значением Гоголь ввел не только в высказывания Чичикова, но и Манилова, а также в авторскую

речь, рисующую этого приторно-липкого человека: "Жена его... впрочем, они были совершенно довольны друг другом. Несмотря на то, что минуло более восьми лет их супружеству, из них все еще каждый приносил другому или кусочек яблочка, или конфетку, или орешек и говорил трогательно-нежным голосом, выражавшим совершенную любовь: "Разинь, душенька, свой ротик, я тебе положу этот кусочек".

"Становится ли речь, оснащенная уменьшительными суффиксами, более вежливой?" – размышляет Г.А. Золотова. И отвечает: "Вряд ли. За ними чувствуется не столько вежливость, сколько заискивающий тон, желание быть угодным, не натолкнуться на отказ" [3, с. 69].

Другой герой гоголевской поэмы "Мертвые души" – Собакевич – наоборот не склонится на резко-отрицательные словесные характеристики своих близких, все городские знакомые Собакевича – "это все мошенники, весь город там такой: мошенник на мошеннике сидит и мошенником погоняет. Все христопродавцы. Один там только есть порядочный человек: прокурор, да и тот, если сказать правду, свинья".

В разговоре с Собакевичем Чичиков не сразу нашупал почву: он привык из осторожности отзываться обо всех хорошо, а Собакевич ругает всех чиновников как своих врагов. О продаже мертвых душ Чичиков заговорил осторожно, с длинным подходом, "никак не назвал душ умершими, а только несуществующими". Но Собакевич отнесся к этому предложению как к обычной сделке, и дальше разговор шел уже на деловом, общем для них языке – о цене, купчей, задатке и т.д.

Собакевич груб и вульгарен. Ругательства так и сыпались с его языка: "дурак", "мошенник", "христопродавцы", "свинья" и т.п., делая его речь, пестрой и говорятся они именно как бранные слова, унижающие тех, к кому относятся. В отличие от Ноздрева, в устах которого ругательства были скорее амплификациями грубого свойства, словами, переполнявшими его речь почти бессмысленно, Собакевич своими грубыстями определяет моральный облик чиновников. У Собакевича есть практически острый, живой и быстрый ум, знание жизни и людей. Ведь все его ругательные отзывы о чиновниках верны. Он встречался с ними в присутственных местах, вел с ними дела и на себе узнал их поборы, взятки и произвол. С этой стороны он их и аттестует; все они – губернатор, вице-губернатор – "разбойники"; полицмейстер – "продаст, обманет да еще и пообещает с вами". Собакевич прямо заявляет: "Я их знаю всех: это все мошенники..." И даже его отзыв о прокуроре, что он "один порядочный человек", в дальнейшем разъясняется с этой же стороны: "Все дела за него делает стряпчий Золотуха, первейший хапуга в мире". Меткость и тонкость характеристик Собакевича очевидна, и главы, где рассказывается о чиновной администрации города NN, подтверждают его резкие определения. За столом он говорит "неприятности" вроде: "каналья-повар обдерет кота и да подаст на стол вместо зайца" и

т.п. Так что даже обычно бессловесная Феодулия Ивановна вынуждена была остановить его.

"Особенно красочен язык Собакевича во время продажи "мертвых душ" – это типичный для такого рода сделок язык торговца-кулака, каким и был в сущности дворянин-кулак Собакевич" [6, с. 96].

Гоголь противопоставляет многословную речь Манилова краткой, отрывистой речи Собакевича. В этом отношении показательна ситуация "Приглашение к столу".

Контрастными являются абсолютное согласие Чичикова и полное несогласие зятя Ноздрева. (Внешнее словесное несогласие плюс безропотное подчинение). Гоголь использует при этом не только диалоги героев, но и авторский пересказ, комментарий.

Так, о зяте Ноздреве он пишет: "Белокурый был один из тех людей, в характере которых на первый взгляд есть какое-то упорство. Еще не успеешь открыть рта, как они уже готовы спорить и, кажется, никогда не согласятся... плясать по чужой дудке, а кончится всегда тем, что в характере их окажется мягкость, что они согласятся именно на то, что отвергали, глупое назовут умным и пойдут потом поплясывать как нельзя лучше под чужую дудку – словом, начнут гладью, а кончат гадью".

Резко противопоставлены в поэме и формы обращения. Так, "исторический человек" Ноздрев, хвастун, пустой болтун, сплетник и мелкий жулик, обращается с Чичиковым фамильярно – на "ты", а Манилов даже кучеру Селифанду сказал один раз "вы".

Коробочка сама занимается хозяйством, входит в непосредственное общение со своими крепостными, и это сказывается на ее речи, близкой к крестьянскому говору. Таковы народные выражения "боров", "нешто", "забранки", "пригинаешь", "о святках" и т.д.

В ее речи сказывается и дворянское обыкновение употреблять изысканные выражения в соединении с просторечными: "изволил засалиться", "уступила двух девок", "мучица-то не больно авантажная" и т.п.

Интересно, что ее обращение к Чичикову все время перебивается с церемонного *вы* на простецкое *ты*. Причем переходы эти объясняются по-разному: ее волнением ночью, при приезде Чичикова: "Эх, отец мой, да у тебя-то, как у борова..." Второй раз, утром, начав с разговора на *вы*, Коробочка решила, что Чичиков – купец и как барыня-дворянка перешла на *ты*: "А, так вы покупщик... вот ты бы, отец мой, у меня его, верно, купил". О языке Коробочки академик В.В. Виноградов писал: "Гоголь с необыкновенной драматической тонкостью передает в движении диалога (Коробочки и Чичикова), в изменениях экспрессивности выражений недоумение, растерянность, "крепколобость", тупость и вместе с тем хозяйственную осмотрительность, практичность Коробочки и все растущее раздражение Чичикова. Речи персонажей

дают возможность как бы осязать их, слышать их интонации, видеть их живую мимику" [1, с. 125].

Таким образом, резкое противопоставление характеров персонажей находит свое воплощение и в выборе этикетных формул.

Писатель-сатирик филигранно обрабатывает каждую ситуацию речевого этикета. Так, "согласие с мнением собеседника" дается с различной стилистической окраской и прагматическим эффектом. Формы согласия используются как в диалогах, так и во внутренних монологах персонажей.

Особую роль играет выбор степени согласия или несогласия для характеристики этикетности. В речи Чичикова употребляются формы полного, абсолютного, уклончивого и вынужденного согласия. Ср.: полное согласие в пересказе: Чичиков согласился с этим совершенно... Чичиков изъявил готовность совершить ее хоть сию же минуту (и как ответная реплика в диалоге): Совершенная правда; Совершенная справедливость. Уклончивое: "Купим, купим, всего купим".

Чичиков приспосабливается к своим собеседникам, усваивает их взгляды на вещи и невольно пародирует их язык. С Маниловым он хвалит всех и пытается говорить в сентиментальном тоне, но, в отличие от Манилова, в его языке появляются дидактические рассуждения о добродетели в духе булгаринской школы: " – Но знаете ли... если нет друга, с которым бы можно было поделиться...", – сентиментальничал Манилов. "О, это справедливо, это совершенно справедливо! – прервал Чичиков (как известно, не имевший друзей и не нуждавшийся в них). – Что все сокровища тогда в мире! "Не имей денег, имей хороших людей для обращения", – сказал один мудрец" и т.д.

Речь автора в виде уточнения является верификатором слов Чичикова в плане ложности - правдивости: Вынужденное согласие: – Дрянь же ты! – Что ж делать? Так бог создал. Ср. просторечные формы согласия в речи Плюшкина и Коробочки: "Ай ей богу так! Ей богу правда! – сказал Плюшкин... – Ох, отец мой, и не говори об этом! – подхватила помещица. – Уж это, точно, правда. Уж совсем ни на что ни похоже; Наконец, тупое и равнодушное согласие пьяного Селифана на угрозу Чичикова высечь его: Как милости вашей будет завгодно, – отвечал на все согласный Селифан, – коли высечь, то и высечь, я ничуть не прочь от этого. Почему же не посечь, коли за дело, на то воля господская". На его слова барин не нашел что ответить, и гроза пролетела мимо.

"Попытка сопряжения крайностей – Чичиков, объединяющий всех персонажей в рамках единого сюжета, одновременно расчетливый и сентиментальный. Он обладатель еще в школе обнаружившегося "большого ума" "со стороны практической" и "характера осмотритель-

но-охлажденного", и вместе с тем, как известно, не чужд он был и не вовсе прозаических грез" [4, с. 13].

Что же помогло Павлу Ивановичу Чичикову добиться успеха? Он, несомненно, умный и проницательный человек, хорошо знающий среду, в которой живет: "О себе он избегал много говорить, если же говорил, то какими-то общими местами, с заметной скромностью. Приезжий во всем как-то умел найтись и показал в себе опытного светского человека. О чем бы разговор ни был, он всегда умел поддержать его".

Гоголь мастерски применяет стилистический прием "коммуникативного переключения". В этом плане интересна речевая характеристика Чичикова. В разговорах с "сильными мира сего" он "очень искусно мог польстить каждому", с Коробочкой особо не церемонится, а Селифана может остановить: "молчи, дурак!".

Его язык и манера обращения со своими крепостными отличаются обычной для дворян грубоостью. Ругательства: "дурак", "болван", "подлец", "ах ты, чушка, чурбан, разбойник беспутный", угрозы высечь, избить, "в рог согнуть", "узлом завязать", дать такую потасовку Селифану, что "сам на себе лица не увидит", – рисуют Чичикова с другой стороны, срывают с него маску. Чичиков то и дело угрожает Селифану поркой, потасовкой, ругает его, но по отношению к Петрушке держится другой манеры. Угрюмый, опустившийся Петрушка производит тягостное впечатление. Он сдержан и молчалив, но уныл и недоволен. Барин ему делает замечания, но ругаться и грозить избегает. Гоголь недвусмысленно отмечает при этом: "Трудно знать, что думает дворовой крепостной человек в то время, когда барин дает ему наставление".

"Перечислить нельзя всех оттенков и тонкостей нашего обращения", – иронизирует писатель. Гоголь противопоставляет по этикетности внутренние монологи Чичикова его репликам в диалогах, которые свидетельствуют о лицемерии персонажа. Ср. (про себя): "Ну, уж черт его побери, прибавлю собаке на орехи и (вслух): Извольте, по полтине прибавлю". Пронырливый карьерист, подхалим, аферист и стяжатель, внешне "приятный и достойный человек", Чичиков в беседе с Маниловым самоуничижается, называет себя "ничтожным человеком", а Ноздреву не позволяет себя оскорблять (проявляет щекотливость в соблюдении личного достоинства): "Если хочешь пощеголять подобными речами, так ступай в казармы". "Уже всякое выражение, сколько-нибудь грубое или оскорбляющее благоприятность, было ему неприятно, – подчеркивает писатель. – Он даже не любил допускать с собой ни в коем случае фамильярного обращения, разве только если особы была слишком высокого звания".

"Чичиков пытается найти общий язык и с Ноздревым. Так, он начинает с предложения совершенно в его духе: "Дай прежде слово, что

исполнишь", – такими словами предваряет он свою просьбу о продаже мертвых душ. "Да какая просьба?" – "Ну, да уж дай слово!" – "Изволь". – "Честное слово?" – "Честное слово". Чичиков ошибся: Ноздреву дать слово и не выполнить его ничего не стоит. Ноздрев не продает ему души; у него, как у Хлестакова, "легкость в мыслях необыкновенная". Чичиков, поняв, что ошибся в своих расчетах, более не подделяется к нему и говорит своим языком – твердо и осторожно, например: "Я тебя ни за кого не почитаю, но только играть с этих пор никогда не буду..." Известно, что их разговор едва не кончился трагически для Чичикова: найти общий язык с Ноздревым было трудно даже для опытного Павла Ивановича" [6, с. 59].

Павел Иванович всегда тщательно обдумывает, в какой форме обратиться к собеседнику, извлекает, как фокусник, из своего арсенала этикетные формулы и умело использует их. Например, при встрече с Плюшкиным "долго не мог он придумать, в каких бы словах изъяснить причину своего посещения. Он уже хотел было выразиться в таком духе, что, наслышась о добродетели и редких свойствах души его, почел долгом принести лично дань уважения, но спохватился и почувствовал, что это слишком. Исcosa бросив еще один взгляд на все, что было в комнате, он почувствовал, что слово "добродетель" и "редкие свойства души" можно с успехом заменить словами "экономия" и "порядок"; и потому, преобразовавши таким образом речь, он сказал, что, наслышась об экономии его и редком управлении имениями, он почел за долг познакомиться и принести лично свое почтение".

Язык Плюшкина отличается жизненной правдивостью, особым складом речи, особым словарным составом. В.В. Виноградов характеризует язык Плюшкина как "общедворянское просторечие с крестьянскими диалектизмами, свойственное представителям старого поколения провинциальных помещиков" [1, с. 15]. В его речи много старинных выражений (VIII века – "пересмешник", "бают", "куш мужиков", "пенник", "анекдот" (в смысле случай), "благодетель", "славная деньги" и т.д.) Свойственная застойному состоянию общества при натуральном хозяйстве консервативность мышления Плюшкина отражается в употреблении устоявшихся форм и идиом языка: "пойдешь по миру", "пеннику, чай, на смерть придерживался"; "святители вы мои", "будто и след прости", "я не охотник до чаю", "сегодня жив, а завтра бог весть" и др. Как все помещики, Плюшкин употребляет грубые выражения: "рожа", "наплевать в глаза", "проклятая горячка", "наврет", "тунеядцы", "черт его знает", "разбойница" и т.д. Он учился в какой-то школе, но никакого следа образования не осталось в его языке. Все уничтожила развившаяся и завладевшая его душой скопость. Бога он не вспоминает, зато черти и ад, "страшный суд" с наказаниями для крестьян, обманывавших своего барина, служат ему для устрашения

крепостных. "Вот погоди-ка: на страшном суде черти припекут тебя за это железными рогатками!" – грозит он Мавре.

"Чичиков – лукавый покупатель мертвых душ, адресующий каждому собеседнику именно те слова, которые вернее всего польстили бы его самолюбию и усыпили подозрения. Настоящий хамелеон, меняющий в зависимости от обстоятельств речь и манеру обхождения, он подавлял цельностью в силу самой своей противоречивости, ошеломляя значительностью в силу самой своей пошлости" [7, с. 149].

Именно потому, что Чичиков "во всем умел найтиться", "все это умел облекать какою-то степенностью", "умел хорошо держать себя", говоря "ни громко, ни тихо, а совершенно так, как следует", – пишет Н.В. Гоголь, – все чиновники были довольны приездом нового лица и приглашали его то на обед, то на бостончик, то на чашку чая. Даже сам Собакевич, который редко отзывался о ком-нибудь с хорошей стороны, сообщил своей жене: "Я, душенька, познакомился с коллежским советником Павлом Ивановичем Чичиковым: приятный человек!".

"Глубокомысленные толкователи, высоколобые критики вот уже целый век задаются вопросом, что же следует думать о герое "Мертвых душ". Одни видят в нем воплощение воинствующего капитализма, другие рассматривают его как решительного противника крепостного права, трети принимают его за отъявленного мошенника или последователя Огюста Конта, или же за мелкого беса, или же за самого Дьявола, или же за Антихриста, пришедшего на землю, чтобы довершить наконец распад рода человеческого. "Да кто же он на самом деле такой?" – спрашивают друг у друга отцы города, собравшиеся у полицмейстера после бегства Чичикова. "Да кто же он на самом деле такой?" – спрашивают друг у друга специалисты-гоголеведы. "Да кто же он на самом деле такой?" – вопрошают сам себя Гоголь. И добавляет: "Ан нет ли и во мне какой-нибудь части Чичикова?" Позже в одном из своих писем он решится на такое важнейшее признание: "Никто из читателей моих не знал того, что, смеясь над моими героями, он смеялся надо мной... Я не любил никогда моих дурных качеств... необыкновенным душевным событием я был доведен на то, чтобы передавать их моим героям" [7, с. 152].

"Мысль о глубокой связи гоголевских произведений с внутренней жизнью писателя является основополагающей и в статье Р.-Д. Кайля "Гоголь и апостол Павел" (1986). В ней автор прослеживает влияние как самой личности апостола Павла, так и его посланий на внутреннее развитие Гоголя и указывает на отражение этого влияния в творчестве писателя. Апостол Павел, по словам немецкого исследователя, являлся для Гоголя примером того, как человек из закоренелого грешника способен превратиться в великого подвижника. "Надежда на такое преобразование не оставляет Гоголя на протяжении всей его жизни..."

Апостол Павел показывает возможный путь через слабости и страдания" [9, с. 92].

Речевой этикет, культура речи тесно связаны с культурой поведения, а значит, и с культурой человека вообще. В поэме множество ситуаций, где герои ведут себя, не соблюдая правила хорошего тона. Собакевич то и дело наступал Чичикову на ногу. Вслед за этим следовало обычно извинение: "Прошу прощенья! Я, кажется вас побеспокоил".

Во время обеда сын Манилова Фемистоклюс укусил за ухо своего брата Алкида. Собакевич описывает подробности приготовления пищи в городе: "Все, что ни есть ненужного, что Акулька у нас бросает, с позволенья сказать, в помойную лохань, они его в суп!". С великолепным юмором пишет Гоголь о внешне благовоспитанном Чичикове: "В приемах своих господин имел что-то солидное и высмаркивался чрезвычайно громко. Неизвестно, как он это делал, но только нос его звучал, как труба".

С большим мастерством изобразил Гоголь грубого и наглого помещика Ноздрева: " – Куда ездил? – говорил Ноздрев и, не дождавшись ответа, продолжал: – А я, брат, с ярмарки. Поздравь: продулся в пух! Веришь ли, что никогда в жизни так не продувался. Ведь я на обывательских приехал! Вот посмотри нарочно в окно! – Здесь он нагнул сам голову Чичикова, так что тот чуть не ударился ею об рамку. – Видишь, какая дрянь! Насилу дотащили, проклятые, я уже перелез вон в его бричку. – Говоря это, Ноздрев показал пальцем на своего товарища".

"Общение на "ты", выбор приветствия, какое употребляют давние знакомые ("Какими судьбами?"), руки, расставленные как бы для объятий, фамильярные "Ба, ба, ба!" и обращение "брат", невнимание к партнеру (задает вопросы и не ждет ответа, говорит прежде всего о себе), разговорные и просторечные слова, касание ("Нагнул сам голову Чичикова") – все это указывает на отношение вполне своих. Между тем Чичиков, как мы узнали, "не подал к тому никакого повода".

Как точно заметил Гоголь, ноздревы проявляют себя рано: "Они называются разбитными малыми, слывут еще в детстве и в школе за хороших товарищей и при всем том бывают весьма сильно поколачиваемы. В их лицах всегда видно что-то открытое, прямое, удалое. Они скоро знакомятся, и не успеешь оглянуться, как уже говорят тебе "ты". Дружбу заведут, кажется, навек: но всегда почти так случается, что подружившийся подерется с ним того же вечера...".

"Ноздрев долго еще не выведется из мира", – предупреждал писатель, и он, кажется, прав. Стоит подумать, нет ли и в нас чего-то от Ноздрева, различаем ли мы человеческие дистанции, научились ли понимать, какие отношения наиболее удобны для тех, с кем мы имеем дело?" [2, с. 19–20].

Одной из черт, великолепно характеризующих Ноздрева, является его язык. Цель его жизни – бесшабашное, разгульное веселье в пьяной приятельской компании. Ему все друзья, кто пьет с ним. Он всем говорит *ты*, обращается попросту, фамильярно, дает прозвища: "Ты, брат, братец, ах ты, Опodelok Иванович, эх, ты, Софрон!" Эта речь соответствует его резким размашистым жестам пьяного или полу-пьяного человека: он показывает пальцем на Мижуева, нагибает голову Чичикова так, что "тот чуть не ударился головой об рамку". Его речь переполнена ругательствами: "бестия", "плут ужасный", "свинтус", "скотовод", "подлец", "первые мошенники", "ведьмы" и т.д. Бранные выражения все время срываются с его языка. Ему свойственны игрецко-шуллерские словечки, усвоенные в "не совсем безгрешной игре", к которой имел страстишку: "гальбик", "банчишка", "дублет", "сорвать банк", "запнуть утку", "прокинуть талию" и т.п. Но играет Ноздрев не очень-то удачно, что отражается в большом числе синонимов к слову "проигрыш", "убухал", "все спустил", "продулся в пух", "просадил", "подделюли меня" и др. "Ведя компанию большей частью с загулявшими офицерами, Ноздрев так и сыплет бесцеремонными выражениями, что вызывает замечание Чичикова: "ступай в казарму". Таковы речения: "опешишься", "волокита", "куряка" и другие "драгунские штуки" вроде "во рту после вчерашнего словно эскадрон переночевал". Он божится и клянется на каждом шагу: "как честный человек", "честное слово", "ей-ей! проклятая", "голову ставлю" и др. Ругательства и божба причудливо смешиваются в его речи с французскими искаженными словами: "еп gros", стоит рядом с "безешкой", "бонбон" – с "лысым чертом", "субдительный суперфлю" и "розетка" – с "бабешкой" и "фетюком". Все вместе взятое образует язык русского дворянина, героя ярмарок, трактиров, попоек, драк и картечных проделок, художественно созданный Гоголем со всей полнотой и яркостью жизненного явления" [6, с. 84–85].

В поэме "Мертвые души" Н.В. Гоголь поэтически воспел красоту родного языка и выразил нетерпимое отношение к его искажению и обеднению. В этом плане интерес представляет речевая характеристика дам города N, которые отличались необыкновенной осторожностью и приличием в словах и выражениях. "Никогда не говорили они: Я высморкалась, я вспотела, я плонула, а говорили: Я облегчила себе нос, я обошлась посредством платка".

Почтмейстер старательно уснащивал свою речь словами-сорняками (сударь ты мой, эдакий какой-нибудь знает, понимаете, можете себе представить, относительно так сказать, некоторым образом). Воспроизведенные автором частицы в речи почтмейстера играют выразительную стилистическую роль в композиции рассматриваемого отрезка. Они, объективно демонстрируя косноязычие "цветистого в словах" почтмейстера, подчеркивают сатирический смысл сообщения

автора о том, что "постмейстер вдался более в философию и читал весьма прилежно "Юнговы ночи".

Смех Гоголя и сегодня не утратил своего обаяния и своей боевой силы. Он продолжает служить источником эстетической радости и вместе с тем замечательным оружием борьбы против невежества, бескультурия, всяческой ржавчины, как в поведении, речи, так и в сознании людей, всему тому, что мешает нашему обществу в его неудержимом движении вперед.

Сатирическое описание ситуаций речевого этикета в поэме "Мертвые души" – это своеобразный справочник по тому, как надо и нельзя себя вести. Нашим современникам было бы полезно почаще заглядывать в этот "справочник".

Наблюдения известного в России на рубеже XIX–XX вв. проповедника и писателя Григория Спиридоновича Петрова за жизнью России, других стран и народов приводят его к выводу, что существуют и чисто русские явления, например "смех сквозь слезы". Это явление "чисто русское, так как нигде в других культурных странах не наталкивается так на каждом шагу на явные несуразности жизни, как у нас. Что ни шаг, то грустный анекдот, что ни явление, то досадная, обидная уродливость... Право, не до смеха, когда видишь, что в громадном, могучем и к тому же твоем народе отсутствует воля... И выходит, что наш смех грустный, и наша грусть смешная" [5, с. 3].

Литература

1. Виноградов В.В. Язык Гоголя и его значение в истории русского языка // Материалы и исследования по истории русского литературного языка. – М.: Изд. АН СССР, 1953. – Т. III.
2. Гольдин В.Е. Речь и этикет. – М.: Просвещение, 1983. – 109 с.
3. Золотова Т.А. Как быть вежливым? // Русская речь. – 1985. – № 5. – С. 69.
4. Ивинский Д.П. К гоголевской типологии характеров. Галерея помещиков в первом томе "Мертвых душ" // Русская словесность. – 1997. – № 6. – С. 11–14.
5. Петров Г.С. Наши пролежни. – Сборник статей Г.С. Петрова. – М., 1913.
6. Смирнова-Чикина Е.С. Позма Н.В. Гоголя "Мертвые души". Комментарии. – Ленинград, 1974. – 313 с.
7. Труайя Анри. Мои "Мертвые души" // Детская литература. – 1998. – № 5–6. – С. 148–152.
8. Чернышевский Н.Г. Полное собрание сочинений, Т.I–XVI. – М.: Политиздат, 1939–1953.
9. Keil R-D. Gogol und Paulus // Die Welt der Slaven. – München, 1986, Jg. 31. NF. XI. S. 88–92.

Біографічно-видавничий доробок П. Куліша
у рецепції російської критики
(на матеріалі відгуків і рецензій XIX–XX ст.)

У творчому доробку П. Куліша, присвяченому постаті М. Гоголя, значна роль належить біографічно-видавничій роботі. Різні культурні епохи давали свою оцінку цій діяльності П. Куліша, залежно від вибору основного ідеологічного "вектору рецепції". Дана стаття є спробою аналізу проблеми крізь призму сучасних дослідницьких методологій.

Першочергово відзначимо кілька моментів у специфіці власне критичного сприйняття попередніх біографічних і літературно-критичних праць, присвячених постаті Гоголя. Мабуть, треба робити похибку на те, що критика як різновид літературних взаємин і рецепції конкретного матеріалу має свої права і канони, вона вже сама по собі відіграє роль своєрідного коректора в літературній динаміці. Тому критика як форма літературознавчого буття, яка відображає сучасний для неї самої стан суспільної свідомості, є, все ж, одним із компонентів загального образу епохи, її своєрідним вектором і утримує в собі задані цією епохою ідеї.

Значимість критики не стільки в аналізі, скільки в авторитеті її оцінок, у відкритті нових явищ. Але ж критика – це форма індивідуальної реакції, результат суб'єктивного досвіду й особистих уподобань. Бачиться тут доречним звернення до слів Ю. Лотмана: "Ідеал критичного аналізу – не у виявленні якогось вічного, єдино можливого тлумачення, а у визнанні сфери істинності, сфери можливих інтерпретацій даного тексту з позицій даного читача" [15, с. 320]. "Даним текстом", наразі, є "двоєдиний предмет": питання сприйняття Кулішевих студій невіддільне і від проблематики власне рецепції його ж як самодостатньої постаті у культурному оточенні росіян, які були основними реципієнтами його праць.

Поява ряду Кулішевих робіт, присвячених біографіці М. Гоголя, та видання шести томів його "Сочинений и писем" викликала низку відгуків з боку представників російської інтелігенції і спровокувала тривалу в часі дискусію, актуальність якої підтримувалася своєрідним міжкультурним діалогом українсько-російських взаємин на рівні визначення належності Гоголя до тої чи тої літератури.

Не зважаючи на те, що Куліш провадив свою діяльність під пильним керівництвом родини Аксакових і П. Плетньова (у листі до В. Шенрока від 29 квітня 1889 р. Куліш писав: "Ни в каком ведомстве не работали так чесно над составлением записок, как в ведомстве П. Плетнева и

Аксаковых Сергея и Константина. Еще когда я писал первые статьи свои о Гоголе, Плетнев приходил ко мне и заставлял меня перечитывать написанное. У Аксаковых я долго жил для усовершенствования своей работы, и все, что было представлено мною публике, было утверждено этими министрами народной морали, которое доверило мне изготовление дела о жизни Гоголя. Недостаток же моих сообщений состоял в утаивании от публики темных сторон жизни Гоголя, но такова была воля тогдашнего министерства общественной морали" [1], у рецензіях і відгуках на роботи Куліша вчувається заперечення і неподгождення зі змодельованим образом Гоголя.

Одразу по публікації "Опыта биографии Н.В. Гоголя" вийшли перші рецензії М. Погодіна у "Современнику" (1854. – № IV) і "Москвитянине" (1854. – Іюль. – Кн. 1. – № 13), в якій рецензент відзначав: "Главный недостаток, по нашему мнению, состоит в том, что автор не знал лично своего героя, и потому подле верной черты в его портрете встречается иногда совершенно ложная".

Стосунки Куліша з Погодіним мали свою складну історію і напружені сюжети. М. Барсуков у відомій біографії М. Погодіна [14] датує початок листування Куліша 1843 роком, але насправді, свідченням чого є конкретні листи, Куліш розпочав листовне спілкування ще у 1842 році двома листами і двома оповіданнями для публікації в "Москвитянині". Погодін позитивно відповів на прохання Куліша опубліковувати в його журналі оголошення про план скласти "Історію коренних малоруських фамилій", після чого Куліш надіслав також Погодіну і свій перший історичний роман "Михайло Чарнишенко" з проханням публічної рецензії. На той час літературним редактором журналу був С. Шевирьов. Подаючи свою рецензію на роман Куліша Погодіну, Шевирьов писав: "...посылаю тебе разбор Михайла Чарнышена, которым я очень доволен. Хорошо бы Кулеша завербовать в повествователи". В рецензії Шевирьова зокрема відзначено: "г. Кулеш первым своим опытом не изменяет тому высокому мнению, которое мы уже имеем о его соплеменниках, и обещает много прекрасных надежд в будущем своем развитии. Первая мысль, выдающаяся так сильно из всего произведения г. Кулеша, есть мысль о древней, отжившей свое историческое время Малороссии. Любовью к ней проникнут весь дух нового писателя; память его погружена вся в предания родины..." [6]. А в наступному числі журналу було опубліковано "Отрывки из нового романа Михайло Чарнишено" [7].

Загалом на той час уже можна було скласти попереднє уявлення про постати Куліша-письменника з опублікованих ним у "Кievлянине" (1840-41 рр.) М. Максимовича "Малороссийских рассказов" (зокрема "Огненный змей", "Пешовцев став"). М. Погодін у листі до П. Плетньова від 18.05.1846 писав: "У Кулеша отличный талант и смысл.

Жаль, что для разнообразия не достает, или не видать еще, веселости. Спасибо Вам, что Вы приютили его, а в Киеве, который хотят русить и который не имеет ни профессора русской истории, ни профессора русской словесности, нет ему места! О любезное отечество!" [8].

Включно до осені 1843 року Куліш не був упевнений у цілком сприятливому ставленні до себе з боку Погодіна, у листах він – помірковано ввічливий і не більше. І загалом стосунки розвиваються за класичним сюжетом "покровительства", якого на той час і потребував Куліш як наступний новоявлений "чужинець". Але для Куліша – це роки не лише спілкування з Погодіним, це ще і час входження його до кола представників "російського Парнаса" (Куліш), головним чином завдяки сприянню П. Плетньова. Якщо перші листи Куліша до Погодіна відзначені шанобливим ставленням, своєрідним пітетом (у звертаннях домінують формули ввічливості: "глубоко Вас почитающий", "дерзаю просить Вас бросить ко мне несколько лучей Вашего разума", "Ваш покорный слуга" тощо), то у 1844 році тон листування відчутно змінено, Куліш вже впевнено ставить вимоги відносно умов роботи з журналом Погодіна: "Москвитянину я готов содействовать более, чем вся кому другому журналу, но предложенная Вами плата так мала, что я скорее стану печатать свои сочинения даром, чем соглашусь за нее работать. Сочинения мои ни мало не потеряют, если пролежат у меня 10 лет, а может когда-нибудь они, говоря по малороссийски, станут мне в великой пригоде. Это прошу принять к сведению, и если Вам сильно понадобятся для Москвитянина моя повесть или роман, присылайте по 50 р. ср. за лист, и Вы получите нужное количество листов немедленно. Михайло Александрович Киевлянина не издает, а угрожает целым журналом, но это, кажется, он делает только для своего утешения. О периодическом издании в Киеве еще рано думать" (4.02.1844). Тут Куліш постає не як невпевнений у собі молодий письменник, для якого особливо значима і потрібна протекція, він вже має чітку позицію і прямо висуває її. Більше того, дозволяє собі критикувати роботу свого вчителя (це вже був час загострення стосунків з Максимовичем, але ще без протистояння, що спостерігатиметься у 1860–1861 роках) [9].

Протягом 1849–1850 рр. у листуванні і стосунках – перерва. Це був час Тульського заслання Куліша. Можливо, що причиною охолодження стало невиконання Погодіним прохання Куліша надіслати йому окремі роботи, необхідні для виконання творчих задумів: "Замышляю я так много, что иногда боюсь, не слишком ли я самонадеян? Во-первых, хочу издать все малороссийские летописи с возможно полными комментариями, во-вторых, издать Малороссийские песни, которых много собрано лично мною в народе, в-третьих, издать народные предания,

легенды, мифологию, пословицы и всякую мелочь, в-четвертых, издать историю малороссийских фамилий, как огромный сборник материалов для Истории, и наконец, в-пятых, написать Историю Малороссии, если почувствую, что буду к этому годен" (від 2.03.1848) [9, с. 75–76].

Причиною охолодження стосунків з боку Погодіна міг бути і задавнений прецедент із Листом Грабовського про Гоголя, переклад якого Куліш, гостюючи ще у 1845 році в садибі Погодіна і вивчаючи літопис Величка, спочатку пообіцяв для публікації у "Москвитянині", але лист було надруковано в "Современнику" П. Плетньова. Натомість, як виправдання, Куліш надіслав Погодіну уривки з роману "Чорна Рада".

На прохання Куліша про книжки Погодін відповів вже запізно, перепитуючи про потребу, на що Куліш відповідав: "От души багодарен Вам за Вашу подельчивость, но ложка нужна только во время обеда. Не получая от Вас ответа, я прибегнул к другим средствам и кой-как достал нужные для моего дела пособия" (від 1.09.1848). Тульський період Кулішевого листування з Погодіним закінчується багатозначно і, до певної міри, риторичною фразою Куліша після подяки за "Москвитянин": "Спасибо Москве: она многое отстояла и отстоит еще в будущем!" [9, с. 75–76].

У листі ж до Бодянського від 21.06.1848 р. Куліш писав: "Та чи нема в Вас часом Сказаний Русского народа Сахарова и пословиць Снигирева? Коли Ваша ласка, вишліть, я прочитаю, дещо повилісую, і книжки поверну назад у цілості. Писав я до Погодіна, щоб він мені цим удрожжив, і на свій счет брав я пересилку сюди книжок, та він видно уважа мене за жида, й не йме віри на копійку. Мовчить – стина стіною!" [16].

У 1851 році Куліш залишається в Петербурзі на посаді редактора Статистичного Віddілу у Міністерстві Державних Маєтків, активно співпрацює з "Современником", редактором якого був тоді П. Плетньов. Причиною розходження з Погодіним може бути і те, що Кулішуважав Погодіна разом з Шевирьовим ініціатором Флетчерової справи проти Бодянського, з яким Куліша єднали тривалі приятні стосунки. 17 листопада 1848 року Куліш писав Бодянському: "Пускай торжествуют Погодины и им подобные; не подкопать им алтаря, при котором Вы служили, как подкопали они Вас!" [11]. У наступному листі до нього ж Куліш писав: "Итак, не унывайте, мой шановный друже! Враги же наши, а не кто бильш, як отой цыган Погодин, посрамятся, – ось побачите, коли не посрамятся!" [12]. Видавець листування Куліша і Бодянського Тітов подав примітку до цього листа, зазначаючи, що Куліш не знав, що в історії з Бодянським Погодін і Шевирьов не брали ніякої участі. Та наступні слова Куліша свідчать, що мала бути серйозна причина для ворожнечі між ними: "Коли б устав Христос із мертвих, то може б і в Візантії і в Римі знайшов який прослідок своєї науки, а в Москві – ні! Мусів би сказати, що коли й вони християни, то Христа їх не Ісусом треба звати, а Філаретом, або Михайлом Погодіним, що

однією рукою крадене ховає, а другою хреститься перед Савкою Священним (Москаль не вимовить священний – луб'яний язик!)" [13].

Остаточно стосунки Куліша з Погодіним було розірвано в 1851 році.

І.С. Аксаков писав: "Біография Гоголя, написана нашим знакомым, действительно заключает в себе многие неловкие места, на которые удобно нападать недоброжелательному человеку. Странный человек этот наш знакомый. Кажется, он человек умный, а все какая-то в нем ограниченность, для многих вовсе незаметная. В его биографии слышится какой-то педантизм, какое-тоуважение к Гоголю, будто жреца "в храме искусства" к художнику. Есть какие-то старые, классические, любезные жрецам приемы, которые у умного, всегда современного человека не встречаются" [3].

С.Т. Аксаков відгукнувшись на "Записки...": у листі до головного редактора "Молви" від 29 квітня 1857 року: "Письма Гоголя, представленные в работе, любопытны и поучительны в высшей степени. Можно надеяться, что русская публика, прочитав их, составит себе верное и определенное понятие о Гоголе как о человеке; убедится в искренности его стремлений, в горячей любви к людям и полном самоотвержении. <...> Вот где заключается его полная биография! <...> Труд издания взял на себя соплеменник Гоголя, известный своею деятельностью, точностью и знанием дела, г. Кулиш. Многие, видевшие образцовые листы нового издания говорят, что она так хорошо, так исправно и отчетливо, как не издают книг в России" [10].

П.В. Анненков наголошував: "это одна из немногих книг последнего времени, исполнена содержанием и способна к обильным выводам. <...> книга представляет запас материалов для биографии Гоголя, который вряд ли кто мог ожидать", <...> но всякий раз, как покидает автор роль добросовестного собирателя и приступает к истолкованиям – самые странные недоразумения, самые далекие соображения, совершенно чуждые делу, накопляются под пером его. <...> Великую ошибку сделает тот, кто смешает Гоголя последнего периода с тем, который начинал тогда жить в Петербурге. Не скроем, что такого рода смешения попадаются в книге Кулиша довольно часто. Можно даже сказать, что он смотрит на Гоголя с конца поприща, – недостаток, который смягчается отчасти содержанием представляемых документов и догадливостью, возбуждаемою ими неминуемо в самом читателе" [4].

М. Чернишевський у своїй розлогій рецензії на "Записки о жизни Гоголя" наголошував, що "новая книга вернее достигает своего тем, что автор не прибавил от себя ничего; <...> он понял, что дело собирателя фактов важнее и выше всяких размышлений на готовые темы, и, перепечатав "Опыт биографии", обогатил его единственно фактами, а не фразами" [5, с. 524]. Загалом оцінка Кулішевих студій позитивна, але на рівні критичних зауважень Чернишевський відзначав: "<...>

материалы, столь богатые, еще далеко не полны. Сам автор чувствует это живее, нежели кто-нибудь; потому-то и выпустил он из заглавия своей книги слово "биография". Но если в прежней редакции труд его представлял довольно данных для пояснения некоторых важных вопросов о судьбе и характере человека, после "Мертвых душ" напечатавшего "Выбранные места из переписки с друзьями", то в настоящем своем виде "Записки о жизни Н.В. Гоголя" еще положительнее объясняют эти вопросы и многие другие факты. <...> Полноты и совершенной удовлетворительности в нашем знании Гоголя как человека нет еще и теперь, но многое в его жизни мы знаем несравненно точнее, нежели прежде" [5, с. 537].

Російська літературна критика ХХ століття не обминає увагою постать першого біографа Гоголя. Зокрема тут показовою є, до певної міри, знаковою, є оцінка Куліша як гоголезавця І. Виноградовим, відомим російським дослідником літератури.

Оцінку біографічних студій П. Куліша, присвячених постаті Гоголя, І. Виноградов виказав у статті "Первый биограф Гоголя" (Вторые Гоголевские чтения, Москва, 2003) [17]. Указана стаття може слугувати своєрідним уособленням рецепції української гоголіані на прикладі студій Куліша з позицій російського гоголезнавства через те, що містить кілька дискусивних позицій, які дисертант спробує дещо пом'якшити і, по можливості, спростити.

І. Виноградов ставить питання: "наскільки ж можна довіряти тому образу Гоголя, який створив Куліш у своїх "Записках..."? і дає відповідь, що "не пощастило" Гоголю з першим біографом.

Ми не можемо погодитися з російським гоголезнавцем у кількох позиціях, які спробуємо означити й аргументувати.

У перших рядках статті І. Виноградов наводить приклад оцінки біографічних праць П. Куліша М. Погодіним, згаданий нами вище. Слова Погодіна про те, що головний недолік автора біографії полягав у тому, що він не був знайомий з Гоголем, власне, не можуть бути вагомими хоча б через те, що для діалогу "автор біографії – герой біографії" такий стан речей є скоріше правилом, аніж винятком. Автор статті наголошує, що "помимо других отрицательных отзывов рецензентов на книгу Кулиша – [автором не вказано, яких саме (?), нам відомі лише критичні, і то цілком логічні для усталеного літературознавчого дискурсу, зауважи критики – І.К.] – примечателен еще ряд фактів, характеризующих гоголевского біографа" [17, с. 43].

Окреслений І. Виноградовим "ряд фактів" визначає кілька векторів рецепції роботи Куліша у статті (позиції виділяємо за словами автора статті!):

І. Виноградов, наводячи цитати з приватних листів П. Куліша до Бодянського та спогади Нечуя-Левицького про негативну оцінку Ку-

лішем козацької доби в українській історії, робить висновок, що "человек, который так отзывался о казачестве, об украинском народе, о Православии, вряд ли мог глубоко разобраться в духовной и писательской биографии создателя "Тараса Бульбы" [17, с. 43].

Уважаємо, що в цій позиції трохи зміщено акценти: мабуть, для подібних висновків необхідно принаймні простежити (чи зробити похибку на неволодіння темою!) генезу Кулішевих історичних студій, які складають чималу частку усього його (і то досить неоднозначного в різni пе-ріоди) творчого доробку, а рецепція Куліша означених автором статті понять була змінною впродовж усього творчого життя, незалежно від того, стосувалося це постаті Гоголя чи ні. Більше того, I. Виноградов Гоголевого "Тараса Бульбу" маркує як "ключевое для понимания гоголевского мировоззрения произведение" [17, с. 43], тоді як для Куліша таким твором були "Вибрані місця", і загалом пізній етап творчості, а "Тараса Бульбу", дійсно, Куліш розвінчував як твір, що не відповідає принципу історичної й етнографічної точності. На цьому варто закцентувати, оскільки проблеми рецепції постаті письменника загалом випливають із його суб'єктивного сприйняття зокрема. Зауваження ж про негацію у ставленні Куліша до Православ'я, дозволимо собі назвати принаймні некоректним, оскільки П. Куліш був першим перекладачем Святого Письма на українську мову і, мабуть, важко знайти на теренах української культури XIX століття більш ревного прихильника й популяризатора вказаної традиції.

Особливу цікавість викликають наступні судження I. Виноградова стосовно Куліша-біографа: "Затаенная неприязнь, личные амбиции, неспособность понять и осмыслить духовный путь Гоголя ("полусумашедшего поэта", как назвал Кулиш Гоголя в одном из своих писем) – все это вместе так или иначе отразилось в составленной Кулишом гоголевской биографии" [17, с. 46].

Перш за все, наголосимо, що наведена автором цитата неповна, вирвана з контексту. Для аргументованості зауваження подамо контекстуальний процитований вислів Куліша: "Говорят, (не знаю, правда ли только), что сохранился весь третий том Мертвых Душ, не подвергнувшийся обработке полусумашедшего поэта, терзаемого духовнымиисканиями и стремлениями нового поприща. Если этому правда, то я надеюсь иметь копию" (до М.Д. Білозерського, 1853, 12 січня) [18]. Цитату вважаємо досить промовистою. Окрім того, називання Гоголя "полусумашедший поэт" у семантических обертонах Куліша (навіть і не тільки його, а, скоріше, своєрідної семантики часу, того, що зветься "духом епохи") не є негативним, радше – навпаки. Наведемо ще один, нецитований I. Виноградовим лист Куліша з подібним звертанням: "А про Рудого Панька я вже написав, та вряд чи дозволять друкувати тут у нас [час перебування у засланні в Тулі – I.K.], бо кажуть – годі вже вам

балакать про того навісного пасічника" (до Бодянського, від 14 лист., 1852) [16, с. 324].

Стосовно ж Кулішевої (на думку І. Виноградова) "неспособності понять и осмыслить духовный путь Гоголя" наголосимо, що саме Куліш був одним з перших, хто сприйняв його пізній період як час виходу на нові творчі позиції.

Треба відзначити, що І. Виноградов тримається загальної негативної оцінки П. Куліша не лише як біографа М. Гоголя, а і як українського історика (скептична оцінка його "Повести об українском народе", названої І. Виноградовим "актом сепаратизму" [! – І.К.] оскільки "смысл ее сводился к тому, что, мол, Малороссия или должна отторгнуться от России, или погибнуть" [17, с. 46]), культуролога і письменника, постати якого у статті розвінчується за допомогою залучення оцінок М. Максимовича, В. Шенрока, А. Пипіна, з якими П. Куліш на час згадуваних висловлювань був не в кращих стосунках.

Цілковите нерозуміння й заперечення викликають наступні слова автора статті, який, після негативної оцінки "кулишевско-шенроко-вського" напрямку розвитку гоголіані, стверджує: "Лишь в новейших биографических работах о Гоголе Владимира Воропаева облик писателя начинает приобретать подлинные, глубоко присущие ему черты "художника-христианина". Понадобилось, таким образом, почти полтора века, чтобы "традиция", заданная первым биографом Гоголя Кулішом, была отчасти исправлена в соответствии с реальным содержанием предмета исследования" [17, с. 46].

Щоб не бути голослівними в своїх запереченнях, наведемо статистичні дані:

1. Саме Кулішу належить думка про те, що в пізній період творчості у свідомості Гоголя відбувалася "борьба художника и христианина" і саме маркування Гоголя "художник-христианин", вжите у біографічних роботах Куліша більше 7 разів.

2. Пізній етап творчості М. Гоголя розглядається П. Кулішем винятково крізь призму релігійних шукань письменника, тому висловлені В. Воропаєвим ідеї про "духовный облик писателя" в українському гоголезнавстві належать П. Кулішу.

3. Жодна з наступних у часі після П. Куліша біографічних робіт у російському гоголезнавстві, присвячених постаті М. Гоголя, не оминає звернення до фактажу, зібраному в його працях. Свідченням вагомості й актуальності біографічного доробку П. Куліша, а також певної "реанімації" основ українського гоголезнавства на теренах російського літературознавства є перевидання "Опыта биографии Н.В. Гоголя" (Москва, 2003. – Сост. С. Шумов, А. Андреев) [19].

Таким чином, проаналізувавши рецензію Кулішевого доробку представниками XIX століття і сьогоднішньою російською гуманіта-

ристикою (на прикладі статті І. Виноградова), приходимо до висновку, що у сучасному російському гоголезнавстві вагомість доробку П. Куліша дещо нівелюється, окрім питання потребують детальнішого розгляду і більш глибокого аналізу. У зв'язку з цим дoreчними вважаємо слова українського гоголезнавця: "Тільки зберігаючи вірність історичному часові, тільки осягаючи внутрішню логіку розвитку письменника з урахуванням всіх фактів, ми можемо наблизитись до розуміння природи явища. Спроби ж у координатах сучасних проблем пояснити минуле на додому моменту приреченні. <...> Історик літератури живе у різних часових вимірах, але при цьому є, перш за все, голосом свого часу" [20].

Література

1. Інститут рукопису НБУ ім В. Вернадського, № 347, Гоголіана, арк. 3–4.
2. Погодин М.П. (Редакционное примечание) // Москвитянин. – 1854. – Июль. – Кн. 1. – № 13. – С. 36.
3. И.С. Аксаков в его письмах: В 3 т. – М., 1892. – Т. 3: Письма 1851–60-х гг. – С. 65.
4. Анненков П.В. Н.В. Гоголь в Риме 1841 года // Воспоминания и критические очерки. Собр. статей и заметок П.В. Анненкова. – СПб., 1857. – С. 191–193.
5. Чернышевский Н.Г. ПСС: В 15 т. – М., 1947. – Т. III. – С. 525.
6. Москвитянин. – 1843. – Ч. IV. – № 7. – С. 126–133, критика.
7. Москвитянин. – 1843. – Ч. V. – № 9. – С. 243–264, смесь.
8. Переписка Я.К. Грота с П.А. Плетневым. – СПб., 1896. – Т. II. – С. 949.
9. Листи П. Куліша до М. Погодіна / Г. Савченко // Рад. літ-зн. – 1957. – № 7. – С. 75–76.
10. Аксаков С. Сочинения: В 5 т. – Т. 3: Письмо редактору "Молвы". – М.: Правда, 1966. – С. 200.
11. Киевская Старина. – 1898. – №2. – С. 36.
12. Русский. Архив. – 1892. – Кн. XI. – С. 302–303.
13. Архів: Ростовський архів Бодянського-Тітова. – Ч. 5136. – С. 36. – Недатований лист Куліша до Ол. Гатцука. – С. 36.
14. Барсуков М. Жизнь и труды М.П. Погодина. – СПб., 1893. – Т. VII.
15. Лотман Ю.М. В школе поэтического слова. Пушкин. Лермонтов. Гоголь. – М.: Просвещение, 1988. – С. 320.
16. Вибрані листи Пантелеймона Куліша, українською мовою писані / Ю. Шевельов, Ю. Луцький. – Нью-Йорк–Торонто, 1984.
17. Виноградов И. Первый биограф Гоголя // Вторые Гоголевские чтения. – М., 2003. – С. 42–51.
18. Куліш П. Листи до М.Д. Білозерського / О.Р. Федорук. – Львів, 1997.
19. Кулиш П. Опыт биографии Н.В. Гоголя / А.Т. Тарасенков. Последние дни жизни Гоголя. Н. Котляревский. Н.В. Гоголь. – М.: Альтернатива-Евролінц, 2003. – 244 с., илл.
20. Михед П. Два прочитання одного тексту // Михед П.В. Пізній Гоголь і бароко: українсько-російський контекст. – Ніжин, 2002. – С. 141.

Гендерний аспект вивчення фразеологічних одиниць

Антропоцентризм – основний методологічний принцип сучасного мовного семіозису, згідно з яким людина розглядається як центр та найвища мета світобудови. В лінгвістиці цей принцип застосовується при дослідженні мови як продукту людської діяльності, що задовільняє потреби людини у спілкуванні й є засобом збереження та трансляції досвіду, знань, культури людства.

Як зазначено в Біблії, першолюдина, що створена з глини (праха), була першочергово андрогінною істотою (цікаво, що в сучасній мові з'явилось позначення такої істоти – "das Intersex", тобто істота з ознаками обох статей), з якої пізніше виокремилася жіноча сутність, а отже, погодимося з думкою І. Канта, що статева різниця не мала дієвомотиваційного значення: аксіомою було те, що людина – це Адам та Єва, чоловік та жінка як єдино суще, як органічна єдність і цілісність. Така думка панувала на ранніх стадіях розвитку суспільства, про що свідчить екскурс в етимологічне значення слів "Mensch: Mann: Frau". Як зазначає В.В. Левицький у своїй монографії "Германські мови та стародавні германці", первинне значення герм. *tappn-/mann-* синкретично поєднувало два поняття в єдине ціле "людина/чоловік" (порів. гор. *guma*, лат. *homo*, гр. *chtón* – "людина, земний"; пізніше гор. *tappa*, дvn. да. *tap*, ді. *mánu-h*, лат. *mens*, *mentis* "розум", рос. "муж" – "чоловік, людина; розумний"). Отже, первісним значенням герм. *tappn-* було, на думку вченого, "людина" (а не "чоловік"), що підтверджується складанням *wif-mann* "жінка-чоловік" (а *woman*). Це слово на подальших етапах розвитку германських мов було замінено іншими лексемами, що своїми витоками сягають іndoєвропейського кореня *gwēn-/gwen-*, перший з яких позначав тільки "жінка", інший – і "жінка" і "дружина". Що до лексеми *wif-*, то в англійській мові вона розвинулася в сторону семантичного поля "дружина", а в німецькій мові, де для позначення понять "жінка" і "дружина" використовувалося дvn. *frouwa* ("Frau" від імені богині Фреї (*Freyja*)), то вона відійшла на периферію семантичної мікросистеми та набула відтінку "баба".

Результат етимологічного екскурсу засвідчує, що поступовий розвиток суспільства поглиблює та упорядковує в межах діалектично єдиної людської сутності дві психобіофізіологічно та соціокультурно різні іпостасі людської сутності – два гендера – чоловіка й жінку.

Поняття "гендер" охоплює різноманітні погляди на сукупність духовних та психофізіологічних властивостей людини як центральної ключової складової суспільства, саме тому не існує єдиної думки щодо

тлумачення цього терміна. О.А. Вороніна виокремлює три фундаментальні моделі інтерпритації поняття "гендер": 1) теорія соціального конструктування гендера: гендер як соціальний конструкт "приписує відтворює та легітимізує" віднесенність статевої принадлежності людини; 2) друга теорія розглядає гендер як стратифікаційну категорію, котра завдяки своїй комплексній технології як дискурсивного механізму регламентує та демонструє форми та шляхи становлення гендера та статі як ідеологічного продукта; 3) в межах третьої теорії гендер трактується як соціокультурне моделювання суспільством чоловічих та жіночих ролей, поведінки, емоційних та ментальних характеристик, тобто як культурну метафору.

Отже, гендер претендує на першу позицію в межах антропологічної лінгвістичної парадигми, оскільки виступає загальнонауковою категорією, а значить, безперечним стає факт визнання гендерної картини світу, що є своєрідним фільтром образу свідомості-реальності та маркує в світоглядній позиції мовця. Погоджуючись з А.В. Кириліною, що гендер є "несталим параметром з перемінною інтенсивністю", можна припустити, що гендерна картина світу є одним з ключових рівнів цілісної багатомірної картини світу, адже гендерний маркер, присутній у свідомості мовця, безперервно маркує необхідну інформацію. Світогляд, стереотипи, установи початково закладаються природою на біологічно-фізіологічному рівні та фіксуються і розвиваються суспільством, отже, бінарногенетичний характер культури закладений у кожній мовній сфері генетично.

Не зважаючи на те, що оппозиція "чоловік ← жінка" набуває трансцендентного характеру людської культури, поняттєве коло гендера залишається до кінця не окресленим та інституалізованим.

Результатом злиття двох протилежних іпостасей людини є сім'я. Сім'я як невід'ємний елемент соціальної структури суспільства виступає одним з найприоритетніших інститутів суспільства, який фіксує біологічну обумовленість статевого диморфізму в суспільстві, іншими словами, з лінгвістичної точки зору саме сім'я репрезентує суспільну значимість гендерної асиметрії. В рамках нашого дослідження сім'я – найуніверсальніша форма екзистенції гендерної асиметрії, найпервинніше соціальне мікросередовище людини, прояв найнагальнішої потреби людини в собі подібній істоті з метою утвердження себе як суспільної істоти.

Значення цієї соціальної інституції як позачасового феномену зумовлюється насамперед тим, що саме сім'я, завдяки репродуктивній функції, є "створювачем" ключового елемента Всесвіту – людини, точніше особистості, забезпечуючи тим самим безперервний перебіг існування свідомості та її гендерно асиметричної обумовленості. Отже, сім'я – це своєрідний альянс двох особистостей з орієнтацією на інтегральні консолідуючі екзистенціальні соціальні феномени, коли

один член суспільства консолідується з іншим у диференційних культурно-соціально-онтологічно-еволюціонуючих проекціях-парадигмах. Ми будемо розглядати сім'ю як центральний концепт, індикаторну соціокультурну онтологічну генезисну модель культури, цівілізації, екзистенції, в центрі якої знаходяться носії духовного начала – чоловік та жінка, батько та мати, що уможливить нашу спробу декодувати гендерну асиметрію на рівні повсякденного буття.

Предметом нашого дослідження є лексико-семантична парадигма багатозначних слів "Frau – Mann" з наступними семантичними опозиціями:

1. Frau – Mann (nach dem Geschlecht) жінка – чоловік;
2. Frau (Weib) – Mann (nach dem Familienstand) дружина – чоловік;
3. Frau (Mutter) – Kind – Mann (Vater) (за ступенем спорідненості) жінка-мати – дитина – чоловік-батько;
4. Frau (Mädchen) – Mann (Junge) (за віком та сімейним станом) жінка-дівчина – чоловік-хлопець;
5. Frau (Magd) – Mann (Diener) (за соціальним статусом) господарка-служка – господар-служка.

Ця парадигма складена на основі лексикологічного аналізу стійких словосполучень, фразеологічних одиниць та приспів'їв, що вербалізують зазначену парадигму, котрі і стали об'єктом дослідження цієї розвідки.

Фразеологічний матеріал для представленого дослідження був отриманий завдяки вибірці гендерно релевантних ФО на підставі наступних критеріїв:

структурний – відбиралися ФО, гендерний статус маркера котрих указує на стать референта;

формальний – відбиралися ФО, що містять іменник, займенник чи власне імя, яке називає особу чоловічої чи жіночої статі;

семантичний – відбиралися ФО, внутрішня форма яких указує на стать особи;

стилістична позначка, що маркує віднесеність ФО до особи певної статі.

Аналіз уже першої лексико-семантичної опозиції "жінка – чоловік" вимагає розмежування досліджуваного матеріалу за двома макроконцептами. До складу першого біологіко-фізіологічного макроконцепту входить ціла низка наступних мікроконцептів:

1) біологічні особливості (первинні та вторинні особливості статі, фізіологічне положення): der erste Flaum sproßt dem Jungen auf der Lippe (у юнака пробивається перший вус); flach wie ein Plättbrett sein (майже не мати грудей), Plättbrett mit zwei Erbsen (плоскогруда / пласка / жінка), gesegneten Leibes sein (бути вагітною), j-m ein Kuckucksei ins Nest legen (принести в пелені / в подолі – народити позашлюбну дитину; про одруженну жінку);

2) внутрішні якості (риси характеру, ставлення до людей, поведінка, вчинки, спосіб життя): eine rassige Frau (темпераментна жінка), feige Memme (богоягузка), Bombenkerl (проворний, зівиголова), Küchenschlampe (нехлюйка, погана господиня), ein Mann – ein Wort, eine Frau – ein Wörterbuch; eine kluge Frau macht erst den Mann vernünftig;

3) фізіологічні особливості (зовнішність, будова тіла): blondes Gift (чарівна блондинка), ein süßer Fratz (славна дівчинка), ein gesunder Brocken (здоровило), von hinten Blondine, von vorne Ruine, hinten Lyzeum, vorne Museum, Frauenart greift dem Mann an den Bart; eine schöne Frau will jeder küssen.

Зазначимо, що деякі лексеми можуть актуалізувати різні мікро-концепти в залежності від контексту: ein Bulle von Kerl (1. здоровий як бик, 2. необтесаний мужлан), wie Kastor und Pollux sein (eng befreundet sein (von Männern)) тощо.

Другий макроконцепт охоплює наступні соціокультурно зумовленні мікро-концепти, як-от: релегійно-церковні ознаки, соціальна та господарсько-побутова діяльність, соціальний статус та походження: die Himmelsziege (святоша, про жінку), eine Berliner Pflanze (енергійна дівчина, вона берлінської закваски), Bauerntröhna (презир. селячка), Bauerungangs (дурепа-провінційка).

У семантичній опозиції "дружина – чоловік" акцентуються в соціокультурному аспекті такі мікро-концепти, як вірність: hinter jeder Schürze/ jedem Kittel nachlaufen (бігати за кожною спідницею), Schürzenjäger (бабій, волоцюга за жіночими спідницями), Mitgiftjäger (чоловік, котрий полюс на багатьох наречених), wie ein Schmetterling von einer Blume zur anderen flattern (перелітати як метелик з однієї квітки на іншу), Untreue schlägt ihren eigenen Herrn; zuviel Recht hat manchen Herrn gemacht zum Knecht; лагідність, поступливість, м'якість: Zorn ist ein Mann, Sanftmut ist eine Frau; бережливість: das Auge der Frau hält die Stube (das Haus) rein, eine Frauenhand findet immer zu tun, Frauen machen aus Pfenningens Taler, Männer aus Talern Pfenninge; розум та хитрість: es ist keine List über Frauenlist, die Frauen sagen wohl die Wahrheit – aber nie ganz. Позитивним якостям протиставляться марнотратство, жіночі примхи: eine launische Frau ist das Fegefeuer im Hause, Frauengunst und Aprilwetter sind veränderlich, die Frau kann mit der Schürze mehr aus dem Haus tragen, als der Mann mit dem Erntewagen einfährt. Попри все любов до жінки затмрює очі чоловікові, гарна дружина – подарунок долі: eine gute Frau ist Goldes wert, eine gute Frau macht aus einem Achtziger einen Vierziger, eine böse aus einem Vierziger einen Achtziger.

Негативної оцінки набувають номінативні одиниці, що позначають неодруженого референта: ein eingefleischter Hagestolz (старий холостяк), ein alter Knacker (старий шкарбан, хрич), alte Jungfer (стара дівка). До складу гендерних лексичних маркерів семантичної опозиції "дружина –

"чоловік" входять і поняття "Witwe – Witwer", збагачуючи розмаїття емоційно-оцінного фону семантики цієї парадигми: Strohwitwe/ grüne Witwe (солом'яна удова, котра живе за містом, а її чоловік працює в місті).

На відміну від першої та останньої лексико-семантичних опозицій, опозиція "жінка – чоловік" та подальші (2–4) є закритими системами гендерних опозицій, оскільки кількість гендерно опозиційних пар лексем, що входять до них, обмежена. Так, наприклад, група гендерних маркерів (мати – дитина – батько) включає лише п'ять гендерних лексических опозицій: Mutter – Vater, Bruder – Schwester, Sohn – Tochter, Tante – Onkel, Großvater – Großmutter. Класифікація гендерних маркерів цієї групи може здійснюватися за наступними критеріями:

1) кровна / некровна рідня: ein leiblicher Bruder (рідний брат), Milchbruder (молочний брат), Leihmutter (сурогатна мати, жінка, котра виношує чужу дитину), die leibliche Mutter (рідна мати);

2) рідня по прямій / побічній лінії: j-p zu Gevatter bitten (просити бути кумом), Gevatter stehen (хрестити, бути хрещеним батьком), Bauernschwager (брат зятя), Schmerzensmutter (Богородиця), Gottessohn/Menschensohn (син божий, Христос / син людський, Христос).

Аналіз матеріалу уможливлює розмежування досліджуваних гендерно релевантних лексем на дві групи:

1) суто номінативна лексика: Bankeltochter (позашлюбна донька), die rechte Mutter (справжня мати), wie ein Bruder an (D) handeln (чинити по-братьськи), der mütterlichen Aufsicht entwachsen (вийти з-під материнської опіки), sich Mutter fühlen (відчувати себе матір'ю);

2) експресивно-оцінна лексика, що найбільш яскраво представлена слотом антропометричних ФО, як-от: der verlohrrene Sohn (бібл. блудний син), auf seines Großvaters Hochzeit gewesen sein (знати кого-н. з давніх часів), unter uns Pastortöchtern (між нами дівчатами; реєстрація професії виступає інтенсифікатором значення та гарантом таємниці), der Backofen ist eingefallen (вона розродилася; про жінку).

Терміни спорідненості беруть участь в утворенні номінативних дефініцій, що підкреслюють соціокультурну значимість професій, діяльності тощо.

Аналіз матеріалу дозволяє зареєструвати гендерну маркованість ідіом на структурному та семантичному рівні. Жодних заперечень викликає думка І.В. Зикової, що природа гендерного маркеру визначає характер гендерної референції, під якою ми, суголосно з думкою науковця, будемо розуміти дискурсивну віднесенність ідіоми до особи певної статі. Наведені приклади дозволяють зареєструвати наступні типи референцій:

1) пряма гендерна референція, що уможливлює на базі дефініцій безпосередню віднесенність ФО до представників відповідної статі: ein quirliges Mädchen (дівчинка-дзига), nach einem Prügeljungen suchen (шукати крайнього);

2) непряма гендерна референція не фіксується дефініцією, а виявляється в певному контексті вживання: *unter die Haube bringen* (видавати заміж доньку), *oben ohne* (з неприкритими грудьми), *auf Donner folgt Regen*.

У окрему групу слід віднести ФО, де характер гендерної референції прямо протилежний гендерному статусу маркера ідіоми чи то на структурному рівні, інколи навіть із зміною граматичного роду "*die Multipara*" (1. жінка, котра багато разів народжувала, 2. мати близнюків), "*die Mutter der Kompanie*" (шут. старший фельдфебель), чи то на рівні семантики: *sie ist der Mann in der Familie* (вона головує в домі), *sie trägt die Hose in der Familie* (командувати, верховодити (про жінку)), *den bunten/grünen/ grauen Rock anziehen* (стати солдатом).

У межах семантичної парадигми "*Frau- Mädchen – Mann- Junge*" спостерігається варіювання лексики від нейтральної – *um die Hand des Mädchens anhalten* (просити руки дівчини), *ein manntbares Mädchen/ ein heiratsfähiges Mädchen* (дівчина на виданні) – до ярко вираженої експресивно-оцінної, причому остання домінує у відсотковому відношенні: *unter die Haube kommen* (видавати заміж доньку), *sich einen Goldfisch angeln* (знайти собі багату наречену), *die Braut des Himmels/ eine Braut Christi* (наречена, монахиня).

Вікова категорія супроводжується барвистим розмаїттям асоціацій (дурість, недосвідченість, недоумкуватість, неприсмна зовнішність), де негативне отримує великий спектр номінацій з різними денотатами: *eine böse Sieben* (зла жінка, фурія, мегера), *altes Luder* (стара карга, стерво), *ein alter Kehrbesen* (стара відьма), *die Schreckschraube* (груб. старе страховисько), *ein alter Kauz* (старий шкарбан, хрич), *ein alter Handegen* (старий солдат, вояка), *Eckzahn* (неприсмна дівчина, яку не запрошують до танцю).

Соціальний статус і господарська діяльність поглинюють гендерну асиметрію в німецькомовному просторі з домінуючим андроцентричним началом: *Herr im Hause sein* (бути господарем в домі), *zu Hause den Pascha spielen* (поводити себе барином в домі), *sich hausväterlich gehen* (поводити себе статечно, як батько родини).

Поява таких понять, як-от: "*Weisheitszahn*"(дівчина-інтелектуалка), "*Platinzahn*" (багата наречена) допомагає простежити динаміку зростання соціального значення жінки від відомих "трьох К": *Kinder, Küche und Kirche* – до "*unter dem Pantoffel stehen*" (тримати / бути в жінки під черевиком, під п'ятою), від "*ein Heimchen am Herd(e)*" (*eine nicht emanzipierte Frau*, die sich mit ihrer Rolle als Hausfrau und Ehefrau zufrieden gibt) до "*Haare auf den Zähnen haben*" (ugs. (in Bezug auf weibliche Personen) von schroffer herrschsüchtiger aggressiver Wesensart sein und sich auf diese Weise behaupten).

Німецький чоловік підкреслює значимість жінки в своєму домі, без неї не може бути ані сім'ї, ані дому: *Wer kein Weib hat, hat auch kein Haus, das Weib und der Ofen sind eine Hauszierde.*

Філософська життєва позиція німецького чоловіка зводиться до двох одвічних цінностей: *Frauen und Geld regieren die Welt, auf Weiber und Gewinn steht aller Welt der Sinn.*

Отже, в житті німецького чоловіка жінка посідає значне місце, вони доповнюють одне одного, створюючи гармонійне єдине ціле: *wie der Herr, so das Geschirr, wie die Hirre, so's Geschirre, Vann und Weib sind ein Leib, der Mann macht die Frau und die Frau den Mann (vom gegenseitigen Einfluss in der Ehe).*

Дослідження гендерного аспекту фразеологічної скарбниці німецької мови дозволить виявити культурні константи і загальноприйняті уявлення та оцінки що стоять за ними, домінуючі та периферійні сфери гендерної картини світу, прослідкувати динаміку розвитку концептів мужності та жіночості та їх національну специфіку в німецькомовному соціумі.

Література:

1. Воронина О.А. Теоретико-методологические основы гендерных исследований // Теория и методология гендерных исследований. Курс лекций / Под общ. ред. О.А. Ворониной. – М.: МЦГИ МВШСЭН – МФФ, 2001. – С. 13–106.
2. Зыкова И.В. Гендерный компонент в структуре и семантике фразеологических единиц современного английского языка: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Москва, 2002.
3. Кравченко Т. Сім'я та особливості її функціонування в умовах розбудови громадського суспільства // Наукові записки. Сер. Політологія і етнологія. – Вип. 25. – Київ, 2004. – С. 403–413.
4. Кирилина А.В. Исследование гендера в лингвистических научных дисциплинах // Гендерное образование в системе высшей и средней школы: состояние и перспективы: Материалы международной научной конференции, Иваново, 24–25 июня 2003. – Иваново: Иван. гос. ун-т, 2003. – С. 132–138.
5. Кирилина А.В. Новый этап развития отечественной лингвистической гендерологии // Материалы международной научной конференции, Иваново, 25–26 июня 2002: В 2 ч. – Ч. II. История, социология, язык, культура. – Иваново: Иван. гос. ун-т, 2002. – С. 238–242.
6. Левицкий В.В. Германские языки и древние германцы. – Черновцы: Рута, 2004. – С. 102–113.
7. Німецько-український фразеологічний словник: В 2 т. / В.І. Гавриль, О.П. Пророченко. – Київ: Радянська школа, 1981.
8. Das große deutsch-russische Wörterbuch: В 3 т. / Под общ. рук. О.И. Мосальской. – М.: Рус. яз., 2001.
9. Duden – Redewendungen und sprichwörtliche Redensarten / Wörterbuch der deutschen Idiomatik / hrsg. und bearb. von Günter Drosdowski und Werner Scholze-Stubenrecht. – Mannheim; Leipzig; Wien; Zürich: Dudenverlag, 1992.
10. Langenscheidt Deutsch-Frau / Frau-Deutsch von und mit Mario Barth, 2004.

Ю.В. Кузьменко

Теоретико-методологічні проблеми дослідження історичних переказів як джерела народної історичної пам'яті

Задовго до того, як почалося літописання, що виникло з упорядкованих за хронологічним принципом записів про події та факти, в усній народній творчості жило тяжіння до збереження та систематизації історичного знання. У фольклорі будь-якого народу можна простежити прагнення до своєрідного "історизму" [2, с. 3–5]. Б.Д. Греков зазначав: "Билини – це історія, розказана самим народом. Тут можуть бути неточності в хронології, в термінах, тут можуть бути фактичні помилки, що пояснюються тим, що опоетизовані перекази не записувалися, зберігалися в пам'яті окремих людей і передавалися з вуст в уста. Але оцінка подій тут завжди вірна і не може бути іншою, оскільки народ був не простим свідком подій, а суб'єктом історії, що безпосередньо творив ці події, найбезпосереднішим чином в них брав участь" [7, с. 6]. Таку, цілком правильну, на нашу думку, оцінку народних билин можна без застережень віднести до історичних переказів.

Усна фольклорна історія завжди передувала історії писемній і в подальшому, коли в Давньоруській державі народилося й процвітало літописання, вона йшла пліч-о-пліч з письмом, щедро насичуючи його фактами, образами. Але виключною перевагою усної історії в порівнянні з письмовими джерелами є її народність. Адже фольклор відображав в основному народну пам'ять про минулі часи, думки і сподівання народу. Тому для розуміння процесів формування історичного переказу, як носія суспільно-політичної свідомості народу варто зосередити увагу на **проблемі історичної пам'яті**.

Історична пам'ять є відправним пунктом у процесі складання історичного переказу або легенди. Проте цілком зрозуміло, що до народної пам'яті потрапляє далеко не все історичне знання, а лише найбільш вартісне, цінне для наступних поколінь. Виходячи з цього, сучасний український дослідник проблем становлення та розвитку національної свідомості В. Масленко дійшов висновку про те, що історичну пам'ять можна розглядати як своєрідне психологічне оснащення спільноти чи окремої особи, як матрицю-сито, що слугує для просіювання потоку історичних подій, явищ, фактів [9, с. 8]. Детальний аналіз історичних переказів Чернігівщини дає підстави стверджувати, що у механізмі формування історичної пам'яті провідну роль відіграють соціальний досвід відповідної спільноти, етнічні стереотипи, історична традиція. Чимале значення має й емоційне навантаження подій – до

пам'яті з історичного потоку подій, фактів, явищ імплантується лише те, що викликало найбільше збурення суспільних пристрастей, те, що пов'язане з найбільшим емоційним напруженням – великі досягнення і втрати, перемоги та поразки, докорінні зміни в усіх сферах життя.

З історичною пам'яттю тісно пов'язана проблема історичної свідомості, оскільки перше є основою для другого. Маючи справу з народними легендами та переказами, що формувалися на позанаукових засадах, варто говорити про побутову історичну свідомість. Її специфічною особливістю є те, що в ролі пізнавального компонента виступає звичайне знання про минуле, яке має певну цінність для народу, а критичне ставлення до історичної дійсності поступається місцем міфологічним уявленням про неї. Поряд із звичаями та віруваннями, історичні перекази і легенди формують свідомість наступних поколінь, а також сприяють становленню авторитетного в даному середовищі світогляду. Власне тому вони є тим зондом, з допомогою якого виникає можливість проникати в глибинні нашарування психіки та носій етнічного менталітету [10, с. 32–33].

Механізм формування історичної свідомості має яскраво виражений соціальний характер. Спонукальним чинником тут виступають національні інтереси, які зазвичай слугують вираженням інтересів соціальних. Можна говорити про існування певного соціального запиту, відповіддо на який і постає історична свідомість у тій чи іншій формі (часто у формі історичних міфів). Особливо активними є запити національних спільнот, що формуються, адже вони потребують достовірних або хоча б удавано достовірних суспільних уявлень про спільну історичну традицію, видатних історичних героїв, "золоту добу" цієї спільноти. Тобто йдеться про ті складові історичного знання, які здатні консолідувати цю спільноту або мобілізувати її сили заради досягнення спільної мети. Отже, попри наявний елемент міфологізації, такі знання мають досить важливе консолідуюче значення для суспільства.

Зауважимо, що до проблем дослідження історичної пам'яті народу варто віднести й те, що окремі сучасні українські дослідники схильні протиставляти побутову історичну пам'ять та свідомість "офіційній історії" [9, с. 10]. Утім, насправді ми маємо ситуацію складної та суперечливої їх взаємодії, оскільки навіть офіційна парадигма бачення історичного минулого, зрештою, стає частиною тієї самої народної пам'яті. Так, аналізуючи історичні перекази Чернігівщини, ми дійшли висновку, що державна ідеологія, яка завжди має вплив на офіційну концепцію історії, для того, щоб отримати підтримку серед народу, має спиратися на його симпатії чи антипатії. Знайшовши вигідну для себе позицію у суспільній думці, носії державної ідеології намагаються поширювати її серед широких верств суспільства, але тоді вона вже стає елементом ідеології, що насаджується. У такий спосіб народні

погляди починають піддаватися ідеологічним впливам і офіційна парадигма бачення історії починає ставати частиною народної свідомості та історичної пам'яті.

Проте, не варто заперечувати цінності вивчення фольклорного джерела (як носія народної історичної пам'яті), оскільки воно полягає в тому, що переказ чи легенда може містити у собі певну згадку про важливу подію, яку за цензурою або з інших причин не можна було вносити до письмового джерела [7, с. 9]. Отже, обидва джерела доповнюють одне одного, і задача історика полягає не стільки в тому, щоб перевіряти достовірність одних джерел шляхом співставлення свідоцтв з інших, скільки в тому, щоб, використовуючи фольклорні та письмові пам'ятки, найбільш повно і всебічно створити картину минулого. Так, дослідник чернігівських переказів П.І. Іловайський неодноразово зазначав, що: "Один і той самий ланцюг складається з менших і більших ланок; відкиньте дрібніші – ланцюг розпадається, втрачиться його єдність. Таке ж значення мають ці перекази у загальній масі матеріалу, що складає історію рідного краю" [12, с. 11].

Варто також звернути увагу на ще одне теоретичне питання: чи можна ототожнювати поняття "легенда" та "переказ". Обидва терміни по-різному тлумачаться вченими, що в значній мірі обумовлюється розмітістю і умовністю меж між цими двома видами неказкової прози, відсутністю в них яскравих жанрових ознак [8, с. 2–3]. Слово "легенда" походить від латинського *legenda*, що дослівно означає "те, що варто прочитати". Спершу легендами називали описи життя святих, що створювалися для читання у день пам'яті про них. Термін "легенда" вперше був уживаний у середньовічних католицьких письменах. Дещо пізніше легендою почали називати релігійно-повчальні оповідання про тварин, рослин, предмети релігійного культу. Нині легендою називають усне народне оповідання, що увійшло в традицію, в основі якого лежить фантастичний образ або уявлення, що сприймаються оповідачем та слухачами як достовірні [3, с. 247].

Історичний переказ – поняття дуже близьке за змістом до легенди. Однак можна виділити деякі відмінності. В основі легенди завжди лежить "диво", а оповідання у ній можуть стосуватись як минулого, так і сучасного (іноді майбутнього). В основі історичного переказу лежить опис реальних або цілком можливих подій і фактів за оповіданнями їх учасників або очевидців. Однак, згодом його зміст починає змінюватися: втрачаючи свої фактологічні першопочатки, він, рік за роком, піддається вільній інтерпретації народу [2, с. 4]. Переказ відрізняється від легенди тим, що несе в собі "установку на достовірність" і тут завжди відчути прагнення її підкреслити, корте виявляється у постійних посиланнях на назви місцевостей та інші реалії. Однак, можливим є переростання переказу в легенду.

Зробимо спробу відтворити процес формування народних історичних переказів: у міру того, як народ ставав уважнішим до своєї історичної долі, він відчував потребу запам'ятувати найважливіші події, що залишили глибокий емоційний слід у його житті, або знайти відповіді на запитання, які його цікавлять (наприклад, про виникнення міста та походження його назви). Тоді справжня історія, що переходить із уст в уста, передається від покоління до покоління, починає втрачати свій історичний базис і "обростає" все новими й новими деталями, що часто не відповідають історичним реаліям.

Історичні перекази становлять собою виключний інтерес не тільки тому, що події, про які у них ідеться, увійшли в історію як факти реальної дійсності, а перш за все тому, що їх дослідження є необхідним для формування цілісної історичної картини минулого краю, вони відкривають можливість вивчити суспільно-політичні оцінки тих чи інших історичних подій, що давалися простими учасниками та очевидцями, дають змогу "зазирнути" у глиб історичної свідомості попередніх поколінь.

Отже, розгляд історичних переказів і легенд як джерела народної історичної пам'яті та свідомості дає змогу поглянути на історію регіону з якісно нової точки зору, а саме з позиції народного бачення суспільно-політичних подій, народних оцінок історичних явищ, фактів і постатей, адже історія існує не лише "на папері", але й в індивідуальній свідомості кожної людини та у суспільній свідомості певної спільноти.

Філософ-постмодерніст К. Леві-Строс висловив думку, що "міф залишається міфом, доки його сприймають як міф"; отже, якщо під історичним переказом чи легендою розуміти не лише витвір усної народної творчості, а джерело народної історичної пам'яті, в якому, як у "дзеркальному відображення", відбуваються всі суспільно-політичні погляди та думки народу, то тоді саме вони відкриють перед істориком нові грані історичного дослідження.

Проте XIX століття принесло значні зміни в суспільно-політичне та соціально-економічне життя населення не лише Чернігівщини, а й усієї України. Ці зміни суттєво позначилися на процесах творення та збереження народних історичних переказів і міфів: вони поступово починають забуватись, а створення нових – фактично припиняється. Уже наприкінці XIX століття історики та етнографи помітили ці зміни. П.І. Іловайський у своїй розвідці "Черніговская старина по преданиям и легендам", що була написана у 1898 році, відмічав, що "у народі майже не збереглося переказів, а якщо десять трапиться їх почути, то перекази ці такі уривчасті і сплутані, що мають дуже мало значення. Не так давно, – в середині цього століття (тобто в сер. XIX ст. – прим. авт.), ще зустрічалися в усній народній передачі оповідання про набіги татар, утиски ляхів, про козацькі відчайдушні подвиги, співалися давні пісні, що були живим відгуком часів, що давно пройшли. Зараз все це

минуло. Оповідання і думи забуті, а пісні, в яких співалося про старовину українську, замінилися новітніми, що не лише нічого спільногого з історичним минулом не мають, але й втратили свій національний характер" [12, с. 1–2]. К.В. Корвін-Піотровский у своєму доробку "Материалы к истории, этнографии и статистике Черниговской губернии" уже у 1887 році констатував той самий факт [6, с. 146].

А.Г. Хатемкін також відмічав: "Как теперь, так и во многих случаях, когда мне приходилось собирать устные предания, связанные с остатками старинных сооружений или событий, меня больше всего поражало, что из нынешней крестьянской молодёжи (возраст от 20 до 40 лет) положительно никто не сообщил мне ни одного рассказа... Это ровно относится как к преданиям, так и к пословицам, загадкам, песням, детским играм и т.п. ...Неоспоримо и несомненно только одно, что в видах и взглядах крестьян произошла такая огромная перемена, что трудно даже согласовать взгляды стариков и молодого поколения" [11, с. 18].

Які ж зміни відбулися в суспільстві та чому вони привели до поступового відходження його від історичного міфу як основи історичної пам'яті? На нашу думку, відповідь варто шукати в соціально-економічних процесах того часу. Економічна модернізація XIX століття зумовила те, що багатьом людям довелося розпрощатися з усталеним, традиційним становищем у суспільстві, заняттями, нерідко – й місцем проживання. Ліквідація кріпосної залежності, формування ринку найманої праці, розбудова залізничної мережі та ін. об'єктивно обумовлювали прискорення міграційних процесів. А чи може переказ або легенда протягом тривалого часу існувати в громаді, члени якої часто змінюються? Звичайно, ні. Основною передумовою виникнення та причиною тривалого збереження історичного переказу є відносна сталість громади. А отже, в умовах розгортання модернізаційних процесів на Україні та постійного підвищення рівня мобільності населення довготривале існування історичного міфу було просто неможливе. Таким чином, виникла ще одна проблема дослідження історичних переказів – практична відсутність можливості вивчення історичного переказу почутого дослідником безпосередньо з народних вуст. Сучасний науковець змушений користуватися переказами та легендами, що розкидані по літописах, історичних та етнографічних збірках і журналах кінця XIX – початку XX століття.

Отже, вивчення історичних переказів як джерела народної історичної пам'яті потребує усвідомлення істориком цілого комплексу теоретико-методологічних проблем такого дослідження. Необхідно зважати й на специфіку усних народних творів: від них не можна вимагати цілковитої достовірності інформації, оскільки міфологізація історії є характерною рисою побутової історичної свідомості. Так само не варто розраховувати й на чітку хронологічну послідовність та системність у висвітлені подій минулого.

Звичайно, намагання побудувати певну історичну схему, модель чи концепцію, спираючись лише на історичні міфи, було б безглаздям. Однак, саме вони дають історикам можливість створити цілісну картину історичного поступу суспільно-політичної думки населення певного регіону, народу, нації.

Література

1. Адрианова-Пертц В.П. Древнерусская литература и фольклор. – Л., 1974.
2. Азбелев С.Н. Историзм былин и специфика фольклора. – Л., 1982.
3. Большая Советская Энциклопедия. – 3-е изд. – М., 1973. – Т. 14. – С. 247.
4. Булашев Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. – К., 1993.
5. Журавский Й. Народные легенды. Записано со слов старых людей. – Чернигов, 1890.
6. Корвин-Пиотровский К.В. Материалы к истории, этнографии и статистики Черниговской губернии. – Чернигов, 1887.
7. Котляр Н.Ф. Древняя Русь и Киев в летописных преданиях и легендах. – К., 1986.
8. Легенди та перекази / Упоряд. А.Л. Іоаніді. – К., 1985.
9. Масленко В. Історична пам'ять і традиція у становленні та розвитку національної свідомості // Історія України. – 2004. – № 41.
10. Мединська Ю. Чотири виміри міфу // Психологія і суспільство. – 2003. – № 4.
11. Хатемкін А.Г. Предание о Змievом vale // Київська старина. – 1898. – № 10.
12. Черниговская старина по преданиям и легендам (Очерк П.И. Иловайского). – Чернигов, 1898.

Л.В. Таран^{*}

Новые тенденции в мировой и украинской историографии

В бывшем СССР делили науку на пролетарскую (марксистскую) и буржуазную, признавали возрастающие успехи первой и кризис второй, который "все углубляется". С середины 1980-х годов условия развития исторической науки в странах СНГ, в частности в Украине, как и отношение к немарксистской историографии, существенно изменились. Было признано, что состояние историографии той или иной эпохи определяет историзм ее исторического сознания: "Именно от сущностных характеристик эпохи, уровня развития наук как естественного цикла, так и гуманитарных, зависит структура знаний людей о мире и о самих себе, как субъектах истории" [1, с. 3].

^{*} Передруковано за згодою автора

Таран Л.В. Новые тенденции в мировой и украинской историографии // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. – Вып. 13. – М., 2004. – С. 211–231.

По-новому была поставлена проблема кризиса исторического знания как имманентного явления в развитии науки, которое время от времени естественно возникает и периодически дебатируется учеными всего мира. Кризис – это смена научных парадигм вследствие смены социальных и научных условий развития историографии. О современном этапе кризиса исторической науки в мире и в Украине заговорили почти одновременно – в конце 1980-х гг.

Украинская историография прошла те же этапы развития, что и мировая. Даже в советское время историки бывшего СССР вели диалог (нередко подспудный) с коллегами из других стран.

Общепризнано, что XIX в. был веком немецких, а XX-й – веком французских историков школы "Анналов", которые инициировали так называемую *nouvelle histoire*, которая считается едва ли не наиболее плодотворным обновлением исторического знания в XX в. не только во Франции, но и далеко за ее пределами.

Поскольку автор этих строк специально исследовала развитие французской, русской и украинской исторической мысли [2], имею основание утверждать, что с 70-х годов XIX в. до начала 30-х годов XX в. они двигались в одном направлении научных поисков и развивались на плюралистических методологических основах позитивизма, марксизма и неокантинства. Конструктивными идеями позитивистского историзма, который в последней трети XIX в. господствовал в России, Украине, Франции, Англии, Италии и США, была опора на позитивное знание, полученное путем добросовестного изучения источников, уважение к профессионализму исследователя, внимание к индивидуальности и специфичности исторических явлений, признание их зависимости от места и времени, постулирование генетического принципа их изучения, требование максимально точного описания фактов, познавательный оптимум, перенесение акцента с деятельности выдающихся людей на деятельность масс, сосредоточенность на процессах структурного характера в противовес событийно-повествовательным построениям провиденциального историзма [3].

Основатели школы "Анналов" Л. Февр и М. Блок обрушили "всю силу и грубость критики" (рядом с ними в этом плане мог стоять только Ф. Симиан) на слабые стороны позитивистского историзма с его культом фактологизма, событийности, принципиальным отказом от выводов, обобщений, от услуг философии истории, от поисков закономерностей, причин (а если возникали проблемы исторического объяснения, то это были поиски ответа на вопрос "как", а не "почему") [4].

Острота социально-политической жизни Франции времен Третьей республики сделали приоритетным для ее историков изучение политического аспекта прошлого, например, политического опыта Французской революции конца XVIII в. (школа А. Олара). Проблемы поре-

форменного села России и Украины побудили сложившуюся в это время прославленную "русско-украинскую историческую школу" (из 3-х ее корифеев – И.В. Луцицкий и М.М. Ковалевский были украинцами, а Н.И. Кареев писал, что взгляды М.Л. Драгоманова ему ближе, чем взгляды П.Л. Лаврова [5]) изучать аграрные аспекты Французской революции. О выводах И.В. Луцицкого в 1897 г. говорил с трибуны палаты депутатов Ж. Жорес. По его предложению и под его председательством была создана в 1903 г. комиссия по розысканию и публикации документов по экономической истории Французской революции. Фактически этим занимался А. Олар, школа которого пережила и эволюцию в целом [6].

Начало XX столетия ознаменовалось сменой научных парадигм в мировой историографии. Кризис в естествознании, усложнение условий существования человека вынудили ученых акцентировать внимание на эпистемологических проблемах исторического знания, разработкой которых занялось неокантианство. Баденская школа (ее известнейшие представители – В. Виндельбанд и Г. Риккерт) предложили разделение наук по методу познания и не признавали за историей, как идеографической наукой (в отличие от философии), право на формулирование законов. Наука в целом, по мнению неокантианцев, систематизирует историческую реальность, но и упрощает ее. В теорию познания был введен принцип релятивизма, признана зависимость познаваемости объектов науки от субъекта, который его познает и оценивает в соответствии с системой ценностных ориентаций эпохи. "Русско-украинская историческая школа" осторожно учитывала опыт неокантианства, но намного более – опыт марксизма. Благодаря первому, она ставила проблему личности в истории, которая проявляется себя в совокупности своих антропо-психологических и частично – социальных качеств, а также проблемы междисциплинарности, как основы исторического исследования. При этом упор делался на сотрудничество с социологами, психологами и биологами.

Из украинских исследователей наиболее учитывал опыт неокантианства М.С. Грушевский [7], сторонник идей Э. Дюркгейма и Л. Леви-Брюля. Он основал в Вене Украинский социологический институт с целью распространения их идей (функционировал с 1919 по 1924 г.). Первые шесть томов его "Історії України-Русі" написаны первом не только позитивиста [8], но и романтика, а последующие – первом социолога. Его творческая мысль, как и представителей "русско-украинской исторической школы", развивалась в том же направлении, что и мысль предшественников школы "Анналов" – Э. Дюркгейма, Ф. Симиана, А. Берра. Об этом свидетельствуют и материалы журнала "Первісне громадянство" – еще не исследованной страницы украинской историографии.

С точки зрения сегодняшнего дня взгляды академика М.В. Нечкиной относительно периодизации исторической науки в СССР неприемлемы [9]. Настоящим рубежом в историографии СССР был 1929 год, год первой всесоюзной конференции историков-марксистов. В 1928 г. еще увидела свет книга Д.М. Петрушевского "Очерки по экономической истории средневековой Европы", в которой можно проследить влияние идей Риккerta и Допша. Харьковское издательство "Пролетар" выпускает труды А. Олара, А. Матьеза, К. Каутского, В. Бона, В. Блоса, активно публикует книги русских и украинских ученых по истории Франции XVIII в. [10].

На страницах журнала Института марксизма-ленинизма – "Пралор марксизму" до 1929 г. систематически появлялись материалы по проблемам всеобщей истории. Академик М. Яворский стремился разрешить проблемы методологии истории не путем подбора цитат из классиков марксизма-ленинизма, а полемизируя с Л. Ранке и Э. Бернгеймом, И. Кантом и Ф. Гегелем, А.С. Лаппо-Данилевским и М.М. Туган-Барановским, Н.И. Костомаровым и М.С. Грушевским [11]. Однако с 1930 г. все это исчезает со страниц журнала; отныне здесь печатаются преимущественно официальные партийные материалы, освещается текущая политика. Борьба за утверждение марксизма приобрела и кровавый характер. Только в Украине (по неполным данным) 185 ученых прошли через ГУЛАГ, а многие и погибли там [12].

Естественный, общий с другими странами процесс развития исторического знания в СССР, в частности в Украине, который наладил отражение в трудах В.М. Хвостова, Д.М. Петрушевского, Н.А. Бердяева, Л.П. Карсавина, Р.Ю. Виппера, С.Л. Франка, И.В. Лучицкого, Н.И. Кареева, М.М. Ковалевского, оказался прерван, был положен конец плюрализму мнений. С начала 1930-х годов развитие исторической науки в СССР происходило на методологической основе упрощенного, вульгаризированного марксизма, который сомкнулся с позитивизмом, способным заземляться на эмпирическом, конкретном, на экономических факторах, маскироваться под материализм и марксизм [13]. Вследствие этого был утрачен человек как субъект истории. Если иметь в виду, что составными частями парадигмы марксизма являются материализм, диалектика, историзм, системность и объективно-субъектный подход к исторической реальности [14], то речь идет об утрате двух ее последних составляющих. Таким образом, формационная история стала историей социологических и политико-экономических абстракций, историей, в которой нет места конкретному человеку с его психикой, субъективным отношением к обществу, определенным представлением о своем месте в мире, системе производства и соответствующей деятельностью [15]. Существовали и объективные социальные причины того, что в СССР с 1930-х гг. происходила

десубъективизация марксистской теории. Это – объем экономических задач, которые стояли перед страной в 30–50-е годы, вследствие чего "человек был "вытолкнут" из экономической проблематики, специфика сталинского режима, антигуманная десубъективирующая социальная реальность того времени.

1929 год был во Франции годом выхода в свет первого номера журнала "Анналы экономической и социальной истории" Л. Февра и М. Блока и основания ими школы "Анналов" [16].

Среди парадигм школы выделим лишь следующие. Предмет истории, по мнению "Анналов" – глобален, тотален. Хотя, как пишет современный "анналист" А. Буро, ныне термин "тотальная история" употребляется нечасто [17].

В условиях мирового экономического кризиса конца 20-х – начала 30-х гг. естественным было обращение деятелей школы "Анналов" к изучению экономической и социальной истории. Тем самым они заполняли лакуну, которая существовала в тогдашней французской исторической науке. В частности, проблемы социально-экономической истории были приоритетными в творчестве М. Блока.

В целом, до конца 80-х годов во французской историографии господствовала структуралистская парадигма. Для историка главной была "идентификация структур и отношений", которые, как считалось, независимо от мысли и воли людей руководят хозяйственными механизмами, создают социальные связи, рождают формы дискурса. Отсюда вытекало принципиальное разграничение – собственно объекта исторического познания и субъективного сознания людей, которые действуют в истории. Ярким примером структуралистской истории были труды Ф. Броделя, с именем которого олицетворяется второе поколение школы "Анналов" [18].

Второе требование к тогдашней истории было названо К. Гинзбургом "галилеевой парадигмой", что означало предъявление к истории тех требований, которые делают ее доступной для операций с числами, предвидят возможность через количественные методы выявить содержание исследуемых явлений и их место в исторической ретроспективе. Имеется в виду климат, биологические и физиологические факторы, технология. Это нашло отражение в труде П. Шоню [19], а также в книге Э. Леруа Ладюри по истории климата за 1000 лет [20]. И все-таки с 20–30-х гг. XX в. М. Блоком, Л. Февром и Ж. Лефевром (социалистический историк, последователь Ж. Жореса) в историографию было введено ключевое понятие ментальности, а сама цивилизация оказалась замкнутой на человеке [22].

В связи с этим историография выходила на новый уровень постановки проблем исторического синтеза. Поиск его критериев является основной проблемой истории как науки, которая стремится

отыскать механизм взаимодействия объективных исторических процессов и деятельности человека: не только великого человека, но и рядового человека – "человека из толпы" (по выражению французов). В позитивистском историзме синтезом было сортирование факторов, добывших из документов, по признаку однородности и в хронологическом порядке. Например, в "Истории XIX века" (под ред. проф. Лависса и Рамбо. – М., 1938. – Т. 1–8) содержится основательный анализ политической, дипломатической, культурной истории, истории техники в рамках XIX-го в. Л. Февр называл такой подход к систематизации исторического материала "принципом комода", где в разных ящиках лежат отдельно "внутренняя политика" и "внешняя политика", "народные движения", "организация общества" и т.д. Ничто не пересекается, не объясняет друг друга, каждую из этих историй отдельно невозможно понять (ведь в жизни все переплетено!), как и исторический процесс в целом [23].

В марксистском историзме основой синтеза была категория общественно-экономической формации. В тесной связи с постановкой проблемы ментальности во французской историографии непосредственно критиковалась марксова теория "базиса-надстройки" как таковая, которая упрощает исторический процесс и механизм исторического движения, как парадигма, которая противопоставляет материальное и идеальное, выдвигает классовую борьбу как универсальный фактор объяснения истории, сводит ее к непосредственным столкновениям в сфере экономики. Еще в 1943 г. академик С.Д. Сказкин высказывал (конечно, статья писалась в стол) мысли о недостаточной разработанности марксовой теории "базиса-надстройки" [24]. Позднее ее критиковали Ф. Бродель, Ж. Ле Гофф, Р. Шартье – с французской стороны, с русской – М.А. Барг, А.Я. Гуревич, Ю.Л. Бессмертный и др. [25].

Ныне кризис марксистской парадигмы общепризнан, но в современном процессе интеграции философско-исторических, конкретно-исторических подходов и концепций марксизму будет принадлежать не последнее место [26]. Что касается системного подхода к истории – одной из важнейших составных исторической теории К. Маркса, то советской историографией, в том числе и украинской, он применялся только к явлениям базисным; вся надстроечная сфера – совокупность надстроенных явлений – не была представлена в качестве "самостоятельных и равноправных" компонентов единой системы общественно-исторического развития.

Две основных метаморфозы, которые пережила в XX в. мировая историография – обращение к изучению ментальности и "лингвистический поворот", – могут рассматриваться и как существенные попытки показать действие надстроенной сферы как "самостоятельной и равноправной" подсистемы. Сущностная характеристика формаций включала лишь базисные признаки, и поэтому современная философская мысль справедливо считает формационный подход методом типизации и

периодизации, основанным на комплексном и фундаментальном, но все же особенном компоненте исторического развития [27].

Ментальность – "цветок науки XX века" – передвинула акцент исследований с центральной темы "высокой политики" на периферию, но вседневность, оставила в тени науку и обратилась к оккультизму, подсознательному, к жизни "маленьких людей" в "большой истории" [28]. Так сформировалась и стала профилирующей линией исследований "новая социальная история". По мнению А. Буро, М. Блок и Л. Февр всегда считали ментальность особенной точкой зрения на социальное.

Одним из известнейших современных социальных историков Англии является Э.П. Томпсон, который считал себя марксистом, но на практике далеко отошел от ортодоксального марксизма. Широко известной стала его книга "Становление английского рабочего класса" (1963). О нетрадиционности подходов исследователя к социальной истории свидетельствуют названия его статей: "Моральная экономия нижних слоев английского населения XVIII в.", "Патрицианская общество, плебейская культура", "Этнология – антропология, социальная история", "Время, трудовая дисциплина и промышленный капитализм" и др. [30]. Под пером Э.П. Томпсона традиционная социально-экономическая история изменялась, приобретая характер историко-антропологического исследования.

Известный анналист Р. Шартье, как историк ментальности, акцентирует внимание на соотношении в духовном мире человека стереотипов господствующей культуры (три четверти детерминизма) с его способностью выстраивать собственный внутренний мир ("четверть [его] свободы") [31]. В противовес большинству историков, сосредоточенных на " власти обычая", ученый исследует творческую способность индивидуума отстоять свою частицу свободы. В своих трудах "Читатели и читательницы во Франции Старого режима" и "Типы чтения" Р. Шартье дает блестящие образцы анализа того, как в обществе Старого порядка печатная продукция влияла на формы социальной жизни, модифицировала отношения власти.

Ученые XX в. пришли к выводу, что изучение ментальности – это сопоставлен из двух картин мира: картины мира "историка, исходя из которой он проводит исследование, и видение мира людьми эпохи, которая изучается" [32]. Это помогает понять, осмыслить, объяснить мотивацию их поведения, в которой, в конечном итоге, теснейшим образом переплетено материальное и идеальное; противопоставление этих сфер в законченной метафизической форме идет от марксизма и ведет к значительному упрощению действительности. Л. Февр, М. Блок, Ф. Бродель были убеждены в том, что проблема тотальной истории – это проблема соотношения общего, особенного и еди-

ничного. В антиномии общего и особенного Л. Февр и М. Блок сделали в свое время выбор в пользу общего.

Магистральные научные идеи школы "Анналов" на протяжении 60-ти лет имели во Франции (и не только во Франции) самый высокий авторитет и многочисленных сторонников, которые создали огромное количество исторических исследований. В них анализировались длительные процессы, большие социальные структуры, глобальные закономерности, что требовало формирования серийных данных из исторических источников. В результате была написана история больших человеческих масс, молчаливого большинства, ведущих тенденций, средних цифр, среднего человека. Такие же подходы были положены в основу истории ментальности, которая освещала массовые представления, оставляя в стороне индивидуальное.

С конца 70-х годов в мировой историографии происходил критический поворот. В это время в Италии сложился такой современный вариант социальной истории, как микроистория, представленная Дж. Леви, К. Гинзбургом, К. Пони, Э. Гренди. Ее истоками были некоторые тенденции школы "Анналов", в частности французская "история повседневной жизни". Вместе с тем, методологические подходы итальянцев были поддержаны французскими анналистами среди которых особо выделяют Ж. Ревеля и Б. Лепти.

Подобные итальянской школы, микроистории существуют в Германии, Англии, Австрии, Испании и России. Постмодернизм оформился в конце 1960-х гг. в трудах французских и американских писателей и ученых – Ж. Деррида, М. Фуко, Р. Барта, П. Де Мана, Х. Уайта, Х. Миллера. Он влиял на историософию уже с конца 70-х гг., на историографию – с 80–90-х.

Современная историография во Франции ведет родословную от Л. Февра, М. Блока, Ф. Броделя. На том этапе она поддерживала диалог с экономической наукой. С начала 70-х годов, широко используя концепцию ментальности, она искала контактов с этнологией или антропологией [33]. Для микроистории характерным было стремление объединить общий взгляд на определенное историческое явление с анализом действий ее участников, мотивацией их поведения, переживаний и т.д. Предметом ее внимания становились не структуры и механизмы, которые помимо какой-либо субъективности будто бы упорядочивают социальные отношения [34], а поведение – в определенном социальном контексте – родовых групп, семей, индивидуумов, признание за ними способности путем принятия нестандартных решений каждый раз по-своему актуализировать эти структуры [35]. Именно это обновляло интерес к биографии как отражению сознательного выбора, свободы действий субъектов в истории, возможности воссоздать динамизм межличностных, семейных, эмоциональных отношений.

Одним из проявлений постструктурализма, постмодернизма в современной западной историографии стал вышеупомянутый "лингвистический поворот", который рассматривается как вторая (после обращения к проблемам ментальности) величайшая метаморфоза исторической науки XX в. В основе "лингвистического поворота" лежат извечные споры историков о природе исторического познания, их разочарование в том, что объективное, рациональное исследование даст возможность раскрыть настояще содержание исторических текстов. Язык является не инструментом познания мира, а составной частью мира, историческая реальность не является внешней по отношению к познающему субъекту, а конструируется языковой и дискурсивной практикой [36].

В рамках постмодернизма поставлено под сомнение само понятие исторической реальности, критерии достоверности исторических источников, традиционные (берущие начало еще с эпохи гуманизма) модели понимания и познания прошлого. Если исследователь ищет связи внутри той реальности, которая организована языком, лингвистическими структурами, которые входят в те или иные дискурсы, то является ли существенной разница между фактом и вымыслом в историческом источнике? Возможно ли достижение объективной истины наукой?

В рамках "лингвистического поворота" обрела новое обоснование повествовательная история: после большой подготовительной работы над источниками историк отбирает и группирует факты в соответствии с законами "интриги" и повествования. Содержание истории-рассказа зависит от формы, риторики повествования; язык и стиль изложения сказываются на интерпретации истории не менее, чем научные и идеологические позиции автора [37]. Постмодернизм менее всего заслуживает обвинения в том, что является способом "...самолюбования, самоутверждения историков" [38]. С одной стороны, он должен быть оценен как углубленное понимание учеными опосредованности познания языком. Это понимание может привести к теории среднего плана; о необходимости наработки таких теорий давно ведет речь и мировая, и русская наука [39]. С другой стороны, Л.М. Баткин справедливо считает, что "критика деструкционизма", как и критика "позитивизма, структурализма, М. Бахтина", должны вестись "...не как отторжение их, а как вхождение в блестящую и необходимую односторонность, в целом любой стоящей методологической позиции". Разматывание до конца "возможностей и парадоксов" деструктивизма приводит к границам этого метода [40]. Если есть только тексты источников, на основе которых пишутся исторические тексты, то где же сама история? Химера ее конца вновь – в который раз! – кажется, маячит на горизонтах науки начала XXI века. Однако элементарный здравый смысл противостоит этому. "От бесконечного спора о постмодернизме, – пишет П. Рикер, –

историки перешли к вопросу опасному, но вполне конкретному: является ли текстом Холокост, Шоа? Доступен ли дискурсу мир Освенцима? – спрашивает П. Штайнер. Такие "события на пределе", – говорит Фридлендер, – это шок, которым "действительная история поражает "коллективную и индивидуальную память"". Внутри таких событий есть плачи, жертвы, свидетели. Что же делать историку? Как писать историю? Как и классические "Анналы" Л. Февра и М. Блока, "Анналы" 2000 года пишут, историку надлежит понимать, не обвиняя и не оправдывая [41].

В книге "Время и рассказ" (М.; СПб., 2000. – Т. 1–2) П. Рикер предложил употреблять термин "репрезентирование" прошлого, объясняя, что это означает одновременно и замещение (особа, замещающая монарха – не сам монарх), и приблизительность (наместник не равен тому, кого замещает) [42]. Считая такую интенцию претензией на прорыв, на продвижение вперед, П. Рикер вновь ставит извечный вопрос, касающийся правдоподобия исторического текста. И предлагает два ответа: 1) следует сравнивать два или несколько текстов: тот факт, что Французской революции посвящена "целая библиотека", говорит о желании историков как можно ближе подойти к оригиналу, к самому событию; 2) презентация прошлого – это не проблема истории, а проблема памяти. Исторические конструкции являются реконструкциями, т.е. результатом интенций/ претензий, желаний... А степень их достоверности зависит не от человеческой порядочности историка, а определяется эпистемологическим характером интерпретации, т.е. зависит от тех причин, по которым историк задает документу тот или иной вопрос, выбирает тот или иной способ объяснения, определяя причину или мотивацию поступков, отдает предпочтение тому или иному языку [43].

Итак, "Анналы" по-прежнему ищут метод написания истории с тем, чтобы ответить на вопрос, как циркулировать между прошлым, настоящим и будущим.

Совершая "критический поворот" в конце 1980-х годов, "Анналы" подводили итоги своей предыдущей деятельности. Междисциплинарность – это, может быть, лучшее, что дал журнал сообществу историков. Э. Дюркгейм мечтал объединить результаты всех наук с помощью социологии, а А. Берр, М. Блок, Л. Февр, Ф. Бродель ставили задачу исторического синтеза. Нынешние "Анналы" считают, что история должна вести диалог с социальными науками на равных. Символично в этом смысле изменение названия журнала, который с 1989 г. называется "Анналы. История и социальные науки"; ни одна дисциплина не может притязать на гегемонию в области социальных наук. Междисциплинарность стала рутинной практикой ученых, хотя разработка компаративного метода, который применяется лишь спорадически, по-прежнему остается насущной.

Категория ментальности, "темница времени большой длительности", ныне обвиняется в неопределенности, двусмысленности, многозначности... в изначальном компромиссе с понятием первобытного мышления. Забыть эту категорию поможет междисциплинарность, которая позволяет взглянуть на вещи с разных точек зрения [44].

В мировой историографии пройдены этапы и модернизма, и постмодернизма, пройдены, чтобы остаться с современниками в лучшей своей части. От постмодернизма, от метафоры общества, как текста, нам осталось представление о полисемии и активном участии читателя в производстве смысла. Из моделирования — хотя бы мысль о том, что хорошая историческая книга — это система прочно связанных между собой концепций. Вместе с тем, книга — это не миниатюрное отражение реальности, но выражение структуры, делающей эту реальность более или менее проницаемой, в зависимости от исходных гипотез и принятых правил эксперимента [45]. Значит, как таковая, она подлежит пересмотру. История переписывалась и будет переписываться. Современные "анналисты", так же, как Л. Февр и М. Блок в 30–50-х годах XX в., пишут, что история создает свой объект изучения.

Историки современности едины в том, что необходимо отказаться от противопоставления микро- и макроанализа, и в подтверждение этого можно привести одно из современных определений истории. Оно таково: "Процессы, в пределах которых социальные персонажи заново определяют устройство социума, сообразно с тем, что они предполагают сделать и что делают, сами того не ведая, — и составляют предмет истории" [46].

Что происходит с украинской историографией? Переживает ли она кризис? Ответ на этот вопрос непрост. Если кризис истории как науки является результатом изменения социальных условий ее развития при повышенных запросах людей сегодняшнего дня к своему прошлому, а также интереса к истории других народов и государств, то украинская наука все это, безусловно, переживает.

Сегодня налицо кризис марксистской парадигмы, которая в течение долгого времени была единственной дозволенной методологией историй в СССР, что исключило возможность творческой разработки социологической теории марксизма с учетом общего развития философии истории. Ныне специалисты далекого и ближнего зарубежья едины в том, что историю следует писать на основе обобщения разнообразных взглядов и оценок. Синтез теорий, подходов, методов и конкретно-научных концепций рассматривается как органический компонент развития науки [47]. Современные ученые, отказываясь от поисков наивысшей парадигмы, "низко кланяются" позитивизму, марксизму, веберианству, неокантианству, структурализму, достижениям школы "Анналов", кризису школы "Анналов", постмодернизму, не считая это каким-то вульгарным

релятивизмом, а разделяя убежденность Ц.М. Бахтина в том, что "... не каждый прав по-своему, а правы все вместе" [48].

Какие же из этих, указанных российским ученым этапов развития науки XX века, прошла украинская историография? Можно указать на укрепление позиций позитивизма в современной украинской историографии, поскольку в предисловиях к своим новейшим трудам известнейшие историки Украины призывают друг друга "говорить правду" о прошлом, уверяют в том, что получение этой правды зависит от честного отношения к источникам, верят в то, что исторический факт добывается путем прямого прочтения источников. Между тем еще Л. Февр был убежден, что исторический факт является итогом большого, кропотливого труда историка, результатом выдвинутых им гипотез и предположений. Содержание исторического источника зависит не только от прошлого (основатели "Анналов" никогда не отрицали его объективности: "Прошлое, – писал М. Блок, – является данным, где ничего не изменится больше"), но и от самого историка, его знаний, интеллекта, инициативы, умения использовать инструменты труда [49].

Кроме этого, каждое поколение историков создает свой образ прошлого, "пишет свою историю", потому что задает прошлому свои вопросы и данные источников оценивает в соответствии с системой ценностных ориентации своей эпохи. Со временем неокантианцев такое отношение к относительности истины (релятивизму) в науке истории стало общепризнанным. На наш взгляд, добывание правды каждым поколением историков зависит от их отношения к источникам, и проблемы эпистемологии исторического знания выдвинулись ныне на передний край науки.

Более ста лет тому назад корифеи французской позитивистской историографии Ш.-В. Ланглуа и Ш. Сеньобос, книги которых были настольными для русских и украинских ученых конца XIX – начала XX в., писали: "История есть ничто иное, как употребление в дело документов". Одно из современных взвешенных определений науки истории таково: "История является одной из форм "научной" практики, производящей знание, но модальности этой практики зависят от смены ее технических процедур, от принуждений, которые помещают ее в социальную среду и институты знания, в которых она осуществляется, а также правил, которые с необходимостью руководят ее написанием" [50].

Со временем "перестройки", а особенно с периода независимости, в Украине, как и в других странах СНГ, условия труда историка существенно изменились: в научный оборот были введены и продолжают вводиться новые массивы источников (хоть автор далек от идеализации положения в этой сфере), увидели свет труды репрессированных отечественных историков, которые десятилетиями пребывали в спецхранилищах, стали доступными работы зарубежных исследователей,

налажен творческий диалог с историками диаспоры. Но, как заметил С.В. Кульчицкий, историографическое наследие остановилось на начале XX в., а недостатки зарубежной украинистики много в чем объясняются ее отделенностью от архивов [51]. Он считает насущной задачей украинской историографии создание обобщающих трудов по истории Украины на новых концептуальных основах. В последнее десятилетие появились как индивидуальные, так и коллективные монографии по различным проблемам отечественной истории, в которых она переосмысливается концептуально. Однако, как справедливо пишет Л. Зашкильняк, "в изучении прошлого Украины прочно утвердилась историческая схема, предложенная М. Грушевским, которая принуждает представлять историю в категориях линейного и закономерного развития украинской науки на пути к завоеванию независимости" [52]. Этот упрощенный подход, преобладающий в трудах по истории Украины, оставляет вне поля зрения массу важных исторических явлений, которые составляют сущность национальной истории.

В целом, в концептуальном плане история Украины переосмысlena кардинально. Если до начала 90-х гг. она рассматривалась отечественными историками как составная часть российской истории либо под углом зрения отношений Украины с Россией, то ныне их усилия направлены на разработку проблемы украинской исторической самоидентификации и континуитета украинского исторического процесса. Происходит естественный процесс смены трактовок тех проблем или периодов, которые были приоритетными для советской историографии; многое делается и для заполнения лакун, реставрации замалчиваемых страниц, возрождения намеренно забытых личностей – и здесь, естественно, работы у историков Украины намного больше, чем у их коллег из России. Поэтому некоторая часть украинской историографии и должна пройти этот позитивистский, описательный, событийный этап. Но кардинальной для нее проблемой является переосмысление общих методологических подходов к истории Украины и всемирной истории.

Н.М. Яковенко осуществила попытку проследить эволюцию и мутацию в условиях советского периода в историографии и до сегодняшнего дня двух основных концепций истории Украины – народнической (от М. Грушевского) и государственной (терминология введена В. Липинским) [53]. Такая постановка проблемы была оправдана, но, оставаясь в рамках передовой для XIX века (наряду с марксизмом) идеологии либерализма, принадлежит истории исторической науки. В немецкой историографии XIX столетия господствующее "государственное" направление было представлено Тибо, "исторической школой права", Савины и Эйхгорном, Гегелем, Ранке. Но там развивалась и гейдельбергская школа, лидеры которой – Шлоссер, Циммерман – отдавали

должное народу как творцу истории. Такую антагонистику можно проследить и во французской, и в других национальных проявлениях историографии XIX в.

Какой же подход должна разрабатывать современная украинская историография – "государственный" или "народнический". Конечно, и тот, и другой. И они развиваются. Как отмечает В. Яремчук, в океане книг по истории Украины, появившемся после обретения независимости, нужно выделить труды, созданные учеными Института истории Украины под редакцией В.А. Смолия в середине 1990-х – начале 2000-х гг. [54]. При всей их задекларированной и частично действительной новизне они восходят к традиционной схеме истории Украины – схеме М. Грушевского – и вбирают фактаж и оценки дореволюционной, советской и диаспорной историографии [55]. Это традиционный, "академический" синтез, базирующийся на традиционной теоретико-методологической парадигме. Тем не менее, он имеет право на существование. Альтернативой ему являются труды Н.М. Яковенко, которая знакома с современной постановкой проблем методологии истории. В настоящее время, когда рушатся традиционные, идущие от гуманизма и Просвещения представления об историческом движении как прогрессивном и закономерном [56], исследовательница также выступает против использования этих категорий, сосредотачивается на человеке, его мировоззрении, ментальных характеристиках и призывает обратить внимание на личностный фактор в истории [57]. Учитывая наличие подобных исследований в Украине, можно сделать вывод, что украинская историография переходит на позиции модернизма (в то время как мировая прошла и модернистский, и постмодернистский этап). Если сущностью кризиса в мировой историографии конца XX века было преодоление вышеуказанных парадигм, то сущностью кризиса украинской историографии того же периода был кризис марксистской парадигмы, и миновать модернистский и постмодернистский этапы для украинской историографии оказалось невозможным. С неизбежностью приходится констатировать, что украинская историография, как и украинская модернизация, носит догоняющий характер.

Н.М. Яковенко не была пионером в применении модернистских подходов к изучению истории. Академик Я.Д. Исаевич еще в 1970-е годы на Федоровских чтениях в Москве, в докладе, посвященном читательским интересам украинских горожан XVI–XVII вв. [58], показал, как необходимо применять новый в то время метод социальной истории. С начала 1990-х гг. под его редакцией выходит межведомственный сборник научных трудов, на страницах которого освещаются проблемы украинской исторической ментальности, эволюции национальной идентичности и др. А.П. Толочко и Н.М. Яковенко с 1992 г. издают новую серию "Mediaevalia

Ucrainica: ментальність та історія ідей". Своей задачей они считают изучение истории средневекового сознания, категорий повседневной культуры и элитарных теорий, византийско-православного и европейско-латинского корней украинской мысли. В этой серии публикуются не только ученые Украины, но и Польши, Болгарии, Италии и др.

И все же на сегодня основной задачей мировой – не только украинской – историографии является преодоление и позитивизма, и марксизма на путях методологического плюрализма. Только усвоение понятий и категорий, наработанных в мировой историографии в XX веке, даст возможность по-новому осветить как исторический путь Украины в целом, так и отдельные его составные компоненты. Украинской исторической науке насущно необходим диалог с наиболее перспективными течениями мировой историографии, которую в Украине не знают [60].

Для творческой переориентации украинской историографии необходимы и организационные усилия. Ни в одном из трех киевских исторических институтов НАН Украины – Институте истории Украины, Институте археографии, Институте политологии и национальных отношений – нет отдела теории и методологии истории. Абсолютно необходимым является создание Института всеобщей истории, главной задачей которого, по нашему убеждению, будет работа над тем, чтобы вписать историю Украины в контекст мировой истории.

В дореволюционное время вообще не существовало этого искусственного разделения науки истории на всемирную и отечественную. Самые выдающиеся украинские историки – М.С. Грушевский, М.П. Драгоманов, И.В. Луцицкий, М.М. Ковалевский удачно объединяли в своих исследованиях сюжеты всемирной и украинской истории.

Ныне всеобщая история в Украине утрачена как в исследовании, так и в преподавании. Нет школ античников, византинистов, медиевистов. Усилиями отдельных энтузиастов поддерживается изучение новой и новейшей истории стран мира. Утрачены отечественные прославленные школы. В то время как в России в 60–70-е гг. отечественная школа всеобщей истории в лице М.А. Барга, А.Я. Гуревича, Ю.Л. Бессмертного и др. перестроилась на новых методологических основах, в Украине она *de facto* прекратила свое существование. Как утверждает львовский историк Я. Грицак, история Украины вписана в мировой контекст историками диаспоры [61].

На наш взгляд, феномен диаспорной историографии нуждается в специальном анализе, но уже сегодня ясно, что она дала блестящих исследователей, среди которых выделяются И. Лысяк-Рудницкий и О. Прицак. Первым синтезом украинской истории, представленным трудами О. Субтельного, зачитывалась вся Украина в годы "перестройки" [62]. Однако, чтобы вписать историю Украины в контекст

мировой истории, необходима большая подготовительная работа специалистов.

Одной из центральных проблем, обсуждаемых сегодня, является периодизация украинского исторического процесса. По этому поводу высказывались такие авторитеты, как И. Лысяк-Рудницкий, Я.Д. Исаевич, Н.М. Яковенко [63]. По нашему мнению, мнению специалиста по всеобщей, а не украинской истории, чтобы прийти к общему знаменателю, необходимо решить вопрос о хронологических рамках перехода от феодализма к капитализму для Украины. Переходная эпоха обратила на себя внимание ученых мира еще в 1950-е годы и стала предметом непрекращающихся научных споров [64]. Они охватывают широкий круг сложных проблем: хронологических рамок для различных стран мира, фаз, ритмов, внутренней периодизации, особенностей складывания и функционирования мирового рынка, его структуры, основных показателей развития, которые характеризуют степень втягивания национальных экономик в международный обмен, развитие инфраструктуры мировой торговли, кредитно-денежной системы – с одной стороны, складывание гражданского общества, демократизация государственных институтов – с другой. Для Англии хронологическими рамками переходной эпохи являются середина XV в. – 60-е гг. XIX в. (вторая парламентская реформа и переход к промышленному капитализму). Для Франции – середина XVI – последняя треть XIX в. (победа промышленного капитализма и режима Третьей Республики).

Примечательно, что известный специалист по истории Украины XIX – начала XX в. ставит под вопрос саму возможность определить хронологические рамки столь сложного явления [65]. Для Украины верхнюю дату определить не берусь, это должны сделать украинисты, а нижняя, скорее всего, 1880-е годы – начало XX века: отмена крепостного права, промышленный переворот, судебная, административная, военная, школьная реформы, становление буржуазной государственности. С определением для Украины хронологических рамок переходной эпохи освободительная война под руководством Богдана Хмельницкого будет вписана в мировой контекст, о необходимости чего неустанно говорит академик В.А. Смолий. Он же стремится привлечь интерес украинских историков к проблемам методологии истории, о чем свидетельствует основание в 2002 г. при Институте истории Украины альманаха "Социум". Количество периодических изданий, в которых обсуждаются проблемы методологии истории в Украине, в последние годы непрестанно растет. Украинская историография пребывает, говоря словами Л. Февра, на марше. Чтобы этот "марш" был более плодотворным, необходимо пересмотреть содержание школьных программ преподавания истории и рабочие планы исторических факультетов в вузах.

Література

1. Мальков В.П. Предисловие // Современная зарубежная немарксистская историография: Критический анализ. – М., 1989. – С. 3.
2. Таран Л.В. Французька історіографія (70-ті роки XIX – 80-ті роки ХХ ст.). Київ, 1991; Она же. Историческая мысль Франции и России. 70-е годы XIX – 40-е годы ХХ в. – Киев, 1994.
3. Таран Л.В. Французька історіографія... – С. 17–19.
4. Bloch M., Febvre L. A nos lecteurs // Annales d'histoire économique et sociale. 1929. N 1. Bouvier L. Feu Francois Simand? // Annales. E.S.C. – 1973. – № 5. – P. 1174, 1175.
5. Кареев Н.И. Прожитое и пережитое. – Л., 1990. – С. 152.
6. Олар А. Русское влияние в изучении Французской революции // Голос минувшего на чужой стороне (Париж). – 1926. – № 2. – С. 7–9.
7. Таран Л.В., Самойленко О.Г. Історіософія М.С. Грушевського та його взаємини з Ніжинською вищою школою // Історія та культура Лівобережної України. Матеріали міжнародної конференції. – Київ–Ніжин, 1997. – С. 88–98.
8. Піцак О. Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. – Київ; Кембрідж, 1991.
9. Очерки по истории исторической науки в СССР / Под ред. М.В. Нечкиной. – М., 1966. – Т. IV. – С. 11–20. Критика некоторых положений этого коллективного труда содержится в книге: Таран Л.В. Развитие французской, русской и украинской исторической мысли (70-е гг. XIX – 40-е гг. XX в.) и изучение Французской революции конца XVIII века. – Киев, 1993.
10. Подробнее об этом см.: Таран Л.В. Историческая мысль... – С. 75–78.
11. Яворський М. Провідні думки в розвиткові історичної науки // Прапор марксизму. – 1929. – № 1.
12. Збірник на пошану українських учених, знищених більшовицькою Москвою. Накладом осередку праці Наукового товариства ім. Шевченка в Чикаго / Ред. М. Овчаренко. – Париж; Чикаго, 1962. – С. 63–69.
13. Фурсов А.Н. Революция как имманентная форма развития европейского исторического субъекта (Размышления о формационных и цивилизационных истоках Французской революции) // Французский ежегодник. – 1987. – М., 1989. – С. 292–294.
14. Там же. – С. 287.
15. Гуревич А.Я. Теория формаций и реальность истории// Вопросы философии. – 1990. – № 4; Он же. Социальная история и историческая наука // Вопросы философии. – 1990. – № 11.
16. Первое упоминание о школе "Анналов" в СССР относится к 30-м гг. Оно принадлежит В.М. Далину (История техники // Историк-марксист. – 1936. – № 2). Раздел о французской историографии, написанный М.Н. Машинным, был опубликован в книге "Историографии нового и новейшего времени стран Европы и Америки" (М., 1968). Автором этих строк в 1970 г. была защищена первая в СССР кандидатская диссертация, посвященная эволюции традиционного направления французской историографии и творческому пути Пьера Ренувена. В 1966–1975 гг. на страницах "Французского ежегодника" (изд. АН СССР), "Вопросов новой и новейшей истории" (изд. Киевского университета), "Leitschrift für Geschichtswissenschaft" (издание Академии наук ГДР) и др. было опубликовано девять наших работ. В книге московского историка Ю.Н. Афанасьева "Историзм против эклектики" (М., 1980) повторялись основные оценки нашей диссертации и опубликованных трудов. Назовем также несколько трудов по теме: М.Н. Соколова. Современная французская историография (М., 1979); В.М. Далин. Историки Франции XIX–XXвв. (М..

- 1981); Споры о главном. (М., 1993). Материалы Международной конференции в честь 60-летия школы "Анналов" (М., 1989); А.Я. Гуревич. Исторический синтез и школа "Анналов" (М., 1993).
17. Буро А. Предложения к ограниченной истории ментальностей (Boureau A. Proposition pour une histoire restreinte des mentalités // Annales. E.S.C. – 1989. – № 6) // История ментальностей – историческая антропология. – М., 1996. – С. 66, 67.
18. Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика, капитализм. XV-XVIII вв.: В 3 т. – М., 1986, 1988, 1992 (есть украинский перевод).
19. Chaunu H. et P. Seville et Atlantique de 1504 à 1650. – Paris, 1970.
20. Le Roi Ladurie E. L'Histoire de climat depuis l'an 1000. – Paris, 1967.
21. Как писал Л. Февр, "...цивилизация – это равнодействующая сил материальных и духовных, интеллектуальных и религиозных, которые действуют в данный отрезок времени, в данной стране на сознание людей". – Февр Л. Бой за историю. – М., 1991. – С. 282).
22. Ланглуа Ш.-В. Сеньобос Ш. Введение в изучение истории. – СПб., 1899. – С. 182, 183.
23. Февр Л. Указ. соч. – С. 64.
24. Гутнова Е.В. Академик Сергей Данилович Сказкин (1890–1973) // Новая и новейшая история. – 1993. – № 2. – С. 155.
25. Braudel F. Entretien, réalisé par Louis Bernard Robitaille pour "L'Actualité de Montréal" // Le nouvel Observateur. 6–12 December 1985. Р. 78; Барг М.А. К вопросу о современной структуре предмета истории как науки // Всеобщая история: дискуссии, новые подходы. Ч. 1. – М., 1989. – С. 94; Гуревич А.Я. О кризисе современной исторической науки // Вопросы истории. – 1991. – № 2/3. – С. 28; Споры о главном. Материалы Международной конференции в честь 60-летия школы "Анналов" (Москва, 1989 г.). – М., 1993.
26. Ковальченко И.Д. Сущность и особенности общественно-исторического развития // Исторические записки. Теоретические и методологические проблемы исторических исследований. – М., 1995. – Вып. 1. – С. 23–27.
27. Ковальченко И.Д. Теоретико-методологические проблемы исторических исследований // Новая и новейшая история. – 1995. – № 1. – С. 24.
28. История ментальностей. К реконструкции духовных процессов (Mentalitätsgeschichte zur Rekonstruktion geistlicher Prozesse. W/Berlin, 1987) // История ментальностей... – С. 38. Возникновение такой истории было связано с отмиранием великих идей в современных обществах европейского типа. См.: Казус. 1996. Индивидуальное и уникальное в истории. – М., 1997. – С. 311.
29. Буро А. Предложения к ограниченной истории ментальностей // История ментальностей... – С. 66, 67.
30. Томпсон Э.П. Плебейская культура и моральная экономия. Статьи из английской социальной истории XVIII и XIX вв. // История ментальностей... – С. 180–187.
31. Шартье Р. Одна четверть свободы, три четверти детерминизма // Споры о главном. – С. 42, 43.
32. Гуревич А.Я. О кризисе современной исторической науки. – С. 33.
33. Ле Гофф Ж. "Анналы" и "новая историческая наука" // Споры о главном. – С. 90–92.
34. Шартье Р. История сегодня: сомнения, вызовы, предложения // Одиссея. – 1995. – М., 1995. – С. 194.
35. Бессмертный Ю.Л. Что за "Казус..." // Казус. – 1996. – М., 1996. – С. 19.
36. Репина Л.П. Вызов постмодернизма и перспективы новой культурной и актуальной истории // Одиссея. – М., 1996. – С. 25, 26.
37. Гуревич А.Я. "Территория историка" // Одиссея. – М., 1996. – С. 86.

38. Жук С.І. Західна історіографія та епістемологічні проблеми історичної науки // Укр. істор. журн. – 1994. – № 1. – С. 51.
39. В широком плане проблему "опосредованное"ставил М.Л. Барг (Барг М.Л. К вопросу о современной структуре предмета истории...) // Всеобщая история... – С. 97, 98; О проблемах эпистемологии см.: Спигея Габриель М. К теории среднего плана: историописание в век постмодернизма // Одиссей. – М., 1995. – С. 212, 213.
40. Баткин Л.М. Полемические заметки // Одиссей. – М., 1995. – С. 209. Я.Д. Исаевич справедливо констатировал наличие связи между общим состоянием общества (оптимистический виток его развития или период кризиса) и подходами ученых к проблеме познаваемости прошлого. См.: Исаевич Я.Д. Твердження про непізнаванність історії стирає грань між фальсифікацією та пошуком істини // День. – 1996. – № 13.
41. Рикер П. Историописание и репрезентация прошлого. Памяти Франсуа Фюре (*Annales. HSS.* – 2000. – Vol. 55. – № 4. – P. 731–747) // Анналы на рубеже веков: антология. – М., 2002. – С. 38.
42. Там же. – С. 40–41.
43. Там же.
44. Попробуем поставить опыт (*Annales. HSS.* – 1989. – Vol. 44. – № 6. – P. 1317–1323) // Анналы на рубеже... – С. 21, 22.
45. Там же. – С. 19.
46. Там же. – С. 18, 19.
47. Эмар М. Образование и научная работа в профессии историка: современные подходы // Исторические записки. – М., 1995. – Вып. 1. – С. 10.
48. Баткин Л.М. Указ. соч. – С. 208.
49. Bloch M. Apologie pour l'histoire. P. 22; Febvre L. Combats pour l'histoire. P. 116, 117.
50. Баткин Л.М. Указ. соч. – С. 204.
51. Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – К., 1996. – С. 9.
52. Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми. – Львів, 2004. – С. 400.
53. Яковенко Н. До питання про методологію вивчення історії України // Генеза. – 1996. – № 1 (4). – С. 118–121.
54. Історія України: нове бачення: У 2 т. / О.І. Гуржій, Я.Д. Ісаєвич, М.Ф. Котляр та ін. / Під ред. В.А. Смолія. – Київ, 1995. – Т. 1; Історія України: нове бачення: У 2 т. / В.Ф. Верстюк, О.В. Гарань, В.М. Даниленко та ін. / Під ред. В.А. Смолія. – Київ, 1996. – Т. 2. Эта книга, дополненная и переработанная, переиздавалась еще дважды – в 2000 и 2002 гг.
55. Українська історіографія на зламі... – С. 75.
56. Российский историк К.В. Хвостова пишет: "Большинство аналитиков... отказались от идеи, согласно которым историческое развитие – это неуклонный закономерный прогресс, будь то развитие государственных институтов, социально-экономическое развитие или нравственное совершенствование человека. В настоящее время... историческое развитие понимается как хаос, т.е. целостность, объединяющая многофакторность проявлений и многоаспектиность проблем. Признаком хаоса является, например, наличие внутри этой целостности спонтанно развивающихся (саморегулирующихся) систем; связывающая разнообразные факторы причинность не бинарна, а множественна.
57. Такое представление о развитии распространяется теперь и на физико-химические, и биологические процессы. Такой характер развития постулируется и для исторического процесса, причем предполагается, что неопределенность и

- вероятностность... усиливается вмешательством в каузальную взаимосвязь факторов индивидуальной и коллективной воли человека". См.: Хвостова К.В. Современная эпистемологическая парадигма в исторической науке. (Роль многозначной логики) // Одиссей. Человек в истории. – М., 2000. – С. 10.
58. Українська історіографія на зламі... – С. 85, 87.
 59. Ісаєвич Я.М. Круг читательских интересов городского населения Украины в XVI–XVII вв. // Федоровские чтения. 1976. Читатель и книга. – М., 1978.
 60. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – К., 1992. – Вип. 1 і т.д.
 61. В Украине в советское время изучением мировой историографии занимались: автор этих строк с 60-х годов XX в. – французской историографией, а Л.О. Зашильняк – польской. С 2000 г. в пределах интересующей нас проблематики появились две работы по французской историографии: Дюпон-Мельниченко Ж.Б. Абадуров В. Французька історіографія ХХ століття. – Львів, 2001; Добровольский А.О., Мохненко С.С., Добровольская Ю.А. Школа Анналов. Новая историческая наука. – Одесса; Москва; Херсон, 2000.
 62. Подробнее о наработках последних лет см.: Українська історіографія на зламі... Розділ III.
 63. Взвешенная оценка работ О. Субтельного дана на страницах монографии "Українська історіографія на зламі..." (С. 60, 61). От себя добавим: напрасно С.В. Кульчицкий резко отрицательно оценил ее, как лишенную архивной основы. Л. Февр писал о том, что практика виртуоза в каменном деле не делает архитектора. Из трех школ гуманистической историографии – зрудитской, риторической, политической – самой слабой единодушно признана первая, несмотря на то, что ее представители – монахи бенедиктинских и иезуитских монастырей проделали колоссальную работу по собиранию, критике и изданию документов и написанию на их основе многотомных трудов. См.: Косминский Е.А. Историография средних веков. – М., 1963. – Лекция IX.
 64. Лисяк-Рудницкий І. Історичні есе. – К., 1994. – Т. 1–2; Ісаєвич Я.Д. Українська культура в середньовіччі і на світанку нової доби // Україна: культурна спадщина... – Вип. 1. – С. 31–49; Яковенко Н. До питання про методологію вивчення історії України // Генеза. – 1996. – № 1 (4).
 65. В дискуссии, начатой американским специалистом Р. Палмером, поддержанной французскими учеными Ж. Годшо, Д. Робен и многими другими, принимали участие такие известные специалисты Института всеобщей истории РАН, как М.А. Барг, Е.Б. Черняк, В.Н. Малов и др. (Украинские имена отсутствуют в этом списке). Обзор литературы по данному вопросу подготовил в свое время Ж. Годшо (Современное состояние изучения Французской революции в странах Западной Европы и США // Французский ежегодник. – 1970. – М., 1972). Назовем также некоторые труды, появившиеся в связи с 200-летием Французской революции. Нарочницкий А.П. Юбилей Французской революции: поиски и проблемы / Новая и новейшая история. – 1989. – № 3; Барг М.А., Черняк Е.Б. О роли революций европейского масштаба в межформационном переходе от феодализма к капитализму // Новая и новейшая история. – 1988. – № 3; Черняк Е.Б. 1794 год: актуальные проблемы исследования Великой французской революции // Французский ежегодник. 1987. – М., 1989; Барг М.А., Черняк Е.Б. Великие социальные революции XVII–XVIII вв. – М., 1990; Таран Л.В. Историческая мысль Франции и России... .
 66. Реент О. Україна в імперську добу (XIX – початок ХХ ст.). – Київ, 2003. – С. 6.

С.М. Свистович

Нариси історії розвитку світового кооперативного руху кінця XIX – першої половини ХХ століття

У статті "Нариси історії розвитку світового кооперативного руху кінця дев'ятнадцятого – першої половини двадцятого століття" окреслені основні контури розвитку світового кооперативного руху. Розкриті напрямки змін в економічному розвитку країн. Використані основні поняття: кооперація, економічні зміни, глобалізація.

Актуальність поданої проблеми визначається непересічним науково-теоретичним та історичним значенням саме в сучасний період розвитку української національної економіки. Викликає досить суттєвий науковий інтерес достеменне історичне вивчення діяльності і розвитку світового кооперативного руху. Слід зазначити, що саме історичний аспект діяльності кооперативів на Українських землях і в цілому світі не був предметом спеціального комплексного дослідження, хоча окрім галузі історії кооперативних та різного роду громадських організацій на Україні вивчалися.

З історіографічної точки зору, важливе теоретичне значення мають здобутки вчених та практиків, що створювали основи кооперативного руху протягом багатьох десятиліть. Серед дослідників займались розробкою даної проблеми слід відмітити О.І. Крашеніннікова, М.А. Журбу, О. Пріцака, Г.Я. Бланка, Н.В. Бондаренко, К.І. Вахитова, а також Р. Родригеша, Б.Тордарсона та ін.

Ініціативні споживчі господарства мали добровільне закрите членство, у товаристві членство відкрите. Більш того, для зниження закритості товариство з економічних причин, передбачена розстрочка при внесенні вступного внеску. Відкрите членство без будь-яких обмежень і дискримінацій є критерієм істинності кооперативу. Основою ініціативних споживчих господарств є ієрархічне керування і суспільний контроль, здійснювані виборними особами. Основою діяльності товариства є рівність усіх членів: керівні й контролюючі посади не оплачувались і вважалися почесними. Уведення демократичного керування й контролю стало принциповою відмінністю товариства як кооперативу від ініціативних споживчих господарств і в даний час є основною ознакою для встановлення істинності кооперативу. Економічною основою діяльності обох розглянутих господарств є економічна участь членів. Важливими особливостями товариства як кооперативу є: створення неподільного фонду; розподіл прибутку як пропорційно економічній участі (у вигляді бонусу на товарообіг), так і дивідендів. Створення неподільного фонду підвищувало фінансову стійкість товариства за рахунок резервів. Уперше введений в товариство розподіл частини прибутку у вигляді

бонусу на товарообіг повсюдно використовується в даний час у споживчих кооперативах і виділяє їх з інших видів сучасних підприємств. Ефективність такої форми економічної участі членів підтверджена практикою діяльності товариства і стала основною ознакою істинності споживчого кооперативу.

Діяльність сучасних кооперативів ґрунтуються на кооперативних принципах, що узагальнили багатовіковий досвід існування й діяльності споживчих господарств, уявши з нього основні положення, найбільш важливі для ефективної роботи кооперативів. Факторний аналіз генезису й еволюції кооперативних принципів дозволяє не тільки зрозуміти причини їхньої появи, але й прогнозувати розвиток основ, на яких може розвиватися споживча кооперація в майбутньому. У міжнародному кооперативному русі принципи кооперації використовуються як критерії істинності кооперативу, тобто господарство, що дотримується у своїй діяльності цих принципів, виділяється з різноманіття існуючих форм господарської діяльності як "кооператив", що є основою об'єднання кооперативів у союзи. Міжнародний кооперативний альянс і еволюція кооперативних принципів. Для пояснення змісту й сутності принципів перших кооперативів скористаємося встановленими взаємозвязками між поставленими цілями і методами їхнього досягнення відомих споживчих господарств. Аналогом цілей перших кооперативів у капіталістичній економіці є призначення ініціативних споживчих господарств. Ціль ініціативного споживчого господарства – соціальний захист, задоволення релігійних і економічних потреб членів за допомогою спільного володіння підприємством. Метою "Суспільства справедливих роцельських пionerів", прийнятого нами за зразок першого кооперативу, є: "...реалізувати прибуток і поліпшити соціальний стан своїх членів за допомогою заощадень і капіталу". З наведених формулювань видно, що мета Суспільства й ціль ініціативного споживчого господарства збігаються. Єдина істотна відмінність – зміна пріоритетів цілей, викликаного різними історичними умовами діяльності: в ініціативних споживчих господарствах на першому місці стояли захист життя і волі, у Суспільстві пріоритетною є економічна сторона діяльності. Але принципи, покладені в основу досягнення цілей, трохи відрізняються: принципи Суспільства більш близькі до думок, сформульованих ідеологами утопічного соціалізму.

На сучасному етапі проблема історичного дослідження кооперації набуває найбільшого інтересу. Відбувається переосмислення багатьох концептуальних положень існування її в глобальному, світовому значенні. Основне завдання пролягло через пошук в історичному минулому, заради майбутнього, усвідомлення і практичного використання в Україні на практиці останніх рішень конгресів кооперативного руху. Особливо важливим є аналіз існування кооперації протягом останніх 80-ти років. Критичний підхід до суперечливих концепцій розвитку саме

цих організацій, безумовно дасть можливість сучасним теоретикам кооперативного руху віднайти більш раціональний шлях відродження та вдосконалення української кооперації.

Динаміка процесів, які відбуваються сьогодні у світовій споживчій кооперації та на Україні, нагадує радикальні зміни в нашій державі й суспільстві. Нинішні історичні перетворення, пов'язані зі становленням державності України, поставили споживчу кооперацію перед необхідністю розв'язання складних проблем. Головна – вибір шляху, способів визначення стратегії соціально-економічного розвитку, трансформації системи в економіку України, відродження демократичних зasad діяльності кооперативних організацій і підприємств, підвищення їхньої економічної ефективності, ініціативи та підприємливості. Слід зазначити, що на все це, і не без успіху, на початку діяльності ми затратили величезні зусилля. Однак мусили дійти висновку, що реструктурування, зміни в економічній політиці, удосконалювання керівництва, самі по собі структурно-організаційні заходи не дозволяють докорінно змінити ситуацію.

Перші кооперативи в Болгарії були засновані в 1892 році в місті Тирново (кооператив "Працівник") та в 1899 році в місті Пловдіві. 845 Трудових кооперативних землеробських господарств (ТКЗГ) стали основною формою ведення сільськогосподарського виробництва. На час, пов'язаний зі створенням Болгарської Народної Республіки, вони об'єднували 3,5 мільйони пайовиків і забезпечували отримання державою 76% усієї сільськогосподарської продукції. Споживча кооперація Болгарії в основному здійснює операції, пов'язані з торгівлею, громадським харчуванням, будівництвом, а також заготівлею та купівлєю сільськогосподарських продуктів і сировини. Так, на 1950 рік нараховувалося 4.560 споживчих кооперативів. За 1952–1954 роки кооперативи об'єднували 2.150 тисяч членів. На цей же період існувало 14.283 кооперативних магазинів, де отримували роботу 65000 працівників. На частку кооперації цього періоду припадало 40% роздрібного товарообігу країни [1, с. 5].

У період 70-х років угорська кооперація також визначалася своїм інтенсивним розвитком, в основному завдяки активному втручанню уряду в справи місцевої кооперації. Історія розвитку угорської кооперації веде свій літопис ще з кінця XIX століття. Тут перше споживче товариство виникло в 1892 році в місті Будапешті. На 1970 рік більше 20% національного прибутку було створено саме завдяки кооперативам. На той час угорські кооперативи об'єднувалися в три союзи. До складу Всеугорської ради сільськогосподарських виробничих кооперативів входило близько 2.836 сільськогосподарських виробничих кооперативів, що об'єднували 946 тисяч членів. Ці кооперативи давали 80% усієї сільськогосподарської продукції. До Ради входило 160 спеціалізованих кооперативів (виноградарських та інших). Там належало 7% виноградників краї-

ни, вони об'єднували 30 тисяч членів. На фабриках, працювало 5.000 членів. До цієї Ради входило додатково 22 риболовецьких кооператива.

Всеугорський союз споживчих кооперативів об'єднував 567 споживчих товариства, що нараховували свого часу 1.792 тисяч пайовиків; 381 ощадний кооператив із 685.000 членів; 400 житлових кооперативів з 60.000 пайовиків; 2.000 спеціалізованих кооперативних груп з 72.700 членами, що займалися вирощуванням овочів, фруктів, розведенням птахів і бджіл. Споживча кооперація Угорщини вела торгівлю переважно на селі (вона володіла 16.445 магазинами), промисловою діяльністю, заготівлею сільськогосподарської продукції по контрактації та її реалізацією. На долю споживчої кооперації припадало 31,2% роздрібного товарообігу країни. Фахівців для забезпечення кооперативної торгівлі готував Будапештський університет, кооперативна академія та 4 спеціалізовані школи.

Всеугорський союз промислових кооперативів, об'єднував 1096 кооперативів з 233.462 членами. Це були машинобудівні, металообробні, взуттєві, текстильні та інші. Ці кооперативи давали 6% усього промислового виробництва, а в таких галузях легкої промисловості, як виробництво готового одягу – 29,3%, взуття – 23,9%, у меблевій промисловості – 34,7% [1, с. 5–6].

Кооперативи в Німецькій Демократичній Республіці займали панівне положення на селі та торгівлі в містах. У 1967 році кооперації належало 42.362 магазинів та юдаленъ, 1.185 виробничих підприємств, що об'єднували 4.032 тисячі пайовиків. На частку споживчої кооперації припадало 35% роздрібного товарообігу країни, 28% промислової випічки хліба та 40% продукції м'ясопереробної промисловості. У 1965 році було створено "Консумент" – центральне торгівельно-виробниче підприємство, що охоплювало 16 універмагів, 13 магазинів готового одягу, 2 меблеві фірми, 1 фабрику шкіряних виробів та 1 посиличний універмаг. У 1970 році нараховувалося 700 споживчих товариств [1, с. 6–7].

Перше споживче товариство Польщі – "Меркурій" – виникло ще у 1869 році в місті Варшава, а 1909 було створено Союз споживчих товариств "Сполем". У 1970 році в Польщі здійснювали свою діяльність 10.350 кооперативних товариств, що об'єднували 12.4 мільйона чоловік. Вага кооперації в роздрібній торгівлі країни перевищувала 50%; польські кооператори виробляли 12% промислової продукції та 30% усіх споживчих товарів; частка в житловому будівництві досягла 38% (у містах – 53%). Польську кооперацію можна було розподілити на декілька видів. До сільськогосподарської кооперації належав Центральний союз сільськогосподарської кооперації "Селянська взаємодопомога". Він об'єднував 2.560 збуто-постачальних кооперативів і займався торгівлею, заготівлею, виробничою діяльністю. "Селянська взаємодопомога" об'єднувала 4.200 тисяч членів. Кількість її робітників складала 332.000. Цен-

тральному союзу сільськогосподарських кооперативів належало 55.000 сільських магазинів, 4040 підприємств громадського харчування та 6.780 промислових підприємств. Союз давав державі 70% усіх заготовок сільськогосподарської продукції. Відділ союзу "Полькооп" з 1956 року вів зовнішню торгівлю з фірмами 36 країн світу. В 1964 році "Селянська взаємодопомога" була прийнята як колективний член до Міжнародного кооперативного Альянсу.

Союз споживчих товариств "Сполем" діяв у містах поряд з державною торгівлею. У 1967 році доля споживчої кооперації в загальному обігу міської торгівлі складала 28.4%, а обіг громадського харчування – 26.3%. Підприємства споживчої кооперації виробляли 54.1% хлібобулочних і 36.4% ковбасних виробів. Їй належало 5 підприємств із випуску споживчих товарів. "Сполем" була ініціатором уведення системи самообслуговування в польській торгівлі. Їй належало 122.692 магазина. До великих магазинів кооперації були віднесені 115 універмагів і магазинів самообслуговування, які мали назву "суперсамів". Магазини укладали прямі угоди з промисловістю на постачання товарів, виключаючи посередництво гуртових організацій. В 1950 році "Сполем" була виключена зі складу МІА, але в 1956 – знову відновлена в своїх правах.

Центральний союз будівничих і житлових кооперативів почав свою діяльність у 1957 році. Він об'єднував 881 кооператив і нараховував 305000 членів. У 1961 році було підписано угоду зі споживчою кооперацією про співробітництво в господарській та культурно-освітній сфері. Частка кооперації в державному житловому будівництві в 1966–1970 роках складала 54%, тб. 1.200 тисяч кімнат. Тільки в 1969 році в нові будинки кооперативів уселилося 100.000 сімей.

Крім цих трьох кооперативних союзів, у Польщі нарахувалось 2.912 промислових кооперативів, що об'єднували 472.000 членів; 4 виробничих кооперативи з 2.900 членами; Центральний союз ремісничих кооперативів з постачання та збути (348 кооперативів з 41.500 членами); Центральний союз ссудоощадних кооперативів (1.634 кооперативи з 2.552.000 членів); Центральний союз кооперативів молочної промисловості (564 кооперативи з 862.000 членів); Союз садівничих кооперативів (141 кооператив з 285.000 членів); Центральний союз сільськогосподарської кооперації (1282 кооперативи з 29.200 членами); Центральний союз кооперації інвалідів [1, с. 7–9].

Перше споживче товариство в Румунії виникло в 1882 році в місті Бухарест, а в 1920 році виник Центральний союз виробничих і споживчих кооперативів. У 1970 році споживча кооперація об'єднувала 7.000.000 чоловік, маючи 28.375 різних магазинів, 7.212 підприємств громадського харчування, 19700 підприємств побутового обслуговування та 836 хлібопекарень.

Перший споживчий кооператив Чехословаччини було створено 1847 року в Празі під назвою "Споживче пайове об'єднання". Потім такі кооперативи з'явилися на території Богемії та Моравії в 1870 році. У 1907 році створено Центральний союз чехословацьких споживчих промислових та економічних кооперативів, а 1900 року кооперація вступає в Міжнародний кооперативний Альянс на правах колективного члена. З 1948 року діяли наступні види кооперативів: сільськогосподарські кооперативи - 6.538. Їм належало 88% земель, що оброблялися. Споживча кооперація мала в 1968 році 183 споживчих товариства та об'єднувала 1.852.000 чоловік. Їй належало 28.000 роздрібних торгівельних підприємств, що обслуговували 50% населення країни; 14.146 підприємств громадського харчування, 900 автолавок; крім того, 750 міських магазинів; 400 міських ресторанів і кафе, 316 готелів, 569 туристичних баз, 90 туристичних таборів. Споживча кооперація випікала 40% загальнодержавної кількості хлібобулочних виробів. У країні діяло 2 споживчих союза - Чеський та Словацький. Промислова кооперація нараховувала 718 кооперативів, у яких працювало 140.000 чоловік. Вона випускала більше 25.000 різних видів продукції, головним чином споживчого призначення. Житлово-будівна кооперація відновила свою діяльність у 1959 році. У 1967 нараховувалося 2.580 таких кооперативів, що об'єднували 402950 членів. За 1967-1970 роки було зведені 271.000 кооперативних будинків. 40.000 кооперативів інвалідів об'єднували 16.000 пайовиків. Чехословацька Центральна рада кооперативів була колективним членом МКА [1, с. 9-10].

У 1921 році був заснований перший у Монголії народний центральний кооператив. За 10 років споживча кооперація виштовхнула іноземний торговий капітал. До 1960 року всі аратські господарства ввійшли до сільськогосподарського об'єднання. На долю цих кооперативів припадало 55% валової продукції сільського господарства (в тому числі 63% тваринницької). У 1967 році було створено Союз сільськогосподарських кооперативів Монгольської Народної Республіки. У 1959 році 500 первинних організацій об'єднували 270000 членів. Їм належало 5000 торгових підприємств, складів, їдалень. На частку кооперації припадало 45% роздрібного товарообігу країни [1, с. 10-11].

З 1945 року у В'єтнамі розвивалися кооперативні відносини. Серед них можна виділити декілька видів. 1. Виробничі сільськогосподарські кооперативи. З 1947 року створюються групи трудової взаємодопомоги. У 1965 році нарахувалось 30.000 сільськогосподарських виробничих кооперативів, що об'єднували 87% господарств. 2. Збутово-постачальні кооперативи, що поряд із державною торгівлею здійснювали керівництво ринком на селі. Збутово-постачальна кооперація виконувала функції споживчої кооперації. Поряд із закупками за контрактацією сільськогосподарської продукції та сировини, вона займалася торгівлею і громадським харчуванням. У 1970 році було 6.000 таких товариств, що

об'єднували 6.000.000 чоловік. Там належало 10.000 магазинів та 21,4% усього роздрібного товарообігу країни. 3. Кооперативи дрібних торгівців. У 1958 році держава почала кооперування 220.000 приватних дрібних торгівців, щоб залучити їх до організованого обслуговування населення. Кредитні кооперативи об'єднували селян, кустарів і були помічниками Держбанку на селі. У 1961 році нараховувалося 6.093 кредитних кооперативів, що охоплювали 67% сільських господарств. 4. Кооперативи кустарних підприємств об'єднують 84,3% усіх кустарів і ремісників країни [1, с. 11–12].

У 1958 році в Кореї було завершено кооперування сільського господарства. Споживча кооперація мала 166 сільських і 7 міських товариств, що об'єднували 2.600 тисяч чоловік [1, с. 12].

Усі види кооперації США об'єднані в кооперативну лігу. До складу ліги входило 25.000 кооперативних товариств із 24,5 мільйона пайщиків. Існувало 10.000 фермерських збуто-постачальних кооперативів, що об'єднували 7,8 мільйона чоловік. Крім того, існувало 23.000 кредитних кооперативів (19 мільйонів членів), 1400 кооперативів по догляду за дітьми (72.000 членів), 900 електрокооперативів (5 мільйонів членів), 680 житлово-будівельних кооперативів (170.000 членів), 400 студентських кооперативів (400.000 членів); 230 телефонних кооперативів (680.000 членів), 100 поховальних кооперативів (300.000 членів), 15 страхових кооперативів (12 мільйонів членів). У країні існувало 32 споживчих кооперативи з 826 магазинами та 580.000 членами. На їх частку припадав 1% роздрібного товарообігу країни [1, с. 17–18].

Досить цікаві зміни відбувалися в розвитку радянської кооперації ще в першій третині ХХ століття. Зокрема, слід зазначити, що українська кооперація також брала активну участь у творенні світової кооперації. Спочатку її представники входили до складу російського представництва в МКА. З 20-х років кооператори відправляли своїх представників для участі в засіданнях та форумах, що проводились на світовій арені. Представники України були й надалі постійними учасниками форумів глобалізованої спільноти кооператорів. Але у зв'язку з політичною ситуацією представницький склад делегацій змінювався. До грудня 1926 року "Сільський господар" у міжнародному русі представляв П. Любченко, який став пізніше секретарем ЦК КП(б)У, але не залишив своїх справ, пов'язаних з розвитком кооперації на Україні. 13 січня 1927 року замість нього був призначений новий голова правління "Сільського господаря" – О.В. Одінцов. Відзначаються тісні зв'язки української кооперації не тільки з провідною організацією, а й з окремими кооперативними об'єднаннями різних країн. Тут особливо слід зазначити, що збут продукції "Кооптакса" на зовнішніх ринках Англії, Австрії, Німеччини дорівнював у 1926 році 56%, а у всесоюзному експорті – 33,8%. На початок 1927 року він посів перше місце серед експортерів сільгосппродукції як в Україні, так і по СРСР [3]. Слідуючи ідеям поши-

рення соціалізму в країнах Західної Європи, розвивались не тільки сільськогосподарські аспекти співробітництва, а й фінансові. Наприклад, криворізька округова комісія незаможних селян у жовтні 1924 року передала до фонду МОДРу 250 червінців, зібраних за підписними листами [4]. Для поглиблення свого впливу в країнах Західу радянська влада відбирала останні продовольчі запаси у своїх громадян і відправляла їх за кордон. Навіть не зважаючи на те, що українських земель торкнулася жахлива хвиля голодомору 20-х років, керівництвом була розпочата кампанія зі збирання продовольства на користь німецького пролетаріату. Влітку 1923 року частина коштів, призначених для ліквідації наслідків голоду в Україні через ВЦКНС, переказувалася комісії з надання допомоги робітникам Рурської області при Південному бюро ВЦРПС [5].

Мета, форми і методи діяльності міжнародного співробітництва сприяють розвитку кооперації, зміцненню світу, розвитку дружніх економічних відносин між кооперативними організаціями усіх видів як у національному, так і в міжнародному масштабі, а також дозволяють підтримувати тісні стосунки між організаціями, що входять до її складу, і поширювати в усьому світі кооперативні принципи й методи роботи.

По суті, у своєму минулому кооперація посідала панівне положення серед сучасних місцевих громад. У сьогоднішньому глобалізованому світі навколоїшнє середовище може бути чим завгодно, але тільки не місцевим. Сьогодні працюючий світ є глобальним. Тому завдання вирішуються на світовому рівні такими організаціями, як кооперативи.

Література

1. Паламарчук В.Е. Международное кооперативное движение. – М., 1970. – С. 5.
2. ЦДАВО України. – Ф. 290, оп. 5, спр. 69, арк. 18.
3. ЦДАВО України. – Ф. 290, оп. 4, спр. 31, арк. 50–52.
4. ЦДАВО України. – Ф. 257, оп. 1, спр. 186, арк. 342.
5. ЦДАВО України. – Ф. 257, оп. 1, спр. 163, арк. 21.

М.В. Потапенко

Польські політичні сили України в революції 1917–1920 років: історіографічні оцінки і перспективи дослідження

Дослідження революції 1917–1920 років на сьогоднішній день залишається одним з магістральних напрямків розвитку вітчизняної історичної науки. Свідченням незгасного інтересу з боку істориків до цієї теми є значний обсяг оцінних характеристик подій того доленосного періоду, а також постійний пошук нових джерел і їх введення в науковий обіг та намагання розширити джерельну базу розробки цієї теми. За цих обста-

вин важливою, а нерідко вирішальною передумовою успішної реалізації мети наукового пошуку є рівень ознайомленості з історіографічними оцінками подій 1917–1920 років у цілому, а також досить широким історіографічним корпусом деяких, іноді надзвуьких, її аспектів. Саме "крагкові", малопомітні явища і їх оцінки доповнюють картину революції, яку вибудовує дослідник, або змушують поглянути на цю картину під кардинально новим, часом цілком неочікуваним кутом зору.

Важливим аспектом революції 1917–1920 років є політична активність неукраїнського за національним походженням населення України і, зокрема, поляків. Історіографія діяльності польських політичних сил на українських землях в окреслений період досить об'ємна і має, окрім глибоких і давніх коренів, ще й значну кількість різноманітного і кардинально протилежного оцінного матеріалу, який умовно можна поділити на декілька блоків. У межах цієї статті ми не ставимо собі за мету здійснити їх детальний аналіз, а лише виокремити найбільш яскраві риси та концептуальні засади.

Серед заданих найбільшим є блок *вітчизняної радянської історіографії*, створений дослідниками доби СРСР. Перші праці, присвячені цій тематиці, з'являються у 20–30-х роках ХХ століття. З-поміж інших необхідно виокремити працю Володимира Тенгобарського "Polacy Zwiazku Radzieckiego. Ich pochodzenie, udział w rewolucji Pazdziernikowej i w budownictwie socjalistycznym. Szkic historyczno-opisowy", що вийшла друком 1929 року в Москві. По суті, це була перша спроба узагальненого систематизованого дослідження, яка досить разюче контрастувала з невеликими уривчастими статейними публікаціями в періодичних виданнях (у першу чергу в газеті "Z pola walki"). Спільною характерною рисою всіх праць довоєнного періоду, з одного боку, є їх описовість і мемуарність, а з іншого – яскраво виражений політичний і пропагандистський підтекст. Справа в тім, що авторами цих праць і власне основоположниками радянської вітчизняної історіографії цього питання були поляки-комуністи СРСР, переважна більшість яких брала активну участь у подіях 1917–1920 років (зокрема, Томаш Домбаль – відомий діяч Комуністичної робітничої партії Польщі, виступав під псевдонімом Володимира Тенгобарського). Їх діяльність у цьому напрямку ставала досить вагомим інструментом СРСР в ідеологічному протистоянні з II Річчю Посполитою і популяризацією в її межах ідей комунізму. Яскравим у цьому відношенні є хоча б той факт, що ці перші дослідження, присвячені участі поляків у подіях 1917–1920 років на території колишньої Російської імперії, видавалися в першу чергу на польській мові, при цьому очевидним є розрахунок поширення цієї літератури за межами країни Рад.

Новим етапом становлення радянської вітчизняної історіографії цього питання стає повоєнна доба. Починаючи з 50-х років ХХ століття, починає кристалізуватись офіційна історіографічна традиція трак-

товки діяльності польських політичних сил у 1917–1920 роках, яка дуже тісно була пов'язана з концепцією про інтернаціональний характер Жовтневої революції. Найбільш ємно основні положення цієї історіографічної традиції реалізувались у монографічних працях І. Белякевича [1] та О. Манусевича [2], що вийшли друком у 1957 і 1967 роках відповідно до річниць Великої жовтневої революції. Звичайно, окрім цих праць, слід пам'ятати і про величезну кількість інших досліджень з цією темою. Особливий інтерес, у ракурсі дослідження радянської історіографії теми, викликають різноманітні ювілейні збірники, присвячені участі інтернаціоналістів у подіях 1917–1920 років, адже саме вони є найбільш тенденційними і в загальних рисах досить стисло й конкретно відображають радянську історіографічну традицію [3].

Яскравою рисою цього історіографічного блоку є чіткий поділ польських політичних сил на два табори – революційний і контрреволюційний. До першого радянськими істориками відносилися СДКПіЛ та ППС(л.), які наприкінці 1918 року об'єднались у Комуністичну робітничу партію Польщі (далі – КРПП), до другого – ППС(р.ф.), польські ліберальні і консервативні сили. Стосунки між цими двома таборами описувались у категоріях непримиреної конфронтації, в основі якої лежав принцип домінування класової солідарності над національною. При цьому факти співпраці партій обох таборів у межах Польського соціалістичного об'єднання, Польського комітету виконавчого на Русі повністю ігнорувався. Окрім того, при читанні радянських праць з цією проблематики досить сильно відчувається контраст між деталізованим викладом матеріалу з історії діяльності СДКПіЛ та ППС(л.) і фрагментарними лаконічними згадками (у першу чергу, в контексті розгляду питання створення польських військових формувань на території Росії) про діяльність "контрреволюційних" польських політичних сил, вплив яких був значним. Окрім того, така поляризація польських політичних сил породила цікавий парадокс – у радянській історіографії цього питання з її надзвичайною увагою до питань політико-ідеологічного характеру не розкривається процес ідеологічного генезису польських політичних партій, у тому числі й соціалістичних, діяльність СДКПіЛ та ППС(л.), починаючи з лютого 1917 року, розглядається під кутом зору співпраці з більшовиками, хоча очевидно, що підстав для таких висновків замало.

Радянські історики також розглядали діяльність "революційного пролетарського" табору з позиції співпраці його представників з більшовиками і Радами робітничих та солдатських депутатів, а "контрреволюційного буржуазного" – з позиції його співпраці з Тимчасовим урядом і Центральною радою. При цьому радянські історики намагалися примітизувати й схематизувати насправді гостру ідеологічну боротьбу в межах не те що блоків, а навіть кожної конкретної польської політичної сили. У цьому відношенні цікавим є момент визнання радянськими

істориками факту розколу ППС(р.ф.), гострота цього розколу, окрім того, явно перебільшується. При цьому ж факт співпраці ППС(л.) з Центральною радою заперечується і подається як співпраця самозванців від імені партії, з якої вони були виключені. Поряд із цим звертає на себе увагу і той факт, що вітчизняні радянські історики концентрують свою дослідницьку увагу виключно на політичних партіях, наголошують на їх організаційній та ідеологічній єдності і при цьому зовсім мало приділяють уваги діяльності різноманітних політичних об'єднань і союзів, у межах яких власне й відбувалися гострі та складні внутрішньо-міжпартійні та міжпартійні ідеологічні суперечки. Характерно, що радянські історики повністю ігнорували й факт автономізму секцій тих же партій на місцях і нерідко – ситуативність у виборі ідеологічних і тактических союзників. Разом з цим вони приділяли мізерну увагу впливу політичної ситуації в Польщі на місцеві осередки польських партій. У результаті політична поведінка цих осередків – як революційних, так і контрреволюційних – описувалась виключно в контексті Лютневої і Жовтневої революцій, а також громадянської війни в Росії. При цьому, на нашу думку, політичний підтекст такої позиції радянських істориків очевидний – намагання підкреслити виключну роль у створенні КРПП впливу більшовиків на польських "інтернаціоналістів".

Діяльності польських політичних сил України також подавалася виключно у загальноросійському революційному контексті, при цьому ігнорувались як специфіка цього регіону, так і специфічні риси політичної поведінки польського населення українських губерній. Радянська історіографія, розвиваючи цю тезу, в першу чергу намагалася применити факт високої популярності серед українських поляків ліберальних і консервативних поглядів, які безперечно домінували принаймні у 1917 році. Їх висока активність і значна чисельність в українському регіоні "компенсувалася" великими просторами Російської імперії, де, окрім Петербурга, їх діяльність була малопомітною. Показовим прикладом у цьому відношенні є праця П. Калениченка "Брати по класу – брати по зброй" (Київ, 1976), що була присвячена саме діяльності польських політичних сил на території України. Не зважаючи на її описовий характер і відсутність глибокого аналізу наведеного фактажу, праця досить яскраво ілюструє тенденцію уніфікації діяльності польських політичних сил на території колишньої Російської імперії та ігнорування специфічних рис діяльності їх осередків на території українських губерній. Так, зокрема, період з березня по жовтень 1917 року, протягом якого фактор національної солідарності над соціальною в політичній поведінці українських поляків явно домінував, описується поверхово. Основна увага при цьому приділяється формуванню двох полюсів – революційного і контрреволюційного, а також питанню їх ідеологічних позицій, які, до речі, остаточно оформилися лише наприкінці 1917 – на початку 1918 років. При цьому про їх діяльність майже нічого не згаду-

ється, що в принципі є закономірним, адже на цьому етапі осередки ППС(л.) і СДКПіЛ лише починали формуватись, їх чисельність і авторитет були мінімальними, а діяльність осередків ППС(р.ф.), польських лібералів і консерваторів на території України, навпаки, набула значних масштабів. Основна частина праці присвячується подіям жовтня 1917–1920 року, періоду, який в радянській історіографії характеризувався як час боротьби за встановлення влади Рад. Ця друга частина праці П. Калениченка явно контрастує з першою і за об'ємом, і за якістю замість теоретико-ідеологічних засад увага дослідника сконцентрована на діяльності польських соціалістичних "революційних" партій, важливу роль при цьому автор відводить формуванню КРПП, появі якої подається як результат зближення польських соціалістів, у першу чергу СДКПіЛ : більшовиками. Характер опису польських політичних сил України, починаючи з жовтня 1917 року, теж змінюється – П. Калиниченко при описі їх діяльності намагається уникати термін "партія" і тим самим хоче підкреслити їх ідеологічну слабкість і нечисельність.

У цілому ж радянській історіографії з цього питання була притаманна досить струнка і послідовна концептуальності, в основі якої лежав не лише ідеологічний диктат, але й надзвичайно широка джерельна база. Слід пам'ятати, що саме радянські історики опрацювали основний обсяг фактологічного матеріалу архівів СРСР і Польщі, яким користуються й сучасні дослідники. В умовах, коли доступ до архівів (у першу чергу центральних) Росії та Польщі ускладнився, слід уважніше ставитись до радянського історіографічного спадку і не ігнорувати його.

Наступним, не менш потужним, є блок *польської історіографії*, в межах якої можна виокремити два пласти – нерадянський і радянський. Праці першого пласти починають з'являтися вже в 1919–1920 роках і доповнюються працями 20–30-х років (С. Камінський, А. Ледницький, Г. Багінський, В. Вержейський). Найбільш яскравою їх рисою є перенасиченість мемуарними мотивами і суб'єктивними оцінками. Джерельна база цих праць була досить вузькою, так само важко визначити їх методологічні ознаки. Нерідко виклад матеріалу зводився до авторського компонування фактів. Спільною рисою цих праць є ігнорування специфічних рис діяльності українських осередків польських партій та інших політичних сил, які розглядалися в контексті загальнопольського руху і не виокремлювались з нього. Взагалі ж у той період аспект політичної активності залишався остроронь дослідницької уваги, адже пріоритетними напрямками стали соціальна історія й історія формування польського війська, в тому числі і на Україні.

Якісно новим явищем польської нерадянської історіографії стали, без сумніву, праці Г. Яблонського, який протягом 30–40-х років активно займався проблемою участі поляків у подіях 1917–1920 роках на Україні [4]. Справді значущими рисами досліджень цього польського історика є визнання Української революції, яку він розглядає окремо

від Російської, а також українського національного державотворення 1917–1920 років. Г. Яблонський підкреслює, що революційні події на території українських губерній справили значний вплив на розвиток місцевих польських політичних сил, які він, до речі, розглядає окремо від власне польських політичних сил і навіть іноді протиставляє їх. Саме Г. Яблонський уперше в польській історіографії почав розглядати польські політичні сили України крізь призму їх участі в українській революції 1917–1920 років, досліджуючи їх ставлення до українського державотворення, участь у розгортанні цього процесу (зокрема, досить детально висвітлюється співпраця польських політичних сил із Центральною радою), але при цьому залишається об'єктивним у судженнях, висвітлюючи процес дистанціювання польського політичного представництва від Центральної ради, згортання діяльності Міністерства польських справ і намагання його керівництва налагодити контакт з гетьманським урядом. Також цей справді визначний дослідник виявляє міжпартійні протиріччя в "українському питанні" між польськими політичними силами України й тенденції розвитку ідеологічної дискусії між ними, при цьому в рівній мірі приділяє увагу кожній з цих сил. Важливими висновками цього автора є твердження про мотиви співпраці політичного представництва польського населення України з Центральною радою – намагання закріпити і юридично оформити національні права, гарантувати розвиток національної культури, саме через це поляки України у 1917 році досить уважно ставилися до питання легітимізації Центральної ради, нерідко йшли на компроміс між собою, незважаючи на глибокі ідеологічні протиріччя (гарний приклад цієї співпраці наводить і детально аналізує сам Г. Яблонський, ним стало Міністерство польських справ). Окремо слід підкреслити, що Г. Яблонський, при написанні своїх робіт, значно розширив джерельну базу пошуку – поряд з використанням української діаспорної, радянської і польської історіографії, він вводить в науковий обіг значну частину архівних матеріалів, використовує усі письмові спогади безпосередніх учасників і очевидців подій, активно оперує матеріалами польськомовних періодичних видань 1917–1920 років, що виходили на території України.

Починаючи з 50-х років ХХ століття, напрямок досліджень Г. Яблонського занепадає. Основною причиною цього стає утвердження радянської історіографічної традиції в Польщі, яка заперечувала українську революцію 1917–1920 років і трактувала революційний процес цього періоду в загальноросійському контексті крізь призму тріади "Лютнева революція – Жовтнева революція – боротьба за встановлення влади Рад". Проте, в межах цієї запозиченої схеми досить швидко виявляється цілий ряд специфічних рис польської радянської історіографії, які кардинальним чином різнили її від вітчизняної радянської історіографії. В повній мірі самостійність і новизна історіографічних оцінок польських радянських істориків виявляється у моно-

графічних працях В. Найдус [5] і С. Слиша [6]. Особлива роль в них, зокрема, відводиться питанню ідеологічного розвитку і трансформації польських політичних сил на території колишньої Російської імперії; поряд з діяльністю партій значна увага приділяється формуванню цілого ряду різноманітних польських політичних об'єднань, при цьому підкреслюється важлива роль польських громадських організацій у політизації національного руху; поряд з польськими "революційними" партіями значна увага присвячується діяльності польських ліберальних і консервативних політичних сил, не приховується факт співпраці з ними всіх польських соціалістичних партій; досить повно розкрита проблема автономізму осередків партій на місцях і факти їх блокування з різними партіями під час Всеросійських установчих зборів. Важливими подіями у формуванні польської радянської історіографії стало видання у 60–80-х роках цілого ряду мемуарів видатних діячів польського соціалістичного руху в Росії (Р. Яблоновського, В. Узэмбло, З. Заремби [7]), які, до речі, містять значну кількість сюжетів, що присвячені революційним подіям і діяльності польських політичних сил на Україні. Не зважаючи на очевидні відмінності, вітчизняні радянські історики високо оцінили наробок польських радянських істориків, які оперували надзвичайно широкою джерельною базою, що нерідко запозичувалась їх колегами з СРСР.

Не менш яскравою рисою польської радянської історіографії є і той факт, що її представники не заперечували науковий доробок польських нерадянських істориків і зокрема того ж Г. Яблоновського, праці якого цитувалися й постійно згадувались в історіографічних оглядах (до речі, в СРСР його праці замовчувались і не перекладалися, на відміну від праць тих же В. Найдус і С. Слиша). Багато у чому саме ця наступність, на нашу думку, і закладала відмінності польської радянської історіографії.

На сьогоднішній день польські історики не виявляють особливого інтересу до цієї теми, задовольняючись у цілому висновками попередників. Досліджуючи польську присутність на українських землях, вони уникають надмірної уваги до політичного аспекту життя місцевого польського населення, оскільки його прояви в період 1917–1920 років на Україні розглядаються в контексті україно-польського конфлікту, що виник в умовах розбудови державності обох народів.

Оцінки української *diaspornoї історіографії* з цього приводу досить яскраво контрастують з висновками як вітчизняної радянської, так і польської історіографії. Трактовка діяльності польських політичних сил представниками цього напрямку здійснювалася виключно в контексті їх співпраці з українськими політичними силами в справі розбудови української державності в добу Центральної ради, Гетьманату і Директорії. Унаслідок такого підходу, який тісно переплітався з політичними вподобаннями авторів досліджень (Д. Дорошенко, В. Винниченко, П. Христюк, М. Шаповал, Р. Малиновський [8]), їх тенденційність є очевидною, яка до речі, перекочувала в роботи деяких су-

часних українських істориків. У цих працях зустрічаємо безліч сюжетів, що присвячені співпраці польських політичних сил у першу чергу з Центральною радою, ці сюжети в більшості діаспорних робіт ідентичні. При цьому всі перераховані вище українські історики одностайно твердять про активну участь польського політичного представництва в українському державотворчому процесі, підкреслюючи їх лояльне ставлення до українського національного руху, позитивно оцінюють заклики польських політичних партій щодо проголошення незалежності України, які лунали з літа 1917 року. Проте, заради формування міфу про зародження україно-польського діалогу в період Центральної ради і перші прояви компромісу діаспорним історикам довелось повністю проігнорувати фактаж, що стосувався співпраці тих же партій з більшовиками та Радами робітничих і солдатських депутатів, намагань польських правих сил ускладнити діалог між Центральною радою і Тимчаковим урядом. Також українським історикам закордону при формуванні своєї історіографічної концепції довелося піти на спрощення і схематизацію аналізу діяльності польського представництва. Так, зокрема, ці дослідники уникають розкриття справжніх мотивів "самостійництва" поляків (про це маємо лише натяки у працях Р. Малиновського); майже не зупиняються на розгляді міжпартійних ідеологічних дискусій у лоні польських політичних сил України, так само майже нічого не загадується про діяльність польського політичного представництва України у 1918–1920 роках, коли ці політичні сили починають усе більше дистанціюватися від українського національного руху і стають на шлях конфронтації. У цьому відношенні цікавим є те, що, розкриваючи співпрацю Польського комітету виконавчого на Русі і Центральної ради протягом березня-липня 1917 року, українські історики лише побіжно згадують про конфлікт між ними, який надзвичайно гостро стояв протягом серпня-листопада того ж року. Цю прогалину в певній мірі заповнюють спогади П. Скоропадського та О. Назарука [9], але і в цих працях досить легко простежити намагання їх авторів подавати сюжети, що стосуються виключно проявів україно-польського діалогу, або можливості налагодження цього діалогу. Не менш спрощеною є трактовка зりву цього діалогу – етносоціальний конфлікт між польським панством і українським селянством, при цьому повна мовчанка зберігається стосовно причин відмови польських соціалістів співпрацювати з українськими соціалістичними партіями. Окрім того, показовою рисою української діаспорної історіографії є розгляд польських політичних сил України 1917–1920 років як повністю самодостатніх, що незалежно виступають поряд із загальнопольськими політичними силами. Таким чином, незважаючи на фрагментарність сюжетів, що присвячені розвитку польських політичних сил України, все ж можна твердити про наявність певних концептуальних засад діаспорної історіографії з цього питання.

Сучасна українська історіографія, що присвячена розвитку польських політичних сил України в період революції 1917–1920 років, досить бурхливо розвивається, починаючи з середини 90-х років ХХ століття. Проте, актуальним на сьогоднішній день залишається твердження О. Рафальського, висловлене у монографії "Національні меншини України у ХХ столітті. Історіографічний нарис" (Київ, 2000), та авторів другого тому академічного видання "Політична історія України ХХ століття" (В.Ф. Верстюк, В.Ф. Солдатенко), що вийшов друком у Києві в 2003 році, про малодослідженість цього аспекту революції та необхідність подальшої наукової розробки цієї теми. Так, зокрема, очевидним є той факт, що більшість праць у хронологічному відношенні обмежується періодом Центральної ради (березень 1917 – квітень 1918 рр.), це в свою чергу стало результатом звуження предмету дослідження лише до розгляду фактів участі польського політичного представництва України в українському національному і державотворчому русі. Окрім того, недосконалім залишається понятійний апарат – у більшості праць, коли йдееться про політичну активність поляків України, вживається термін "польська національна меншина", при цьому нерідко ігнорується факт високої політичної активності поляків-біженців, яких до останньої віднести досить важко. Поряд з цими важливими досягненнями вітчизняних істориків сучасності, що займаються вивченням польської політичної присутності на Україні в період революції 1917–1920 років, є активне використання документів не лише центральних, але і регіональних архівів України. Це дає можливість дослідити питання автономізму діяльності осередків різноманітних польських політичних сил; використання матеріалів україномовної періодичної преси того періоду, і особливо оцінного характеру, що в свою чергу дозволяє виявити ставлення українських політичних сил до політичної поведінки поляків України; здійснення цілого ряду досліджень, заснованих на підходах порівняння польських політичних сил з іншими неукраїнськими політичними силами. Також заслуговують на увагу спроби вивчення розвитку польських політичних сил передреволюційного періоду, що безперечно поглилює розуміння політичної активності польського населення українських губерній у 1917–1920 роках. Не менш важливим є посилення наукового інтересу до питань змін соціальної структури та динаміки чисельності польського населення, його культурної та ментальної поведінки наприкінці XIX – на початку ХХ століття, які проливають світло на важливі аспекти цієї теми [10]. У цілому ж розвиток польських політичних сил України в період революції 1917–1920 років вимагає подальшого ґрунтовного дослідження. До його перспективних напрямків слід віднести перш за все втілення принципу комплексності, який вимагає розширення рамок дослідження теми за межі українського національного аспекту революції. Слід зва-

жати на те, що значна частина польських політичних сил дистанціювалася від українського національного і державотворчого руху в 1917–1920 років, а деякі з них узагалі проігнорували його, починаючи з лютого 1917 року.

Таким чином, розвиток польських політичних сил України в період революції 1917–1920 років продовжує залишатися цікавим напрямком наукового пошуку для вітчизняних істориків. Безперечно, ця тема вимагає нових концептуальних підходів, вироблення яких має ґрунтуватись, не в останню чергу, і на критичному аналізі наявних історіографічних оцінок.

Література

1. Белякевич И. Революционное содружество польских и российских трудящихся в 1917 году. Из истории участия польских рабочих и солдат в России в подготовке Великой Октябрьской социалистической революции. – Львов, 1957.
2. Манусевич А. Польские интернационалисты в борьбе за победу Советской власти в России (февраль–октябрь 1917 года). – Москва, 1965.
3. Интернационалисты в боях за Советскую власть. – Москва, 1965; Участие трудящих зарубежных стран в Октябрьской революции. – Москва, 1967.
4. Jabłonski H. Ministerium Spraw Polskich Ukrainskiej Republiki Ludowej // Niepodległość. – t. XX – z. 1. – Warsz., 1939; Jabłonski H. Polska autonomia narodowa na Ukrainie 1917–1918 // Pisma wibrane. Z rozwazan o II Rzeczy Pospolitej – Warsz., 1987; Jabłonski H. Z dziejow obozu legionowo-peowiackiego // Pisma wibrane. Z rozwazan o II Rzeczy Pospolitej – Warsz., 1987.
5. Najdus W. Polacy w rewolucji 1917 roku. – Warsz., 1967; Najdus W. Lewica polska w Kraju Rad 1918–1920 – Warsz., 1971.
6. Ślisz S. Polska praca rewolucyjna na Ukrainie i Białorusi w latach 1917–1920 // Z dziejów stosunków polsko-radzieckich. Studia i materiały. – t. 3 – Warsz., 1968.
7. Jabłonowski R. Wspomnienia. 1905–1928. – Warsz., 1962; Uziemble W. Wspomnienia. – Warsz., 1965; Zaremba Z. Wspomnienia – Krakow-Wrocław, 1983.
8. Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 – Т.т.1–2. – Ужгород, 1932; Винниченко В. Відродження нації. – Київ, 1990; Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції 1917–1920. – Нью-Йорк, 1969; Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. – Прага, 1928; Малиновський Р. Нариси з історії українських визвольних змагань 1917–1922 рр. – Торонто, 1966.
9. Скоропадський П. Слогади. – Київ–Філадельфія, 1995; Назарук О. Рік на Великій Україні. Конспект спомінів з української революції. – Нью-Йорк, 1978.
10. Калакура О. Польський чинник у діяльності Центральної Ради // Наукові записки ІПІЕНД. – Київ, 1999. – № 8; Корінний Г. Національні меншини і Українська революція // Історія України. – 1999. – №№ 39–41; Лісевич І. Польська національна меншина в Наддніпрянській Україні (1864–1917) // Український історичний журнал – 1997. – № 2; Лісевич І. У відблиску польських багнетів. – Київ, 2002; Щетиніна Т. Виникнення та діяльність громадсько-політичних об'єднань національних меншин в Україні (березень–травень 1917) // Наукові записки ІПІЕНД. – 1999. – № 8; Щетиніна Т. Національні меншини України у виборчій кампанії до Всеросійських та Українських установчих зборів (рудень 1917 – квітень 1918) // Наукові записки ІПІЕНД. – 1999. – № 9; Харченко Т. До питання про участь представників національних меншин в органах міського самоврядування в 1917–1918 роках // Наукові записки ІПІЕНД. – 1999. – № 8; Гудь В. Українці – поляки: хто винен? – Львів, 2000; Палієнко В. Місця історичного розселення польської людності на Україні. – Київ, 1998.

Ніжинська вища школа
в період демократичних процесів 1917 року

200-річчя Ніжинської вищої школи спонукає до вивчення її історичного досвіду, збереження не лише в пам'яті, а й у реальних діях її кращих традицій і надбань у царині гуманістичних, демократичних перетворень. Джерелами вивчення і відтворення картини демократизації Ніжинської вищої школи є фонди міського державного архіву та краєзнавчого музею, періодичні видання, дослідження науковців-краєзнавців.

У нинішніх умовах демократизації всіх сфер суспільного життя особливо цінними є ті якісні зрушення, що відбулися в 1917 році, як у Вищій школі, так і завдяки їй. Весна 1917 року принесла до Ніжина і його перлини – відомого своїм "вільнодумством" інституту князя Безбородька – свободу й початок демократичних перетворень. Викладачі та студенти першими відгукнулися на революційно-демократичні гасла і повідомлення про повалення царської монархії. Зокрема, студенти на своєму зібранні 4 березня заявили про готовність взятися за діло і віддати енергію на службу рідному краєві. "Радості не було меж, але тихо і поважно відбулося зібрання. Не час радіти, треба братися за діло" [1, № 1].

Демократичні процеси, започатковані в столицях і пов'язані зі зміною органів влади, поширились і на місцевий рівень. Представники міського і земського самоуправління, студентства, профспілок, коопераціїв та інших об'єднань, зачитавши маніфест Миколи II про відречення від престолу й універсал його брата Михайла про відмову від царювання, вирішили установити в Ніжині громадську владу – комітет, який би порядкував усіма справами Ніжинщини.

Викладачі інституту на березневій конференції делегували до громадського комітету – створюваної владної структури Ніжина, – професора філософії П.В. Тихомирова, голову історико-філологічного товариства [2, спр. 2168, арк. 15]. До складу комітету від студентства були обрані С.В. Сівков, М.І. Шепель, П.І. Белецький, С.В. Клітін, Наголкіна [1, № 1]. Показово, що в громадському комітеті, цьому своєрідному демократичному парламенті, науку, освіту і культуру представляли 42% або 31 делегат із 72 [1, № 1]. Головою комітету 5 квітня 1917 року був обраний П.В. Тихомиров, що очолив також редколегію друкованого органу – "Ізвестия Нежинского общественного комитета", до якої увійшли й студенти історичного відділення І.М. Ковалевський та С.В. Сівков. Слід відзначити, що члени редколегії мали різні політичні уподобання і позиції. Якщо П.В. Тихомиров дотримувався ліберальних поглядів кадетської партії, то С.В. Сівков був більшовиком і прихильником радянської влади, а І.М. Ковалевський – українським есером, головою

"Просвіти", повітовим комісаром Центральної ради. При розбіжності поглядів їх єднала спільна робота по формуванню демократичної свідомості, піднесення культурно-національного рівня громадян міста.

Демократизація суспільного життя резонувала на настрої та поведінку викладачів і студентів, залучала їх до активних дій, породжувала конструктивні плани і пропозиції, вчила нести громадянську відповідальність за свої вчинки. Так, у квітні студенти звернулися до конференції вузу з вимогою допустити на свої засідання представників молоді для розв'язування всіх життєво важливих питань, дозволити проведення в стінах інституту відкритих зборів як студентів, так і сторонніх осіб для обговорення важливих політичних питань. Активну роботу в цьому напрямку вели студенти С.В. Сівков, М.Я. Жуковський, І.Є. Барабанов та інші [4, с. 184]. Про демократичну позицію та відповідальність молоді свідчить також і лист-клопотання студентів історичного відділення до Міністерства народної освіти з приводу внесення змін до навчального процесу. Лист написаний у квітні і підписаний І. Ковалевським та М. Піотуховичем. Студенти зверталися до Міністра з проханням призначити дві екзаменаційні сесії (навесні та восени 1917 року) і відмінити письмові й усні іспити зі стародавніх мов. Пояснювалося це такими причинами: участь у громадській діяльності в якості міліціонерів, агітаторів та організаторів серед селян і робітників, навчання та лекційно-пропагандистська робота серед солдат, несприятливі умови проведення суспільно-корисної діяльності просто неба, у нічний час тощо. Однак, як писалося в листі студентів, "ми все-таки усвідомлюємо, що відміна навчальних занять нині недопустима. Вітчизні потребні не лише борці за свободу – її потребні також освічені педагоги" [2, спр. 2103, арк. 2]. Прохання було задоволено стосовно 13 студентів: І. Волкова, О. Вознесенського, М. Жуковського, М. Кулenkампа, В. Кулика, О. Невського, О. Покровського, М. Піотуховича, П. Стефанова, В. Соколова, А. Семенова, В. Соболєва, І. Смирнова [2, спр. 2115, арк. 13]. Показово, що в цей напруженій час студенти інституту були відряджені для виконання наукових робіт: М. Піотухович – у Петроградський університет на кафедру російської філології, О. Смирнов – у Київський університет Св. Володимира на кафедру грецької філології [2, спр. 2114, арк. 2].

Об'єднуючим, радісним і вперше легальним було святкування Першого травня 1917 року в Ніжині. Демократичні настрої людей виявилися в оформленні колон, у виступах демонстрантів. Газета відзначала: "поедення червоних стрічок з національними стрічками, червоні революційні знамена і національні прапори створювали чаруючий вид". Студенти несли лозунг "Свободная наука, свободный труд". Орати представляли різні політичні, соціальні і національні сили. Виступали від українців, євреїв і навіть від військовополонених – чехів. Закличним набатом до культурно-національного відродження прозву-

чало: "Боритесь за лучший строй, не забывайте своих духовных нужд, не забывайте своих национальных идей!" [1, № 21].

Аналіз газетних публікацій засвідчує значний внесок викладачів і студентів у справу національно-демократичних перетворень. Це, зокрема, участь у дискусії щодо проблем історії України, полеміка з приводу вчительських курсів та брошури І.М. Ковалевського "Хто ми, що ми і чого нам треба", українознавчі статті та заклики патріотичного спрямування, залучення до культурно-освітніх об'єднань та краєзнавчих товариств тощо. Студент-історик, просвітнянин І.М. Ковалевський у брошурі чітко визначає вимоги до Установчих зборів: "демократичний, федераційний республіканський лад на чолі з президентом, що обирається народом".

Реформаторські процеси в Ніжинській вищій школі та народній освіті зумовлювали пошук доцільних шляхів професійного навчання, громадського виховання та організаційно-практичної діяльності. У квітні на засіданні конференції інституту розглядалося питання про участь у її засіданнях наставників-керівників та представників від студентів з правом голосу; відміну будь-яких обмежень політичного, релігійного і національного характеру при вступі до інституту; відміну призову на військову службу; введення нових навчальних курсів, створення наукових товариств [2, спр. 2168, арк. 2, 34, 41]. Зокрема, професор В.І. Резанов, який з 1899 року викладав курс російської та зарубіжної літератури, заснував у квітні 1917 року при інституті "Товариство вивчення України", члени якого мали збирати та розробляти матеріали енциклопедії України, виробляти і засвоювати українську наукову й навчальну термінологію, готовувати підручники, формувати українську наукову бібліотеку. У планах товариства передбачалося висвітлення питань українознавства, історії України, її літератури, видання наукового вісника "Україна" тощо. 4 травня відбулося його засідання, присвячене 100-річчю з дня народження М. Костомарова. З науковими доповідями виступили В. Резанов ("Пам'яті Костомарова"), В. Безсмертний (Костомаров як історик України), В. Розов ("Про мову Костомарова") [1, с. 16].

Одночасно в інституті було створено і "Товариство вивчення Росії". Серед навчальних дисциплін поряд з викладанням "Русской истории" (В.Г. Ляскоронський) вводиться "Історія України" (Г.А. Максимович), "Історія Польщі" (В.В. Новодворський), "Українська мова" (В.О. Розов), "Історія малоросійської літератури" (А.С. Грузинський) [2, спр. 2108, арк. 1–5; спр. 2168, арк. 58; 1, № 6]. Керівництво інституту прийняло рішення: з 1917–1918 навчального року відкрити кафедру української мови, літератури та історії України, кафедру педагогіки [2, спр. 2110, арк. 3]. У травні був розроблений проект перетворення історико-філологічного інституту в педагогічну академію [2, спр. 2107]. Директор І.П. Козловський у доповідній записці на ім'я попечителя з нагоди

підготовки до 100-річного ювілею Ніжинської вищої школи висловив думку про заснування в Ніжині педагогічної академії з 5-річним курсом навчання, наданні кафедрі педагогіки права присвоювати вчені ступені й готовати кращих випускників до професорського звання [4, с. 183].

Активно застосувалися викладачі до роботи на курсах української мови для вчителів початкових класів і проведення українізації серед населення Ніжинщини. 13 березня за рішенням зборів 298 учителів створено Педагогічне товариство, яке очолив професор П.О. Заболотський [1, № 6]. Підкреслимо, що в питаннях національної політики серед викладачів інституту не було єдності – тут були прихильники монархічної імперської Росії з її єдиним "общерусским языком и местным наречием", автономісти та федералісти-незалежники. Характерно, що крайні радикальні погляди засуджувалися.

Отже, Ніжинська вища школа в 1917 році істотно сприяла демократизації суспільного життя на Ніжинщині. Основними напрямами участі викладачів і студентів інституту князя Безбородька в демократичних перетвореннях, що розпочалися з Лютневої загальномосковської та української революцій, були: громадська діяльність у владних структурах; роз'яснення поточного моменту різним категоріям населення; використання наукового потенціалу для забезпечення потреб суспільного розвитку; піднесення рівня громадянської свідомості та національної культури українського народу.

Література

1. Известия Нежинского общественного комитета. – № 1–81, з 5 квітня по 9 серпня 1917 року.
2. Філіал державного архіву Чернігівської області в Ніжині. – Ф. 387, оп. 1, спр. 2103, 2107, 2108, 2110, 2114, 2115, 2130, 2168.
3. Ковалевський І. Хто ми, що ми і чого нам треба. – Ніжин, 1917.
4. Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Ніжинська вища школа: сторінки історії. – Ніжин: Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2005. – 420 с.

В.В. Мартиненко

Проголошення Білоруської Народної Республіки: нові історіографічні оцінки і підходи

Проголошення Білоруської Народної Республіки (25 березня 1918 р.), попри неоднозначність оцінки цього явища в наукових колах, стало помітною подією на теренах колишньої Російської імперії. Загалом, проблема національного самовизначення є однією з центральних у політичному житті тієї чи іншої нації. А коли ідея суверенітету виникає не одним поколінням, то це стає беззаперечним фактом. Білоруському народу довелося здолати на цьому шляху неабиякі труднощі,

щоб реалізувати і втілити свої задуми й сподівання. Більшою мірою, через об'єктивні внутрішні чинники, при врахуванні, звичайно, і зовнішніх факторів Білорусь не змогла зберегти та відстоїти незалежність і цілісність Республіки в 1918 році.

Тема розвідки становить значний дослідницький інтерес як у науковому, так і політичному плані, особливо в світлі розуміння проблем білоруської державності. Її метою є аналіз основних історіографічних оцінок і підходів представників білоруської історичної науки, що з'явилися останнім часом. Завданнями – дослідження концептуальних засад даного питання, з'ясування переваг і недоліків, установлення причинно-наслідкових зв'язків факту становлення й краху Білоруської Народної Республіки.

Білоруські вчені справедливо наголошують на тому, що дана проблема стала однією з найбільш дискусійних в історичній літературі публіцистиці. Велика пошукова робота в цьому напрямку проводиться такими виданнями, як "Спадчына", "Беларускі гістарычны часопіс", "Беларуская мініўшчына" та іншими.

З 1993 року в історичній науці Республіки Білорусь все ґрунтовніше точиться полеміка з питання Білоруської Народної Республіки. Березневі події 1918 року стали предметом обговорення конференцій, "круглих столів", "наукових академій". Не залишилась остронь і періодична преса, що активно впливала на суспільну думку.

В березні 1993 року в Інституті історії Національної Академії Наук Білорусії відбулася конференція, присвячена Білоруській Народній Республіці, на якій було вироблено три підходи з відповідної проблеми. Перший – проголошення БНР стало спробою окремих політичних партій здійснити самовизначення білоруського народу на основі буржуазної державності. Другий, що БНР – незалежна самостійна держава. І, нарешті, третій – утворення Білоруської Народної Республіки і Білоруської Радянської Соціалістичної Республіки – процеси одного напрямку, що суттєво різнилися якісними параметрами. Саме ці три концепції були взяті за основу під час розгляду питання національного самовизначення.

Зупинимося більш детально на кожній з них. Так, білоруський учений А. Резнік [1] категорично заперечує сам факт існування і діяльності БНР, наводячи як доказ думки авторитетних білоруських істориків А. Хацкевича, П. Петрикова, О. Вишневського, Р. Платонова, М. Сташкевича, В. Круталевича, які вважали, що Білоруська Народна Республіка як держава так і не утворилася. Тому, що для держави слід, щоб були... територія, кордони, політична влада. Нічого подібного, – наголошували вони, – БНР не мала. Хоча, якщо бути об'єктивними, і Р. Платонов, і М. Сташкевич, і В. Круталевич радше стоять на позиціях сприйняття Білоруської Народної Республіки. Мова може йти хіба що про еволюцію їх поглядів. Це за умови, коли ми пригадаємо їхні роботи

милих років. У 1980 році доктор історичних наук, професор М. Сташкевич у співавторстві з І. Ковкелем [2] опублікували працю "Почему не состоялась БНР? Из истории политического банкротства националистической контрреволюции в Белоруссии. 1918–1925 гг.". Як бачимо, назва говорить сама за себе.

Натомість, у першій половині 90-х років ХХ століття, вже загадуваний нами М. Сташкевич разом із Р. Платоновим [3] своєю новою роботою розставляють усі крапки над "і". Вони вказують на те, що шлях до самовизначення білоруського народу, набуття нацією державного статусу був важким і тернистим. Схильність до системного аналізу багатьох фактів, що стосуються діяльності Білоруської Народної Республіки, дає можливість зробити висновок, який у дечому перегукується з оцінками патріарха білоруської історичної науки, нині вже, жаль, покійного І. Ігнатенка. Так от, на їх думку, БНР зазнала краху через ізольованість її діячів від народу, захопленого ідеєю Рад.

Сам же І. Ігнатенко [4] відводить одне з чільних місць ідеї національного самовизначення в Білоруській Народній Республіці. Він не заперечує факт існування Білоруської Народної Республіки, проте одночасно вказує на те, що вона не користувалася підтримкою народних мас. Дослідник висловлюється також про правову неспроможність цієї держави: "...слід припускати, що БНР сприймалася народом як формування, створене групою інтелігентів неконституційним шляхом".

Що стосується поглядів В. Круталевича [5], то вони є чіткими, логічними, а головне, виваженими. У своїх монографічних дослідженнях автор аналізує кожне державне утворення: Білоруську Народну Республіку, Білоруську Радянську Соціалістичну Республіку, Республіку Білорусь, подає їх історію. В. Круталевич схиляється до думки, що самовизначення Білорусі обумовлювалося не лише правом на самостійне державне існування, але й прагненням відокремитися від більшовицької Росії.

Інший білоруський історик, О. Лібезін, стоїть на позиціях заперечення існування БНР через те, що у неї повністю були відсутніми всі ознаки державності, включаючи інститути влади й управління, грошову систему. Її штучне проголошення вузьким колом осіб висловлювало лише сподівання на допомогу ззовні – або Німеччини, або ж інших великих держав.

Заслуговує на увагу оцінка березневих подій 1918 року учасниками об'єднання "Исторические знания", оприлюднена в пресі 19 березня 1998 року. Тут домінувала єдина точка зору: Білоруська Народна Республіка – формально проголошене буржуазне, "державне" формування, яке намагалося в 1918 році створити білогвардійська націоналістична контрреволюція для боротьби проти Радянської держави робітників і селян. Воно не в змозі було здійснювати будь-які державно-адміністративні функції на окупованій німцями білоруській території.

Натомість, багато науковців пише про БНР з гордістю і навіть із захопленням, стверджуючи, що на той час це була найбільш демократична держава у Західній Європі. На таких позиціях стоять О. Пашкевич, В. Мазець. Близькими до них є погляди Г. Далідовича [6].

А якщо ще врахувати той факт, що активізація наукових досліджень сприяла перевиданню робіт діячів національного руху, таких як Я. Воронки, А. Луцкевича, то можемо констатувати значний інтерес і зацікавленість проблемами Білоруської Народної Республіки на сучасному етапі в Республіці Білорусь. Неабияку цінність в цьому плані становить нещодавнє видання першого тому (у 2-х книгах) Архіву Білоруської Народної Республіки [7].

Інші білоруські історики, політологи розглядають Білоруську Народну Республіку і Білоруську Радянську Соціалістичну Республіку як взаємопов'язані процеси, причому проголошення БНР прискорило утворення БРСР. Усе той же А. Резник наголошує, що БНР була помітним явищем, по-своєму знаковим і таким, що відігравло певну роль у справі становлення білоруської держави. Але застосовувати до неї термін "держава" все ж не є достатньо обґрунтованим.

З подібним твердженням перегукуються думки В. Круталевича, І. Ігнатенка, В. Ладисьова, П. Бригадіна [8]. Двоє останніх на основі багатого архівного матеріалу, спогадів учасників подій змальовують весь комплекс протиріч, що лягли важким тягарем на політичну еліту Білорусі в 1917–1939 рр., починаючи з питання становлення державності, вибору альтернативних шляхів її розвитку й закінчуючи територіальною цілісністю республіки.

І на сьогодні в наукових, політичних колах Республіки Білорусь не вщають дискусії з вищеокресленої проблеми. Лунають діаметрально протилежні думки: від повного заперечення ролі і місця Білоруської Народної Республіки в державотворчих процесах до позитивного сприйняття цього політичного явища. Тож не дивно, що з концепцій, які були взяті за основу в розробці питання, представники двох з них скіріше стоять на позиціях якщо не цілковитого визнання, то принаймні усвідомлення значущості подій, що відбулася 25 березня 1918 року, яка поклала початок становленню білоруської державності вже на радянській основі.

Література

1. Резник А. К вопросу о государственности БНР, или Так была ли БНР государством. – Минск, 2002. – 36 с.
2. Сташкевич Н., Ковель И. Почему не состоялась БНР? Из истории политического банкротства националистической контрреволюции в Белоруссии 1918–1925 гг. – Минск, 1980. – 124 с.; Сташкевич Н. Приговор революции: Крушение антисоветского движения в Белоруссии (1917–1925). – Минск, 1985. – 304 с.
3. Платонов Р., Сташкевич Н. Тернистый путь к свободе // Неман. – 1992. – № 10. – С. 129–150.

- Иннатенко И. Октябрьская революция и самоопределение Белоруссии. — Мин., 1992. — 420 с.; Його ж. Революция в историческом процессе. — Мин., 1997. — 198 с.
- Крутавич В. На путях национального самоопределения. — Мин., 1995. — 139 с.; Його ж. Гісторыя Беларусі: станаўленне нацыянальнай дзяржаўнасці (1917–1922). — Мінск, 1999. — 385 с.
- Далидович Г. БНР и БССР. Роздум аб пакутным шляху беларускай дзяржаўнасці ў ХХ стагоддзі. — Мин., 2002. — 64 с.
- Архівы Беларускай Народнай Рэспублікі: В 2 т. — Вільня — Нью-Ёрк — Менск; Прага, 1998. — Т. 1. — 1720 с.
- Ладысеў У., Брыгадзін П. Паміж Усходам і Заходам: станоўленне дзяржаўнасці і тэртыярыйнай цэласнасці Беларусі (1917–1939 гг.). — Мин., 2003. — 307 с.; Ладысеў У., Брыгадзын П. На пераломе эпох: станаўленне беларускай дзяржаўнасці (1917–1920 гг.). — Мин., 1999. — С. 34–35.

О.О. Лейберов

"Трудовий принцип" Директорії УНР в поглядах В.К. Винниченка: оцінка сучасних істориків

Розбудова демократичної держави та громадянського суспільства на сучасному етапі в Україні вимагає не лише залучення передового досвіду розвинутих демократичних суспільств Заходу, а й досконалого, всебічного вивчення та глибокого аналізу досвіду власної державотворчої традиції. Саме цим зумовлено пожвавлення останнім часом інтересу до подій національно-визвольної революції початку ХХ століття. В період 1917–1920 рр. українська нація зробила великий крок до створення й становлення власної національної держави. Період визвольних змагань привертає особливу увагу сучасних дослідників ще й тим, що за доволі незначний проміжок часу було здійснено кілька спроб утілити в життя різні, часто діаметрально протилежні за своїм політичним змістом та формою державні моделі. Важливе місце в процесі пошуку форм державної влади належить періоду Директорії Української Народної Республіки. Цей етап особливо відрізняється тим, що на його початковій фазі українським політичним проводом здійснювалася спроба розбудови оригінальної державно-політичної моделі на основі так званого "трудового принципу". Це стало першим державотворчим досвідом в добу "другої УНР".

Серед значної кількості робіт, написаних "по гарячих слідах" учасниками революційних подій, особливе місце належить спадщині одного з лідерів української соціал-демократичної робітничої партії, голови Директорії Володимира Кириловича Винниченка [1, 2]. Трітомна праця "Відродження нації", написана в еміграції, стала результатом глибокого аналізу подій української революції. Імпульсивність, різкість, схильність до крайностів, емоційних переживань, притаманні Винниченку-політику, позначились і на його роботі. Не зважаючи на мемуар-

но-публіцистичний характер твору, дослідження В. Винниченка і нині не втратило свого наукового значення. Особливу увагу автор приділив державотворчим процесам у молодій українській державі. Дослідженнями "трудову модель" держави в УНР, В. Винниченко розглядає причини появи та запровадження "трудового принципу", відзначаючи ідеологічні підвищення, на яких базувалася нова модель державотворення, наголошує на політичних силах, які відстоювали дану форму влади, аналізує зміст та форми "влади трудового народу", з'ясовує причини неприйняття нової державної моделі українським політичним проводом. Разом з тим багато питань залишилися поза увагою Володимира Кириловича, оскільки він вважав їх другорядними або ж цілком зрозумілими тогочасному читачеві, чи навіть свідомо їх замовчував. Та все ж праці В. Винниченка залишаються одним із найцінніших джерел з історії української революції. Ось чому західні, українські радянські та сучасні дослідники не могли обминути їх своєю увагою.

У радянській історичній науці питання українського національного державотворення відзначалися певним догматизмом поглядів і переважанням ідеології над наукою. У роботах А. Лихолата [3, 4], М. Супруненка [5], І. Рибалки [6] здійснювалися спроби дослідити та проаналізувати проблеми розвитку держави даного періоду. Однак, побіжно розглядаючи національні моделі державотворення та критикуючи їх як антинародні та контрреволюційні, автори більше уваги приділяють радянській моделі як альтернативі українському націоналізму, наголошуючи на її перевагах. Негативним було й ставлення радянських істориків до постаті В. Винниченка. Його називали шовіністом-інтелігентом, куркульським політиком, звинувачували у відвертому націоналізмі, дрібнобуржуазності та ворожому ставленні до українського народу. Навіть уривки з "Відродження нації" публікувалися в монографії, сама назва якої спрямовувала читача на негативне сприйняття твору та автора [7].

В історичних розробках західних учених і дослідників з української діаспори також переважає негативна оцінка В. Винниченка та "їого" державотворчих експериментів, головним з яких є "трудовий принцип" [8, 9]. Така позиція зумовлена в першу чергу тим, що В. Винниченко виступав головним опонентом С. Петлюри, образ якого на заході був зведений у ранг національного героя. Аналізуючи практику державотворення того періоду, історики діаспори зовсім не хотіли розуміти тієї складної ситуації, в якій опинився український політичний провід. Критикуючи принципи виборів до Трудового конгресу, небажання Директорії співпрацювати з представниками різних національних меншин, повільний перехід до парламентської демократії, вони звинувачували українських лідерів і в першу чергу В. Винниченка в голому соціалізмі, який межував із більшовизмом.

Кінець 80-х – початок 90-х рр. ХХ століття позначився посиленням інтересу до проблем державної розбудови доби Директорії УНР. У цей час світ побачили нові монографії [10, 11, 12, 13, 14], статті в періодиці [15, 16, 17, 18], історичні посібники [19, 20] та підручники [21]. Було захищено кілька кандидатських дисертацій [22, 23, 24, 25]. Серед досліджень сучасних істориків відзначимо науковий доробок професора В.Ф. Солдатенка. Його роботи присвячені проблемам державного будівництва [26] та дослідженю науково-політичної спадщини В.К. Винниченка [27, 28]. У своїх працях учений виступає на захист першого голови Директорії від численних звинувачень, наголошууючи на необхідності об'єктивної оцінки його політичної діяльності.

Заслуговують на увагу роботи Д. Яневського [29, 30], у яких подана доволі своєрідна оцінка державотворчих пошуків лідерів Української Народної Республіки. Аналізуючи політико-правові реалії, конкретні обставини виникнення Директорії, політичне походження та уподобання її членів, дослідник наголошує, що у них не було альтернативи ліво-соціалістичній орієнтації, яка й лягла в основу "трудового принципу".

Однак, незважаючи на інтерес дослідників, чималу кількість наукових робіт та спеціалізованих досліджень, проблеми державотворення часів Директорії не втратили своєї актуальності, тому потребують подальшого вивчення, переосмислення й узагальнення.

Метою дослідження є вивчення й аналіз сутності та особливостей процесу державотворення в УНР кінця 1918 – початку 1919 років в роботах В.К. Винниченка. Завдання, які ставить автор публікації, – з'ясування оцінок вітчизняної історіографії щодо питання появи, авторства, сутності "трудового принципу", визначення позицій сучасних дослідників відносно причин неприйняття "влади трудового народу" та часу остаточної відмови від такої моделі держави.

Питання часу появи ідеї "трудового принципу" та його авторства є одним з головних. Сучасні історики обминають ці питання або розглядають їх поверхово, повністю погоджуючись з інтерпретацією В. Винниченка. Описуючи державну нараду, що відбулась у Вінниці на початку грудня 1918 р. і мала визначити форму майбутнього державного устрою, він зазначає, що з двох запропонованих альтернатив (парламентської демократії та радянської моделі, прихильником якої він і був), жодна не знайшла широкої підтримки серед українського політичного проводу. Намагаючись не випускати ініціативу зі своїх рук, В. Винниченко, за його словами, "свідомо пішов на хитрість". Ось що він про це пише: "І члени Директорії, й більшість партій у своїх промовах виявляли згоду рішуче боротися з буржуазією. Селянська демократія, а також дрібна буржуазія хоч переважно йде за великою буржуазією. Але рідко коли має до неї гарячу любов. Для української ж селянської демократії (ідеологами якої по суті були всі партії, не виключаючи соціал-демократів) велика бур-

жуазія на Україні була ще й тим ворожа, що вся вона (велика буржуазія) була не українська. І партії згоджувались з тим аргументом, що нам, українцям, зовсім немає ніяких підстав боронити інтереси національно чужої нам буржуазії. Отже, ґрунтуючись на цьому, я на другий день по одниненню системи чисто радянської влади внес пропозицію: прийняти систему "трудових рад", себто рад представників усіх елементів громадянства, які не живуть з експлуатації чужої праці" [31]. Може скластися враження, що ідея запропонованого принципу державного будівництва виникла спонтанно і навіть випадково. Одноосібне авторство В. Винниченко приписує тільки собі. Але це викликає певний сумнів у сучасних істориків. У такому важливому питанні, як майбутня форма державного устрою навряд чи ініціатива вибору могла належати одній особі, хай і голові держави. Володимир Кирилович не був автором "трудового принципу", а швидше за все оприлюднив ідею, давно розроблену партією есерів. Ще в червні 1918 р. в резолюції ЦК УПСР зазначалося, що "...можлива передача влади революційному трудовому люду в особі рад робітничих і селянських депутатів" [32]. Ця пропозиція була підтримана на засіданні ЦК УСДРП наприкінці грудня, коли було прийнято рішення "Про організацію влади в Україні". В ньому наголошувалось, "...що основою державної влади в Україні повинна стати коаліція трудової демократії – пролетаріату і селянства, без будь якої участі нетрудових буржуазних класів" [33]. Підтвердженням цього є те, що після фракційних нарад саме есери та незалежники висловилися за трудовий принцип організації влади та проведення Трудового Конгресу [34]. У підсумку В. Винниченко стверджував, що запропонований компроміс задовольнив всіх, не звертаючи увагу на недосконалість та розплівчастість формули. З цим не погоджуються деякі дослідники, заявляючи, що документ, у котрому була оприлюднена нова державно-політична формула побудови влади, з'явився майже з двотижневим запізненням. Декларація Директорії УНР від 26 грудня 1918 р. офіційно його проголосила та конкретизувала зміст "трудового принципу". Але разом з тим немає підстав погоджуватися з В. Винниченком у тому, що новий принцип був визнаний і прийнятий всіма політичними силами. Підтвердженням може слугувати чергова нарада Директорії, уряду і представників політичних партій та організацій, а також військових, на якій була зроблена спроба переглянути вже прийняті принципи розбудови УНР. Представники політичного проводу запропонували вкотре переглянути можливі альтернативи державного будівництва на Україні (і це при тому, що вже була затверджена та оприлюднена інструкція для виборів на Конгрес Трудового народу). Крім двох альтернатив, розглянутих на нараді в Вінниці, додалася пропозиція січових стрільців. Вони пропонували передати всю владу "тріумвірату", який би складався з двох представників січовиків та С. Петлюри. Це означало встановити в країні військову диктатуру.

В. Винниченко у "Відродженні нації" наголошував, що січовики пропонували диктатуру саме йому. Та він навіріз відмовився і запропонував передати владу Головному Отаману. Це зайвий раз засвідчило слабкість позицій новообраного принципу розбудови держави [35]. Після безглідних переговорів, нарада, наляканя спробою військових посилити свої позиції в державі, прийняла рішення "залишити все так, як і було".

Іншим питанням, в якому погляди дослідників розходяться кардинально, є проблема моделі держави, яка виникає на основі "трудового принципу". Сам Винниченко в своїх роботах подає два визначення, які, на його думку, є абсолютно тотожними – "система трудових рад" та "диктатура трудового народу" [36]. До складу останнього він відносить тільки три соціальні верстви тогочасного українського суспільства – селянство, міський пролетаріат та "трудову інтелігенцію". Натомість в історичних дослідженнях можна зустріти такі визначення, як "трудові ради", "влада трудових мас" [37], "диктатура працюючих мас" [38], "обмежена демократія" [39], "трудова демократія" [40], "трудова Республіка" [41]. Подаючи такі дефініції, учені погоджуються з тим, що "трудовий принцип" був переходною моделлю до парламентсько-демократичного ладу. Зовсім інші судження знаходимо у тих дослідників, що підтримали позицію В. Винниченка, якийуважав новий принцип державного будівництва переходом до радянської соціалістичної влади. Тому в їхніх оцінках зустрічаємо й такі визначення, як "диктатура лівих партій" [42], "соціалістична Республіка" та "різновид національного більшовизму" [43]. Останнє твердження, до якого варто прислушатися, ми знаходимо в дослідженні Д. Яневського. Він визначає, що нова модель презентувала не владу трудового народу, а диктатуру селянства. З цим не можна не погодитись, якщо поглянути на кількість депутатських місць у Конгресі Трудового народу України. Так, представникам селянства виділялося 337 місць із 593, а на представників робітників та "трудової інтелігенції" – усього 151 мандат [44]. Причому селянські депутати мали пільги, адже обиралися на повітових селянських з'їздах, а робітники та "трудова інтелігенція" – на губернських. Пізніше, підтверджуючи такий стан речей, політичні опоненти есерів, українські соціал-демократи, підкреслювали, що "трудовий принцип", як метод і засіб соціалізації народного господарства, є карикатура, шкідлива і не потрібна, на справжній правильний перехід до соціалізму. Трудовий принцип на Україні є ніщо інше, як панування економічно-реакційного селянства, з яким до соціалізму не так вже легко йти" [45].

Як показав науковий пошук, проблемним у сучасній історіографії є питання про мотивації вибору "трудового принципу" як основи розбудови держави. Чого прагнули та що досягли лідери УНР, погоджуючись на впровадження досить сумнівної та недосконалої "трудової формули"? На думку голови Директорії, найголовнішим завданням, яке

мав вирішити "трудовий принцип", стало усунення загрози для українського національного відродження з боку російських більшовиків. З цього приводу він писав: "З прийняттям "системи трудових рад" ми стали би на ґрунт чисто соціалістичної революції. Цим, зрозуміло, ми б відштовхнули від себе наші помірковані, дрібнобуржуазні національні елементи,... ми придбали б для українського національного відродження... пролетаріат села й міста. Ми тим самим позбавляли б російських більшовиків виступити проти нас і прагнути до захоплення влади" [46]. Таким чином, беручи за основу "трудовий принцип", Директорія прагнула встановити тісний зв'язок з трудовим селянством і робітництвом, відновити баланс між реформами та порядком, закріпити національно-політичні та соціально-економічні здобутки революції, зберегти українську державність й усунути зовнішню небезпеку з боку більшовиків та Антанти [47]. Більшість науковців погоджуються та підтримують думку В. Винниченка. Разом з тим в історіографії існують й інші погляди на дану проблему. Так, В. Рум'янцев зазначає, що поява "трудового принципу" була викликана спробою компромісу між парламентською республікою з одного боку і практикою радянського будівництва в Україні та Росії з іншого, поєднання національної ідеї та соціальних гасел [48]. Погоджуючись з ним, В. Лозовий все ж вважає головною причиною запровадження нової державної моделі бажання українського політичного проводу обмежити політичні права "експлуататорських верств", які були не українського, а іонаціонального походження [49]. На думку В. Семененка, це була спроба запровадити в країні пряме народовладдя [50]. Полемізуючи з ним, дослідник Л. Радченко стверджував, що "трудовий принцип" був голим популізмом, найбільш адекватною реакцією на виклик часу і мав допомогти Директорії утіматися при владі [51]. Також існує точка зору, що "трудовий принцип" був не тільки компромісом політичних моделей, а в першу чергу компромісом між політичними партіями та лідерами політичного проводу. Його було впроваджено в життя з метою збереження від розпаду урядову партійну коаліцію (до якої входили УПСР, УСДРП, УПСС та УПСФ) та запобігти появі опозиції з боку військових та інших політичних сил, що не ввійшли до цієї коаліції. Прихильники парламентського устрою і радянської системи сприймали його як тимчасовий, бо розуміли його неефективність та нездійсненність.

Значну увагу приділяє Володимир Кирилович питанню часу та причин остаточного згортання "трудового принципу" в політиці Директорії. На його думку, початок занепаду "трудового принципу" поклала перша урядова криза, коли уряд В. Чехівського був замінений урядом С. Остапенка, який офіційно відмовився від запровадження "трудового принципу" в Україні. Пізніше повернення до політики "трудових рад" часів правління Б. Матроса (декларація від 12 квітня, де проголо-

шувався курс на зміцнення демократичного ладу та поєднання його з робітничо-селянськими трудовими радами), на думку В.Винниченка, є недалою, слабкою спробою його реанімувати [52]. Головними винуватцями зміни політичних акцентів розбудови УНР він вважав отаманщину (посилення залежності політичного проводу країни від військових) і Симона Петлюру. Саме їм він робив чисельні закиди з приводу призупинення революційних процесів на півдорозі [53]. Більшість дослідників погоджуються з тим, що отаманщина та позиція Головного Отамана призупинили переростання "трудового принципу" у більшовицьку диктатуру, але не вважають це негативним результатом, скоріше – навпаки. На їх думку, "трудовий принцип" був переходною моделлю або до радянської влади, або до парламентської демократії на зразок західної, більш пріоритетною з яких для України була остання. Відмова від "трудового принципу" відкривала шлях для проголошення загального виборчого права, яке вже давно вимагали як власні політичні сили, так і уряди країн Антанти.

Немає однотайності серед дослідників і в питанні часу завершення "трудового експерименту". Більшість уважає такою датою 12 серпня 1919 р., коли Рада народних міністрів УНР ухвалила Декларацію про перехід до нового етапу будівництва держави на основі європейської моделі [54]. "Трудовий принцип" офіційно не відмінявся, але зміна державного курсу випливала з самого змісту документа. Друга група істориків, погоджуючись з І. Мазепою, стверджують, що відхід відбувся трохи раніше, в середині липня, коли припинили роботу комісії Трудового Конгресу [55]. Однак існує ще один досить оригінальний погляд на проблему. Правильніше вважати завершенням "трудового принципу" діяльність Конгресу Трудового народу УНР, а особою, винною за його згортання, – самого В. Винниченка. На підтвердження цього історики наводять той факт, що саме він своїми діями та "хитанням" у промовах, поховав ідею "трудових рад". Наголошуячи в своїх виступах, що пріоритетним орієнтиром для України повинен стати культурний Захід, він безкомпромісно відкидав "радянську форму російської революції як приречену на загибель" [56]. Значною мірою саме під впливом його промов Трудовий Конгрес 28 січня 1919 р. ухвалив "Закон про форму влади в Україні". У цьому законодавчому документі було закладено політичний дуалізм (який з часом проявлятиметься все гостріше): не відмовляючись від "трудового принципу", котрий повинен був стати головним в організації місцевої влади, закон проголосував установлення "демократичного ладу на Україні" та пропонував уряду розпочати підготовку до виборів всенародного парламенту [57]. О. Реєнт також звинувачує в цьому "молоді українські партії різних полюсів політичного спектру та "зубрів" українського руху з дореволюційним стажем" [58].

Насамкінець відмітимо, що дискусії, викликані в історичній науці роботами В. Винниченка, тривають і донині. Одні дослідники погоджуються з його думками та оцінками подій, інші – критикують. Це пов’язано в першу чергу з тим, що дослідника праці вирізняється певним суб’єктивізмом і тому потребують до себе критичного ставлення. Разом з тим наголосимо, що наукова спадщина В. Винниченка потребує подальшого глибокого та детального вивчення, а в майбутньому може стати об’єктом багатьох наукових досліджень.

Література

1. Винниченко В. Відродження нації: У 3 т. – К., 1990. – Т. 3. – 542 с.
2. Винниченко В. Щоденник: У 3 т. – Нью-Йорк, 1980. – Т. 1.
3. Лихолат А.В. Разгром буржуазно-националистической Директории на Украине. – М.: Госполитиздат, 1949. – 214 с.
4. Лихолат А. Разгром националистической контрреволюции на Украине в 1917–1922 гг. – М., 1954. – 250 с.
5. Супруненко М. Україна в період іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни. – К., 1951. – 135 с.
6. Рибалка І. Разгром буржуазно-націоналістичної Директорії на Україні. – Харків, 1962. – 380 с.
7. Революція на Україні по мемуарам більшів / Под ред. Н. Попова. – М.; Л., 1930. – 435 с.
8. Стажів М. Україна в добі Директорії УНР: У 7 т. – Скрентон, 1962. – 1966.
9. Решетар Д. Українська революція 1917–1920. Вивчення націоналізму. – Нью-Йорк, 1972.
10. Верстюк В. Українська Народна Республіка під проводом Директорії // Історія України: нове бачення: У 2 т. – К., 1996. – Т. 2.
11. Семененко В. Історія Східної України. Поновлення кайданів (1917–1922 рр.). – Х., 1995.
12. Радченко Л. Сучасна історіографія національно-демократичної революції в Україні 1917–1920 рр. – Х., 1996. – 120 с.
13. Гунчак Т. Україна. Перша половина ХХ століття. Нариси політичної історії. – К.: Либідь, 1993. – 288 с.
14. Гриценко А.П. Політичні сили у боротьбі за владу в Україні (кінець 1917 р. – початок 1919 р.). – К., 1993. – 135 с.
15. Лозовий В. Пошуки Директорією ідейно-політичних зasad відновлення діяльності УНР // Український історичний журнал. – 2000. – №5. – С. 32–37.
16. Копиленко О., Копиленко М. "Друга" УНР: спроба історико-теоретичного аналізу // Право України. – 1996. – № 8. – С. 54–60.
17. Грабовський С. Українське державотворення революційної доби: виклики часу і відповіді нації // Розбудова держави. – 1997. – № 12. – С. 3–16.
18. Копиленко О., Копиленко М. Держава і право України. 1917–1920: Навчальний посібник. – К.: Либідь, 1997. – 208 с.
19. Лашченко Р. Як обирали Директорію УНР // Розбудова держави. – 1992. – № 6. – С. 24–26.
20. Корновенко С., Морозов А., Реєнт О. Українська революція. Навчальний посібник. – Вінниця: Фоліант, 2004. – 432 с.
21. Новітня історія України (1900–2000): Підручник / А. Слісаренко та ін. – К.: Вища школа. – 2000. – 663 с.
22. Ваксовський Р. Діяльність Директорії УНР (листопад 1918 р. – квітень 1919 р.): Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – Дніпропетровськ. – 1999.

23. Єфименко О. Українські політичні партії та їх роль у розвитку державотворчих процесів в Україні (1917–1920 рр.): Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – Х., 1998.
24. Лозинська Л. Державотворча діяльність В.К. Винниченка (березень 1917 р. – вересень 1920 р.): Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – К., 1996.
25. Яблонський В. Директорія УНР: формування засад української державності в 1918–1920 рр.: Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – К., 1998.
26. Солдатенко В. Українська революція. Концепція та історіографія (1918–1920 рр.). – К.: Просвіта, 1999. – 415 с.
27. Солдатенко В. Володимир Винниченко (на перехресті соціальних і національних прагнень). – К.: Світогляд, 2005. – 324 с.
28. Солдатенко В. Володимир Винниченко і його твір "Відродження нації" / Визначні особистості в історії України: У 2 ч. / Упоряд. Т. Ковтунович. – К.: Ред. загальнопед. газ., 2004. – Ч. II. – 128 с.
29. Яневський Д. Політичні системи України 1917–1920 років: Спроби творення і причини поразки. – К., 2003.
30. Яневський Д. Маловідомі конституційні акти України 1917–1920 років. – К., 1991.
31. Винниченко В. Відродження нації. – С. 141.
32. Єфименко О. Українські політичні партії та їх роль у розвитку державотворчих процесів в Україні (1917–1920 рр.). – С. 79.
33. Там само. – С. 80.
34. Політична історія України. ХХ століття: У 6 т. / Редкол.: І.Ф. Курас та ін. – К.: Генеза, 2002–2003. – С. 306.
35. Яневський Д. Політичні системи України 1917–1920 років: Спроби творення і причини поразки. – С. 289.
36. Винниченко В. Указана праця. – С. 141.
37. Горак В. Директорія: потенціал і можливості політичного виживання // Україна ХХ ст. Проблеми національного відродження. – К., 1993. – С. 85.
38. Губа П. Українське відродження: спроба джерелознавчої оцінки вітчизняної преси 1917–1920 рр. – Черкаси: ЧДТУ, 2002. – С. 81.
39. Радченко Л. Сучасна історіографія національно-демократичної революції в Україні 1917–1920 рр. – С. 101.
40. Грабовський С. Українське державотворення революційної доби: виклики часу і відповіді нації. – С. 13.
41. Єфименко О. Вказана праця. – С. 80.
42. Ветров Р. Політичні партії України на початку ХХ століття (1900–1925 рр.). – ДніпроДаржкниж: Видавництво ДДТУ, – 1997. – С. 67.
43. Яневський Д. Політичні системи України 1917–1920 років: Спроби творення і причини поразки. – С. 263.
44. Яблонський В. Від влади п'ятьох до диктатури одного. Історико-політичний аналіз Директорії УНР. – К.: Альтерпрес, 2001. – С. 63.
45. Шаповал М. Велика революція та українська визвольна програма. – Прага: Вільна спілка, 1928. – С. 149.
46. Винниченко В. Указана праця. – С. 134.
47. Васковський Р. Діяльність Директорії УНР (листопад 1918 р. – квітень 1919 р.): Видавництво ДДТУ, – 1997. – С. 80.
48. Рум'янцев В. українська державність у 1917–1922 роках: національно-демократична і радянська альтернатива: Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук. – Х., 1998. – С. 212.
49. Лозовий В. Указана праця. – С. 33.

50. Семененко В. Указана праця. – С. 125.
51. Радченко Л. Указана праця. – С. 98.
52. Винниченко В. Указана праця. – С. 353.
53. Там само. – С. 287.
54. Копиленко О., Копиленко М. Держава і право України. – С. 143.
55. Яневський Д. Указана праця. – С. 308.
56. Солдатенко В. Володимир Винниченко і його твір "Відродження нації". – С. 97.
57. Копиленко О., Копиленко М. Указана праця. – С. 128.
58. Корновенко С., Морозов А., Реєнт О. Українська революція: Навчальний посібник. – С. 213.

Є.М. Страшко, Н.М. Нагорна

Історія українського фемінізму: науковий дискурс

Останнім часом можна спостерігати процес активізації наукових розвідок з гендерних досліджень та фемінології. Причому зростаючий інтерес до так званого "жіночого питання" однаковою мірою характерний для дослідників різних галузей гуманітарного спрямування. Це, безумовно, свідчить про актуалізацію широкого комплексу питань, пов'язаних з "жіночою історією", яка не вичерпує своєї новизни й понині, а більше того, деякі вузлові гендерні проблеми потребують ще ґрунтовного висвітлення та наукового переосмислення. Так, до малорозроблених аспектів можна віднести парадигму питань з історії українського фемінізму. Попри наявної певної маси публікацій, що торкаються даної теми, варто констатувати відсутність фундаментального дослідження, яке б у комплексі розкривало процес становлення й розвитку жіночих об'єднань на терені України, їхню діяльність та ідеологічне підґрунтя. Серед найбільш авторитетних дослідників, які займались означенним колом питань, назовемо таких, як М. Богачевська-Хом'як, Л. Смоляр, С. Павличко, І. Жеребкіна, Б. Савчук.

Шляхом теоретичного узагальнення ряду монографічних досліджень і відповідних джерел удається до наукового аналізу історії національного жіночого руху. Найперше, визначимося із загальним поняттям розглядуваного явища. Вважаємо, що фемінізм, як соціокультурний і суспільнополітичний рух, як ідеологія та діяльність на захист жіночого рівноправ'я, бере початок із кінця XVIII ст., являючи собою феномен, передусім, "західного світу". Визначальним у формуванні жіночого руху, перш за все, стало усвідомлення жінками себе, як соціальної групи, продукування у жіночому середовищі єдиноусталеної думки, про безпідставне позбавлення природної повноти належних їм прав. Щодо самого терміна "feminisme" (від лат. *femina* – жінка), то, як вважає одна з провідних російських дослідниць "жіночої історії" В.І. Успенська, його "придумав" французький теоретик соціалізму Ш. Фур'є на початку XIX ст. Він писав про "феміністку" – "нову жінку", яка, змінюючись сама, має неодмінно змінити й суспільство. Більш того, Ш. Фур'є був

переконаний, що "розширення прав жіночої статі є головним джерелом соціального прогресу". Надалі, як свідчать англо-американські історики, вживання даного терміна для опису ідеології рівноправності жінок стає тотальним, із 1894 р. його активно використовують борці за емансиляцію у різних країнах [1, 2]. Хоча в тлумачному словнику В.Даля й не було статті про це поняття, відомо, що в Російській імперії XIX – поч. XX ст. "фемінізмом" називали прагнення освічених представниць буржуазії самостійно й організовано добиватися визнання своїх прав і свобод на рівні з чоловіками [2, с. 61].

Зауважимо, що чіткому визначенню феміністичних ідей передувала тривала еволюція поглядів як суспільства на жінку, так і жінок на самих себе й суспільство. Від примітивної форми "жіночої протидії" фемінізм пройшов протягом двох століть складний процес становлення, зазнавши трансформаційних змін внутрішніх та зовнішніх атрибутивів вияву, теоретико-методологічних зasad, ідеологічного обґрунтування відповідно історичним реаліям й етапам свого розвитку. І на сьогоднішній день слід констатувати, що фемінізм, по суті, являє собою досить неоднорідне, багатозначне явище – з огляду на це, справедливіше навіть було б оперувати поняттям "фемінізми" (ліберальний, радикальний, марксистський, соціалістичний, психоаналітичний, екзистенціональний, постмодерністський, анархістський, культурний, екологічний, лезбійський, чоловічий і т.д.); розглядається як рух, політична сила, суспільна ідеологія і теорія тощо [3, с. 227].

За наявності широкого спектру трактувань фемінізму, його диференціації й багатогранності, автор схильний уявляти дане явище у двох аспектах: як теорію, в основу якої покладена ідея гендерної рівності чи-то концептуалізація сексуальної відмінності; як суспільний рух, спрямований на ліквідацію всіх проявів статевої дискримінації та здобуття природних прав, рівних можливостей жінки. Нам також імпонує визначення сучасного фемінізму як альтернативної філософської концепції соціокультурного розвитку [4, с. 95].

Наголосимо, що фемінізм мав свої особливості вияву, координати поширення та впливу залежно від історичних, культурних, політичних, соціально-економічних, мовних чинників тої чи іншої держави, на теренах якої розгортається. Жіночий рух носив у собі, так би мовити, різне наповнення з огляду на час і географію (сутність, носії, вимоги, завдання, методи й тактика організації та боротьби, таке ін.). Наприклад, одна річ – фемінізм Жорж-Санд кінця XIX ст., зовсім інша – фемінізм Anne Groult середини XX ст. чи неофемінізм кінця XX ст. в Америці.

Звісно, в українському суспільстві мало місце відображення характерних закономірностей феміністичного руху "західного зразка", хоча безперечно, були свої специфічні вияви та шляхи жіночого розвитку, визначені історичним становищем нації під чужим пануванням. До поч. XX ст. сформувалися дві теоретично протилежні точки зору щодо ролі

і місця жінки: ліберальна й марксистська. Перша тлумачила емансипацію як явище соціокультурного порядку, як особливий процес становлення самореалізації особистості. Друга – наполягала на соціально-економічній закономірності її виникнення і зводила емансипацію до суто "жіночого питання", вирішення якого ставилося в залежність від радикальних суспільних змін [5, с. 83]. Так формувався пролетарський напрям, в якому визначались завдання підвищення класової свідомості працівниць, залучення їх до громадсько-політичного життя, революційного руху. Одним із основних вимог жінок стало право на вищу освіту і на працю в усіх сферах, де були зайняті виключно чоловіки.

В силу історичних обставин, коли Україна не становила єдиного цілого як держава і була розчленована між Росією та Австро-Угорщиною, умови виникнення та формування жіночого руху мали свою специфіку ще у кожному з регіонів: суттєвий вплив несли відмінності політичного режиму. Як інтелектуальна течія, культурна традиція і рух, фемінізм виникає, насамперед, у Західній Україні з часу заснування Н. Кобринською першої світської жіночої організації у Станіславі – Товариства руських жінок (1884 р.), яке первісною метою мало "впливати на розвій жіночого духа через літературу" [6, с. 316]. За це дослідники іменують її "пioneerкою", "трибуном українського жіноцтва", "смолоскіпом у темряві" [7, 10]. Надалі відбувалося кількісне зростання та видове урізноманітнення жіночих об'єднань, як-от: Клуб русинок, Гурток українських дівчат, Жіноча громада, нарешті – Союз українок, найпотужніше утворення галичанок, що мало загальнонаціональний рівень та міжнародне значення. Вони вели культурно-просвітницьку, суспільно-громадську працю серед жіноцтва, займаючись однаковою мірою економічними, культурними і національно-політичними проблемами (Г. Шухевич, О. Кобилянська, О. Герасимович, К. Малицька, М. Рудницька, О. Киселівська та ін. видатні представниці) [8].

Візьмемо на себе відповіальність говорити, що на теренах підросійської України подібних організацій не існувало, принаймні до поч. ХХ ст. Хоча зародження емансипаційних ідей спостерігається під час революційної ситуації в епоху падіння кріпосного права. Найчастіше жіночі товариства носили професійний, так званий "взаємодопомоговий" характер, на зразок Харківського і Київського товариства взаємодопомоги працюючих жінок [9], чи мали морально-етичне спрямування, як Одеське товариство оборони жінок. Їх функції, головним чином, були сфокусовані на наданні матеріальної і моральної підтримки жінкам, захисті їх інтересів, освіті, правильній організації праці, а також – благодійній роботі. Вони не були пов'язані з реалізацією суто феміністських завдань, але об'єктивно сприяли новому психологічному становленню жінки в суспільстві. Після 1905 р. в дев'яти містах України діяли відділи Всеросійської спілки рівноправності жінок, яка одним із завдань проголосувала політичну рівність без різниці за ознакою статі. Однак, діяльність цих осередків була спорадичною і не набула широкого розголосу [10].

До активісток Наддніпрянщини, чия громадська праця та енергійність яскраво ілюстрували приклад "нових жінок", "рівноправок", як їх називали, слід віднести О. Пчілку, Х. Алчевську, С. Русову, Л. Старицьку-Черняхівську, Лесю Українку, В. Білоконську та ін.

Проаналізований матеріал стосовно "жіночої історії" дає нам змогу говорити, що у суто європейському розумінні феміністичного руху в Україні не існувало. Скоріше це був такий собі симбіоз загальних елементів "емансипації західного варіанту", забарвлених власне українськими специфічними рисами, що склалися за умов історичної ситуації та в силу національної ментальності.

Перш за все, міжстатеві відносини в нашій країні здавна формувалися на демократичних засадах, українська жінка ніколи не відчувала тієї абсолютної залежності від чоловіка, яка так суттєво впливала на жінку Західної Європи. Та й в умовах загального політичного безправ'я фемінізм розглядався взагалі, як рух за звільнення особистості. Він поширювався в своїй гуманістичній версії і ніколи не впадав у крайність, на зразок "оголошення війни статей", у чому бачився його глибинний зміст. До того ж, повноцінний "у чистому вигляді" суфражизм був відсутній чи не мав домінуючої переваги; натомість, українським жіночим організаціям характерна багатопрофільність, соціально-професійна, просвітницька, громадська спрямованість, практичність, що ґрунтувалися на концепції "самозахисту і самодопомоги". Загалом, у порівнянні з європейським, жіночий рух на українських землях у складі Росії та Австро-Угорщини був ширшим і глибшим, оскільки ніс у собі не лише антифеодальні, а й ліберально-демократичні та культурно-національні ідеї. Не можемо, однак, говорити ні про багаточисельність, ані про масштабність розгортання українського (власне, як і російського) фемінізму.

Слід відмітити, що в суспільстві складалася парадоксальна соціальна ситуація: з одного боку, воно хоч і з певним застереженням, але сприймало процес соціалізації жінок, а з іншого – відкидало його ідейний вираз – фемінізм, можливо, як занадто радикальне вчення. Складність полягала ще й у тому, що першочерговими були невирішенні гострі соціальні, національно-політичні та національно-культурні проблеми, на фоні яких питання емансипації жінки виглядало другорядним. Тому феміністична ідеологія в українській інтерпретації дуже часто поєднувалася з ідеєю національного відродження, пошуком шляхів вирішення соціальних питань, і, головне, не тільки тих, що стосувалися безпосередньо "слабкої статі".

Реальні обставини змушували шукати таку ідеологічну програму, яка б сприймалася як найширшим загалом жіноцтва, відповідала б її розумінню і водночас була б історично перспективною. Ідейно-теоретичний доробок фундаторів українського жіночого руху, практика їх організаційної роботи дають нам підстави стверджувати, що була

створена концепція, котра у пізніших дослідженнях утвердилася під назвою прагматичний (практичний) фемінізм [11]. Вона ґрутувалася на широкому демократизмі, національній ідеї самостійного поступу, реальній культурно-освітній і громадсько-політичній праці.

Слушною, на наш погляд, є думка М. Богачевської-Хом'як, що жодне з визначень фемінізму – від найліберальнішого до найрадикальнішого – не можна приклади всеціло до українського жіночого руху. І не тому, що українське жіноцтво наділене якимось унікальними рисами, а радше тому, що "одне з перших застосувало в повсякденному житті прагматичний фемінізм" [12, 19]. Він виникає в доіндустріальних суспільствах, а його речниці через участь у громадських справах роблять внесок в обстоювання національної окремішності та економічний поступ свого народу; ідеї емансипациї поширяються повільно, і жінки виконують важливі громадські функції, незважаючи на свою працю під кутом зору теорії. Отож жіночі об'єднання формувалися не стільки для того, щоб подолати другорядну роль жінки, скільки щоб виконати цілком конкретні соціальні завдання. Тому ми вважаємо, український варіант – це скоріше фемінізм не ідеології, а фемінізм дії. О. Шепарович, діячка того часу, писала: "Мoderний фемінізм у такій формі, як закордоном, являється в нас до певної міри люксусом, на який годі дозволити собі українській жінці... головним завданням мусить бути в першу чергу праця для визволення нашого народу і повинна витворити серед наших обставин свій своєрідний український фемінізм" [13, с. 233]. І як підкреслювала багаторічна голова Союзу українок М. Рудницька, "ми зосереджувались не на конфлікті між суспільними клітинами і жіночими змаганнями, а на тому, що повновартісна сім'я, в якій мати розуміє не тільки свою родину, але й суспільну роль, скріплює і ціле суспільство, і сім'ю" [14, с. 14]. У цьому вона вбачала "здоровий фемінізм", котрий розумівся, як свідома участь жіноцтва у творенні національної культури.

Отож розглядуване соціальне явище мало свою специфіку, вирізняючись передовсім тим, що українські "рівноправки" є глибоко пов'язані з національно-візвольними та державотворчими тенденціями своєї нації. Наведемо ще один приклад такого собі "дуалізму": серед вимог Одеського філіалу Всеросійської ліги рівноправності жінок зазначалося зокрема: "Щоб у державі заведено було автономно-федеративний лад на етнічно-територіальний принцип, і щоб була проведена денаціоналізація в урядуванні... При цьому сі люди, що живуть на Вкраїні, не залежно від полу і національності мусять користуватися однаковими для всіх правами і забезпеченням всіх звичайних свобод" [15, с. 182]. Крім того, рух українок за здобуття рівності у політичних, електоральних та економічних правах не мав суто статевого емансипаційного забарвлення, тому й не знав пов'язаного з цим радикалізму. В історії українського фемінізму ми не знайдемо жодного яскравого

прикладу виголошення "декларацій заклику", проведення гучних "акцій непокори", маніфестацій чи демонстрацій з вимогами особистих прав "слабкої статі".

Таким чином, аналіз проблеми історичного розвитку жіночого руху дає змогу говорити, що даний феномен на бездержавних українських землях слід розглядати у двох аспектах – як громадський рух і разом з тим, як одну з форм фемінізму, тобто участі жінок у громадському житті боротьбі за свої права.

На жаль, український фемінізм завмер у своєму розвитку з приходом до влади більшовиків, для яких жіночий рух був одним із проявів "буржуазних штучок". Тотальну реалізацію ідеї статевої емансирації заходилося тепер здійснювати спецоргани комуністичної партії. З 1918 р. починають активно створюватися так звані жінради та жінвідділи, покликані остаточно вирішити проблеми "жіночого питання". Тому вже у 30-х роках інтенсивно продукувався міф про ліквідацію будь-якої дискримінації та наявність абсолютної статевої рівності в СРСР. Отож єдиною "феміністкою" часів радянського періоду, як справедливо зазначає Т. Хома, можна вважати лише керівну партію [16]. Зрозуміло, чому наше тогочасне суспільство не зазнало й сплеску потужної "другої хвилі" фемінізму, яка сколихнула більшість країн світу в 60–70-х рр. ХХ століття.

Треба сказати, що традиції жіночого руху XIX – поч. ХХ ст. багато в чому зумовили наступність жіночих організацій і на сучасному етапі вже незалежної української держави. Саме з кінця 80 – поч. 90-х рр. на хвилі національно-демократичних перетворень розпочинається процес їх відродження та становлення.

Можна умовно виділити два періоди сучасного жіночого руху в Україні. Перша (сер. 1980-х – сер. 1990-х рр.) була пов'язана з політикою українського націоналізму. Первісні жіночі організації демократичного спрямування формувалися під загальним впливом національно-визвольних ідей, убачаючи пріоритетні завдання своєї діяльності в побудові незалежної держави, відродженні українських звичаїв і традицій. Згодом національна парадигма вже не вела домінуючої ролі в жіночому русі, а створена мережа організацій характеризувалася значною плуралістичністю ідеологічних спрямувань, намірів та завдань. Друга (з сер. 1990-х рр.) дедалі більше починає поєднувати цілі жіночого руху з феміністськими завданнями розвитку жіночого самовизначення індивідуальності, її реалізації в сучасному світі; зорієнтована на ідеали незалежного руху, що розвивається у формі неурядових громадських об'єднань.

Сьогодні їх нараховується понад 700 (для прикладу: в США – 1 млн.), хоча переважно це місцеві товариства [17, 9]. Вони мають різні засади діяльності. Ці громади, групи, клуби, союзи, що об'єднують жінок за різними інтересами, потребами й спрямуваннями, обирають

різні цілі та форми роботи. Для зручності, жіночі осередки можна умовно класифікувати за певними критеріями. Наприклад, за масштабністю: міжнародні, всеукраїнські, регіональні, місцеві; за мірою політичної спрямованості: політизовані й аполітичні; за масовістю тощо. Згідно з цільовими установками, формами діяльності та впливом автор склонний до визначення п'яти типів жіночих об'єднань: 1) традиційні, ретроградні (в основному, багатопрофільні); 2) соціально-спрямовані (ті, що об'єднують жінок довкола якоїсь конкретної мети чи мають чітко описані причини появи, благодійні); 3) політичні (парти); 4) організовані "за інтересами" (професійні, клуби ділових жінок); 5) феміністично орієнтовані.

Уважаємо: поки що можна говорити про сучасний жіночий рух в Україні як достатньо традиційний, що наслідує радянські та дореволюційні цінності. Як свідчать підрахунки дослідників, лише 0,2% жіночого населення України бере участь у роботі жіночих об'єднань (вони ж складають 4% загальної кількості громадських товариств) [18, 11]. Пере- важно це жінки з високим рівнем освіти, зайняті у сфері розумової праці, які усвідомлюють проблеми гендерної нерівності. Вузька соціальна база зумовлює слабкість загалом жіночого "фронту". Широкий загал на психологічному рівні не сприймає феміністичних орієнтацій. Та й при всій своїй неоднорідності й строкатості, констатуємо, що жіночий рух у більшій масі знову ж таки не має власне феміністичного акцентування.

Поза тим, наше суспільство багато у чому ще не позбулося патріархальних "пережитків", воно якщо і пропонує, то не гарантує жінкам повної свободи вибору. Численні жіночі організації дотепер не кинули виклик даним "цінностям". На жаль, складається враження, як пише О. Іващенко, що "хня ініціативність замкнена сама на себе", тому і не помітно досі виходу на конструктивний рівень, з якого можна було б реально вплинути на орієнтацію державної політики щодо "жіночого питання" [19]. Крім того, ці осередки, як правило, нечисленні, розрізнені й не мають серйозної підтримки з боку місцевої влади та бізнесу. У результаті їм часто доводиться існувати за рахунок закордонних грантів, за отримання яких вони конкурують між собою. Та й усередині багатьох жіночих співдружностей постійно спалахує просто-таки "чоловічі" боротьба за владу і вплив. І що характерно – немає досі харизматичної постаті, яка б змогла стати виразником ідей та прагнень жінок як у суспільному житті, так і в царині політики. А зважаючи на наближення парламентських виборів, питання згуртованості та сили жіночого руху мало б набувати особливої актуальності.

Таким чином, у європейському вимірі фемінізму в Україні як масово-го явища, масової свідомості чи зрілої інтелектуальної течії не існує ні в культурному житті, ні в науковому аналізі. Цей феномен "іншої" західної цивілізації, як і 100 років тому, викликає неоднозначну реакцію, а деякі його течії досі не мають змоги прижитися на терені нашої країни. По суті,

він виявляється в дебатах людей вузького академічного кола, представників літературного, теоретичного фемінізму – С. Павличко, Н. Зборовської, Т. Гундрової, Л. Смоляр, В. Агєєвої, Н. Шумило, О. Іващенко, О. Забужко, І. Жеребкіної та ін. Тому і не існує сьогодні в Україні зрілого феміністичного руху.

Беручи до уваги історичні умови формування та традиції розвитку даного феномену в нашій державі, що поєднував у собі європейські ідеї та власні специфічні особливості, можна визначити сучасний український фемінізм, як достатньо традиційний, поміркований, "культурний" чи то "косметичний", "м'який", що знаходиться на історичному перехресті, але вже вступає в новий етап, характерний інтеграцією його з наукою і політикою, активним включенням у діяльність ООН і міжнародні жіночі організації.

Наразі, фемінізм – це не суто жіноча справа, це ідеологічне й культурологічне явище, яке змінює ставлення не тільки до жінки у суспільстві, а й здатне трансформувати суспільну свідомість узагалі – як жінок, так і чоловіків. Він є своєрідною частиною демократизації і модернізації суспільства та його інтелектуальної думки. Історичний розвиток феміністичного руху доводить це досить переконливо.

Література

1. Успенская В.И. Суфражизм в истории феминизма // Вопросы истории. – 2000. – № 6.
2. Коллонтай А.М. Избранные статьи и речи. – М., 1972.
3. Феминология. Словарь / Под ред. М. Дубликаш. – Х., 2002.
4. Кулачек О. Роль жінки в державному управлінні: старі образи, нові обрії. – К., 2005.
5. Смоляр Л. Фемінізм в Україні: традиції та сучасність // Віче. – 1995. – № 9.
6. Кобринська Н. Вибрані твори. – К., 1958.
7. Книш І. Смолоскип у темряві: Н. Кобринська і український жіночий рух. – Вінниця, 1957.
8. Савчук Б. Жіноцтво в суспільно-політичному житті Західної України (остання третина XIX ст. – 1939 р.). – Івано-Франківськ, 1998.
9. ЦДІАК, ф. 442, оп. 636, спр. 647, ч. III.
10. Смоляр Л. Минуле заради майбутнього. Жіночий рух в Наддніпрянській Україні у II пол. XIX – поч. ХХ ст. Сторінки історії. – Одеса, 1998.
11. Богачевська-Хом'як М. Білим по білому. Жінки в громадському житті України. 1884–1939. – К., 1995.
12. Там само, с. 19.
13. Там само, с. 233.
14. Рудницька М. Статті. Листи. Документи / Під редакцією М. Дадюк. – Львів, 1998.
15. Смоляр Л. Указ. праця.
16. Хома Т. Чи був в Україні фемінізм? // "Ї". – 2002. – № 7.
17. Смоляр Л. Жіночий рух в Україні як чинник гендерної рівноваги та гендерної демократії в українському соціумі // Жіночі організації України. Довідник. – К., 2001.
18. Там само, с. 11.
19. Іващенко О. Чи потрібен нам фемінізм? // Україна. – 1994. – № 9.

Проблеми шкільної історичної освіти Республіки Білорусь

Після проголошення в Білорусі реального суверенітету відбувався зміни в усіх сферах суспільного життя, зокрема, торкнулися вони й шкільної історичної освіти. Значно зросі інтерес до національної історії. Стало зрозумілим – вивчати історію по-старому неможливо.

У даній статті автор намагається зробити аналіз особливостей процесів реформування шкільної історичної освіти, переходу на нову систему викладання, підготовки подальшого удосконалення якості шкільних підручників з історії для загальноосвітньої школи Республіки Білорусь.

У Білорусі практично відсутні наукові аналітичні праці з даної проблематики, українська ж методична наука взагалі не розглядає освітні історичні процеси в Республіці Білорусь, навіть на рівні нечисленних публікацій у періодиці, хоча необхідність глибокого вивчення білоруського досвіду перетворень в освітній сфері є очевидною. Зокрема, серед білоруських дослідників, які ведуть наукові пошуки в цьому напрямку, варто відзначити С. Бариса [1], І. Богдановича [2], В. Вірську [3], Н. Ганущенко [4], Г. Діляні [5], В. Кушніра [6], М. Мініцького [7], В. Ракуця [8], М. Сташкевича [9].

Вивчення і використання позитивних надбань білоруських реформаторів може принести неабияку користь для аналогічних процесів в Україні.

Виходячи з зазначеного, тема статті, присвяченої проблемам шкільної історичної науки, має актуальній науковий характер і практичну значимість.

На початку 1990-х рр., в умовах існуючого дефіциту навчальної літератури, важливим джерелом інформації для вивчення та викладання національної історії у школі стають матеріали періодичної преси, енциклопедій, довідники, альманахи з історії Білорусі, перевидані класичні праці з історії Білорусі учених М. Довнар-Запольського, В. Ігнатовського, В. Ластовського, В. Ростовського, які були заборонені в Радянському Союзі й раніше друкувалися за кордоном.

У навчальному процесі використовувалися в якості додаткових найменш політизовані й ідеологізовані підручники з історії стародавнього світу і середніх віків Ф. Коровкіна і Г. Донського, а також підручник з історії Білорусі зі стародавніх часів до кінця XIX ст. за редакцією Е. Загорульського, видані у 80-х роках ХХ ст.

Наприкінці 1991 році, за ініціативою Міністерства освіти, при Національному інституті освіти авторський колектив, який очолив професор М. Біч, розробив проект нової концепції історичної освіти в середній школі Білорусі [10].

Нові підходи, пов'язані з виходом історичної науки й освіти з глибокої кризи, на думку М.О. Біча, "мали ґрунтуватися на гуманних загальнолюдських і загальнонаціональних цінностях, які стануть критерієм оцінки історичних подій.... Постала необхідність перейти на об'єктивні наукові позиції, на плюралістичну методологію, засновану на творчому засвоєнні різних теорій світового процесу, відкинути догми і стереотипи" [11].

Тоді ж почалася розробка цим колективом перспективних навчальних програм з історії для середніх загальноосвітніх шкіл із метою підготовки підручників і навчальних посібників.

Згідно з Концепцією вивчення історії розпочиналося з уроків історичного краєзнавства у 1–3 класах, у 4 класі вводився інтегрований курс "Моя Батьківщина – Білорусь".

Уперше запроваджувалося вивчення історії Білорусі, який надавався статус самостійної дисципліни. Вона вивчалася у 5–11 класах в обсязі 221 години. Відповідно до закладеної у концепції ідеї історія Білорусі повинна була "сприяти вихованню людини-патріота своєї країни, яка поважає національні та загальнолюдські цінності, вміє використовувати історичні факти в сучасному житті, аналізувати інформацію, нові джерела суспільної думки, аргументувати свої погляди, вміти самостійно здобувати факти і складати з них історичний опис, порівнювати різні погляди, давати свою оцінку тим або іншим історичним подіям" [12].

"Історія СРСР", як самостійний курс, ліквідовувався й приєднувався до курсу всесвітньої історії.

На відміну від радянської школи змінювався структурний принцип програм. Ураховуючи перехід до 9-річної обов'язкової освіти, лінійний принцип предмета (хронологічно-послідовний) замінювався на концентричний.

У відповідності з новою концепцією історичної освіти закладалися основи трирівневого викладання історії у школах Білорусі:

Перший рівень – пропедевтичний курс з історії у початковій школі (4-й клас), який дає загальні відомості про історію, географію, культуру Білорусі.

Другий рівень – базовий (5–9 класи), що забезпечує систематичне вивчення курсів всесвітньої історії та історії Білорусі з найдавніших часів до наших днів.

Третій рівень – вищезазначені курси історії для загальної середньої школи (10–11-і класи), який передбачає їх вивчення від найдавніших часів до наших днів, але на новому, більш високому проблемно-теоретичному рівні.

Відповідно до нової концепції й структури шкільної історичної освіти в 1992–1995 рр. були розроблені навчальні програми з принципово новим змістом, які майже щорічно зазнають корекції.

Історія Білорусі, як навчальна дисципліна, почала висвітлюватися в школах республіки з національно-державницьких позицій. Згідно з програмою, вивчення курсу історії Білорусі повинно сприяти національно-культурному відродженню білоруського народу через пізнання неповторності його історичного шляху, самобутності матеріальної й духовної культури, через усвідомлення її цінності в сучасній слов'янській, європейській і світовій культурі. Цей курс повинен залисти основу для відродження національної самосвідомості, почуття національної гідності, виховання людини-громадянина, доброго господаря на своїй землі, відповіального за результати своєї діяльності перед сучасниками і перед майбутніми поколіннями.

Одне з основних завдань курсу історії Білорусі – вивчення її у контексті всесвітньої історії. На такому фоні, у порівнянні, вивчаються соціально-економічні, державно-політичні, релігійно-церковні, етнічні і культурні процеси у Білорусі в різні історичні періоди.

Викладання загальної історії має на меті розкрити основні моменти історії головних цивілізацій, а також показати їх взаємовідносини й взаємозв'язки. Головна увага в програмі зі всесвітньої історії звернута на доленосні події в історії людства. Акцент робиться на вивчення та осмислення закономірностей і причинно-наслідкових зв'язків історичного процесу. Значне місце відводиться розкриттю глобальності історії.

Переглянута також періодизація всесвітньої історії. Наприклад, за початок історії нового часу береться епоха великих географічних відкриттів. Французька буржуазна революція кінця XVIII ст. визначається як рубіж, який поділяє історію нового часу на два періоди.

Програми передбачають висвітлення сутності основних історіографічних концепцій, які існують з окремих проблем і періодів всесвітньої історії та історії Білорусі. В їх основу та в основу посібників з історії закладався цивілізаційний і формацийний підходи, поєднання яких уявляється білоруським історикам найбільш оптимальним [13].

У відповідності з новими програмами у 1992–1994 рр. видані оригінальні навчальні посібники, підготовлені з національно-державних, патріотичних позицій. Порівняно швидко відбулось оперативне забезпечення ними вчителів й учнів середньої школи.

Із самого початку вони готувались як тимчасові і були розраховані на переходний період, що позначилося на їх якості. Автори не мали можливості та часу приділити достатньо уваги методичній частині підручників.

На конференціях, методичних об'єднаннях учителів, різноманітних засіданнях за участю авторів посібників, розробників шкільних програм, видавців, на сторінках періодичних видань, розгорнулася широка дискусія, на якій обговорювались їх змістові і дидактичні сторони. Учительство та наукова громадськість уважали, що посібники були перенасичені

фактичним матеріалом, у них переважало конспективне оповідання в авторській редакції, головні факти й події не завжди вирізнялись із загального потоку інформації. Звідси – розтягнутість, стилістичні огрихи, повтори, надмірно ускладнений для розуміння академічний "сухий" і лаконічний стиль викладання, перевантаження фактами, іменами, складними науковими термінами і цифровими (статистичними) даними. Посібники потребували серйозної редакторської роботи, особливо в білоруськомовних текстах, де ігнорування існуючих норм літературної білоруської мови надзвичайно ускладнювало змістовне сприйняття тексту.

Відсутність внутрішньотекстових і додаткових компонентів (карт, логічних схем, синхронізованих таблиць, діаграм, графіків, малюнків, ілюстрацій, хронологічних таблиць, переліку основних джерел і літератури, підбірки документальних матеріалів, цікавих уривків із літератури, альтернативних підходів до оцінок певних подій і фактів, завдання для повторення історичних термінів і дат, матеріалів із питаннями для проведення повторювально-узагальнюючих занять та інших методичних матеріалів) позбавила вчителів можливості організовувати аналітико-синтетичну пізнавальну діяльність при вивченні найважливіших явищ і подій історії Білорусі та утруднювало сприйняття учнями самого тексту.

На думку деяких методистів, авторам вдалося написати лише текст (конспект), а не створити посібники, академічний матеріал яких був скоро іше складений за зразком університетських курсів і розрахований на студентів, але викладений лаконічно й популярно. Автори навчальних посібників, недостатньо знайомі з особливостями шкільної роботи, не змогли встановити якісну відмінність шкільних підручників від вузівських курсів. Виникла потреба в обов'язковій участі вчителів-практиків і вчителів-методистів у якості співавторів для їх ґрунтовного доопрацювання [14].

Хоча й існувала інша думка. За словами відомого білоруського письменника Ніла Гілевича, нові підручники засвідчили наступне:

1. Сучасний філософсько-світоглядний і філософсько-моральний рівень концептуальних позицій і підходів.
2. Об'єктивно-науковий ґрунт, на якому розроблялися підручники, – ґрунт дослідження, аналізу, оцінки реальних фактів, осіб і подій.
3. Високий методичний рівень подання матеріалу, людяніший характер мови підручників, мови, яка розрахована не на бездумне, механічне запам'ятовування, а на сприймання матеріалу душою й серцем.
4. Почуття відповідальності за справу, почуття патріотизму і громадянського обов'язку, прагнення зробити добре, по-людськи, як для себе..., для своєї Білорусі, для її громадян" [15].

У цих підручниках заперечувалася Давньоруська держава (Київська Русь), не визнавалася єдина давньоруська народність. У становленні білоруської державності в Х–XVI століттях підкреслювалася особлива роль Полоцького князівства і Великого князівства Литов-

ського (ВКЛ), як "білорусько-литовської держави". Війни, що велися між ВКЛ і Московським царством, розглядалися як агресивні з боку московських царів. Позитивно оцінювалася церковна унія 1596 року. Події Речі Посполитої і включення Білорусі у склад Російської імперії висвітлювалося з антиросійських позицій [16]. Радянський період історії Білорусі трактувався виключно негативно. Переоцінювалися події Другої світової війни, партизанський рух.

Згодом авторів перших навчальних посібників почали звинувачувати в пропаганді русофобії, білоруському націоналізмі, розпалюванні ворожнечі між народами, в кон'юнктурному прагненні "вписатися" у так званий "західний вектор", пов'язаний зі здобуттям незалежності Білорусі, а саме:

- віднайденні доказів на користь боротьби білоруського народу за свою незалежність від Росії;
- доведенні історичної відданості білорусів західним цінностям;
- переконанні широкої громадськості в тому, що всі біди на білоруській землі приходили лише зі Сходу [17].

У 1994 році були створені нові "старі" авторські колективи, куди запрошуvalisya наукові редактори з числа провідних істориків і досвідчені вчителі-методисти. Усунення недоліків у посібниках першої хвилі зіграло в подальшому важливу роль у підготовці нових видань.

Разом із досвідченими науковцями і викладачами І. Аржаківським, М. Бічем, В. Сідорцовим, В. Федосиком, В. Фоміним, Г. Штиховим та ін. їх готували молоді талановиті вчені – М.П. Баранова, І.А. Житко, В. Кошелев, П. Лойка, В. Федосик.

Разом із тим, у шкільній історичній освіті залишилося багато невирішених проблем. Подальшого удосконалення потребували програми з історії для загальноосвітньої школи, існувала потреба в розробці нових програм для класів із поглибленим вивченням гуманітарних та історичних дисциплін, для спеціалізованих ліцеїв і професійно-технічних навчальних закладів, у створенні альтернативних підручників.

Реальні умови для наступу на історичну освіту створив прихід до влади О. Лукашенка у 1994 році. Нове керівництво Білорусі відкрито взяло курс на переведення історичної освіти на "нові" ідеологічні рейки, а фактично – на її рерадянізацію.

Історія в країні стає полем політичного та ідеологічного протистояння, гострих суперечок державних ідеологів, науковців, викладачів і вчителів, що безпосередньо впливає й накладає свій негативний відбиток на зміст історичної освіти.

Президент Білорусі О.Лукашенко у різкій формі виступив із прямою критикою змісту підручників. "Багато з них (підручників – авт.)... доведеться відправити в макулатуру. Вони... підготовлені в суто націоналістичному дусі" [18]. До цієї справи долучилися владні структури і, поси-

лаючись на думку "відомих науковців", які визнали, що "їх зміст носить тенденційний, заполітизований характер і за своїм рівнем не відповідає потребам сучасної освіти". Віддається наказ "вилучити зі всієї системи освіти підручники й посібники зразка 1992–1995 рр. і повернути в школу підручники, видані до 1991 р. [19]. Проте О. Лукашенко через кілька днів відмежувався від даного рішення. Але згодом у пресі стверджувалося, що Президент "повністю поділяє справедливі зауваження вчених, педагогів, батьків щодо політичної тенденційності, вульгарної заідеологізованості і наукової неспроможності ряду навчальних посібників" [20]. Авторам пропонувалося "не йти в абстрактний об'єктивізм і займатися огульним очорненням окремих історичних етапів" [9].

Відповідно до розпорядження Президента Республіки Білорусь О. Лукашенка, для перевірки й виправлення навчальної літератури з історії була створена Державна комісія при Кабінеті Міністрів із підготовки нових підручників [21].

Державна комісія, яка працює і нині, "просіює" тексти шкільних видань через сито ідеологічної цензури. Вона дбає про відповідність їх змісту не стільки історичній правді, скільки ідеологічній лінії чинного режиму. Однак навіть відцензуровані посібники не задовольняли багатьох членів комісії.

Державна комісія уважно слідкує за змістом навчальних видань не тільки з білоруської, але й всесвітньої історії. Так, із підручника "Всесвітня історія найдавнішого часу" для 9 класу (Мінськ, 1998) вона прибрала тлумачення терміна "тоталітаризм", факти, що свідчать про співпрацю Радянського Союзу з гітлерівською Німеччиною, а також про роль і провину Сталіна у розв'язанні Другої світової війни [22].

Важливим фактором, який стимулював процес розробки стандартів історичної освіти, став оголошений конкурс на кращу програму та навчальні посібники з історії Білорусі та всесвітньої історії [23].

Автори подавали рукописи на попередню експертну перевірку, в якій брали участь досвідчені вчителі-методисти, викладачі вузів і фахівці академічної науки. Їх апробація обов'язково здійснювалася на дослідницьких шкільних майданчиках. На цьому етапі проводилися семінари-наради за участю експертів, авторів і співробітників видавництв, учителями експериментальних шкіл. На основі зауважень і пропозицій готовалися рекомендації по доопрацюванню навчальних посібників [24].

Проекти нових навчальних посібників для школи також проходять рецензування на кафедрах історичних факультетів провідних вузів республіки.

Представники старої історичної школи почали писати посібники, в яких оцінки подіям й епохам розставляються відповідно до ідеологічного курсу панівного в Білорусі режиму. Наприклад, у посібнику В. Милованова "Історія Білорусі. Кінець XVIII ст.– 1917 р." для 8 класу

(1998 р.), події Речі Посполитої трактуються як "прогресивне діяння". В "Історії Білорусі. Кінець XVIII ст. – 1999 р. 11 клас" за ред. Є. Новіка денонсація договору про утворення СРСР і створення СНД називається державним переворотом [25].

Варто наголосити, що після проголошення курсу на перегляд підручників і появи публікацій з політичними звинуваченнями опонентів у сфері історичної науки й освіти, в науковому житті Республіки Білорусь запанувала нездорова атмосфера.

Підручники другої хвилі відрізнялися від матеріалів 1992–1995 рр. за змістом, дидактичними підходами та ілюстративним матеріалом. Учні мали можливість ознайомитися з різною інтерпретацією історичних подій, дати оцінку державним, політичним діячам різних епох. У кінці книг давався словник і основні дати з історії певного періоду. У підручниках рекомендувалися до вивчення нові документи.

У кількісному вимірі вдалося досягти значних успіхів. Школа отримала підручники з усіх історичних дисциплін для всіх класів. Це головний підсумок на шляху реформування. Видання стабільних підручників з історії стало результатом величезної науково-дослідницької роботи, підвело певний підсумок напруженій творчій роботі авторських колективів.

Багато було зроблено для забезпечення повноцінного викладання історії у школах: написані перші хрестоматії, книги для читання, створені історичні атласи, контурні карти, збірники пізнавальних завдань, робочі зошити, діагностичні матеріали, відеофільми і комп'ютерні програми. Процес їх створення утруднювався нестачею коштів у видавництвах, слабкою фінансовою підтримкою з боку держави. Активно працювали у цьому напрямку комерційні структури. Узагалі, можна констатувати, що в цій країні протягом останнього десятиріччя ХХ століття склалася національна система науково-теоретичного забезпечення викладання історії у школі.

У другій половині 90-х років ХХ століття видаються десятки історичних досліджень монографічного характеру, науково-популярних книг, сотні статей з проблем історії Білорусі, методики її викладання. Велику роботу з наукового інформування читачів із питань теорії та практики викладання історії виконують такі популярні видання, як "Беларускі гістарычны часопіс", " і "Гісторыя: праблемы выкладання". В них регулярно вміщуються цікаві наукові та науково-методичні статті з історії Білорусії, конкретні рекомендації та розробки уроків. Редакції видань прагнуть поєднати думки дослідників й узагальнений учительський досвід.

Вирішення нових завдань у галузі історичної освіти тісно пов'язане з реформуванням білоруської школи.

У 1996 р. Міністерство освіти і науки розробило, а уряд затвердив Концепцію реформування загальноосвітньої школи. Концепція і розроблена на її основі Програма реформи школи привели школу у відповідність до тих нових реалій життя, які склались у пострадянський період. Почалася розробка нормативно-правової й науково-методичної бази реформи, експертиза нових навчальних планів і програм, організація експериментальних майданчиків.

Навчальний план для 12-річної школи (з обов'язковим 10-річним навчанням) передбачає обов'язкове вивчення історії Білорусі і всесвітньої історії.

Згідно з концепцією шкільної реформи, навчання історії розпочинається з 4 класу і буде продовженням курсу "Моя Батьківщина – Білорусь". Лабораторія історичної й соціально-економічної освіти Національного інституту освіти Республіки Білорусь запропонувала вчителям наступний проект навчального плану загальноосвітньої школи з 12-річним терміном навчання з історії:

Предмети	Кількість годин по класах											
	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Історія Білорусі	-	-	-	-	17	34	34	34	34	34	34	34
Всесвітня історія					34	34	34	34	34	34	68	68

Розподіл курсів історії по класах:

4 клас – історія стародавнього світу (від найдавніших часів до V ст. н.е.);

5 клас – історія середніх віків (кінець V–XV ст.);

6 клас – історія нового часу (XVI–XVIII ст.);

7 клас – історія нового часу (XIX – початок ХХ ст.);

8 клас – історія новітнього часу (початок ХХ ст. – 1945 р.);

9 клас – історія новітнього часу (1945 – до сьогодення);

10 клас – історія від найдавніших часів до кінця XVIII ст.;

11 клас – історія XIX–XX ст.

Зміст нових програм з історії відповідає сучасним досягненням історичної науки, враховує досвід радянських, російських і зарубіжних програм, навчальних програм першого покоління.

Авторськими колективами проведений науково обґрунтований відбір історичного матеріалу. Більше уваги надається понятійно-термінологічному апарату, визначеню основних навчальних умінь, адаптації змісту програм до зростаючих особливостей учнів.

У ході реформи школи готуються зміни в чинній концепції історичної освіти, у програмах і навчальних посібниках, з метою адаптації їх до нової системи шкільної освіти. Першою ластівкою в цьому відно-

шенні стала робота Я. Трещенка "До питання про загальну концепцію історичної освіти в Республіці Білорусь" (2002), альтернативну нинішній. Написану на хвилі національного відродження історію Білорусі, Я. Трещенок вважає націоналістичною й помилковою. Білоруська державність, на його думку, почалася тільки з 31 грудня 1919 року, коли була проголошена БРСР, а до ХХ століття Білорусь не мала досвіду окремої, самостійної держави, оскільки входила до складу поліетнічних держав, де білоруський етнос не був титульним. Автор стоїть на позиціях повного неприйняття білорусів як самостійного народу і розглядає Білорусь як історичну частину Росії. На його думку, білоруса об'єднує з росіянином православ'я й мова. Домінанта концепції – дружнє сусідство з Росією [26]. Такий погляд на історію підтримує і директор Інституту історії НАН Білорусі професор М. Сташкевич. Зауважимо, що дана концепція поки ще не затверджена.

Надзвичайно важливим на сьогоднішньому етапі є розробка й упровадження державного освітнього стандарту з історії, необхідного для інтеграції Білорусі в освітній простір близького й далекого зарубіжжя.

У 1998–1999 навчальному році почалася експериментальна робота з апробації нового учебово-методичного комплексу (УМК) для дванадцятирічної школи, який покликаний полегшити роботу вчителям і учням та підвищити ефективність засвоєння інформації.

Створення системи експертної оцінки й експериментальної апробації підручників, розробка загальних рекомендацій авторам зі створення підручників для загальноосвітніх шкіл, їх розгляд державною комісією з підготовки чергового покоління підручників і програм з історії, має сприяти удосконаленню навчальної літератури (підвищення її доступності для учнів, урахування психофізичних вікових особливостей школярів, скорочення об'єму навчальних текстів). Після діагностики і часткової переробки матеріалів, вони почали надходити у дванадцятирічну школу.

З початку 2002–2003 навчального року почався перехід загальноосвітньої базової школи Республіки Білорусь на обов'язковий 10-річний термін навчання, який завершиться у 2008 р., і загальноосвітньої школи в 2010 р. – на 12-річну загальну середню освіту.

Сучасний стан шкільного викладання історії в Республіці Білорусь свідчить про необхідність подальшого удосконалення й вирішення багатьох теоретичних і практичних питань, пов'язаних з науково-методичним забезпеченням навчального процесу, а саме: подальшої розробки потребують питання теорії та методики викладання історії, робота з удосконалення підручників, забезпечення курсу історії Білорусі сучасними засобами навчання, оновлення змісту історичної освіти, оновлення методологічного і методичного забезпечення навчального процесу з історичних дисциплін.

Підбиваючи загальний підсумок викладеному, зауважимо, що за минулі роки білоруські науковці створили і в загальних рисах реалізували в життя концепцію шкільної історичної освіти, підготували й запровадили в навчальний процес підручники, навчальні посібники з усіх курсів історії, якість яких, за окремими показниками, значно перевищує кращі підручники радянських часів. Нині вони намагаються зберегти попередній досвід, розвинути його в нових, дуже не простих, умовах регулювання і контролювання владою змісту історичної освіти.

Ця величезна робота забезпечила позитивні зрушенні в реформуванні шкільної історичної освіти, удосконаленні змісту, форм і методів навчання в середній школі, трансформації гуманітарної освіти.

Література

1. Барис С. Крок за кроком до єуропейскага падручніка // Гісторыя: праблемы выкладання. – 2001. – № 1. – С. 113–120.
2. Багдановіч І. Да пытання аб удасканалені выкладання гісторыі Беларусі // Гісторыя: праблемы выкладання. – 2000. – № 1. – С. 57–60.
3. Вирская В. Белорусская историография в контексте школьного исторического образования (вторая половина 1980 г. – середина 1990-х гг.) // Гісторыя: праблемы выкладання. – 2002. – № 4. – С. 59–74.
4. Ганушчанка Н. Актуальныя пытанні выкладання гісторыі у агульнаадукацыйных школах // Гісторыя: праблемы выкладання. – 1999. – № 3. – С. 3–5.
5. Дылян Г. Праблемы гістарычнай адукцыі у агульнаадукацыйных школах Рэспублікі Беларусь // Беларускі гістарычны часопис. – 1996. – № 3. – С. 5–13.
6. Кушнер В. Гістарычнай адукцыі і палітыка // Беларускі гістарычны часопис. – 1996. – № 4. – С. 5–11.
7. Мініцкі М. Канцэптуальная мадэль прадметнага зместу гісторыі у вучебнай літературе // Гісторыя: праблемы выкладання. – 1997. – № 1. – С. 12–21.
8. Ракуць В. Як дапаможніку стаць падручнікам // Беларускі гістарычны часопис. – 1994. – № 3. – С. 84–90.
9. Сташкевіч М. О некоторых концептуальных аспектах подготовки учебников по отечественной истории // Гісторыя: праблемы выкладання. – 2002. – № 3. – С. 30–36.
10. Біч М. Аб нацыянальнай канцэпцыі гісторыі і гістарычнай адукцыі у Рэспубліцы Беларусь // Беларускі гістарычны часопис. – 1993. – № 1. – С. 15–24.
11. Тяжкі шлях да сябе. Якім быць падручніку гісторыі? // Настаніцкая газета. – 1993. – 24 ліпеня.
12. Програмы па гісторыі для агульнаадукацыйных школ. – Мінск: НМЦэнтр, 1998. – С. 2–3.
13. Ягораў А. Аб новых праграмах для сярэдняй школы // Беларускі гістарычны часопис. – 1994. – № 2. – С. 105–109.
14. Якім быць падручніку па гісторыі // Беларускі гістарычны часопис. – 1995. – № 4. – С. 5–29.
15. Гілевіч Н. Падручнікі для выхавання... како? Манкуртаў ды Іванаў без роду-племені? // ЛІМ. – 1995. – 29 верасня.
16. Актуальные вопросы истории Белоруссии (дооктябрьский период). Материалы в помощь учителю истории. – Гродно, 1990.
17. Чернявский В. В чём же альтернатива? // Веды. – 1999. – № 25–26.
18. Советская Беларусь – 1994. – 20 жніўня.

19. Советская Беларусь – 1995. – 17 жнівня.
20. Советская Беларусь – 1995. – 24 жнівня.
21. Приказ Министерства образования Республики Беларусь 23 июня 1999-г №403 "Об утверждении документов по улучшению качества школьных учебников" – <http://www.levonevski.net/pravo/> – 10.10.2005.
22. Згода. – 1999. – № 4. – 15–31 сакавіка.
23. Приказ Министерства образования Республики Беларусь 23 июня 1999 г №404 "О проведении конкурса "Учебник года для общеобразовательной школы" – <http://pravo.kulichki.net/otrasl/obr/obr00112.htm> – 10.10.2005.
24. Для школы будучь выдавацца паралельныя, а не альтэрнатыўныя падручнікі // Наставніцкая газета. – 1999. – 28 кастрычніка.
25. Гісторыя Беларусі. Канец XVIII ст. – 1999 г. Вуч. дапаможнік для 11 кл. Пад рэд. Я.К. Новіка. – Менск, 2000. – С. 59, 183.
26. Образование перекраивают по советским лекалам // <http://www.naviny.by/ru> – 16.08.2003.

Ю.М. Давиденко

Історіографічні аспекти вивчення генези військових організацій Польського руху опору в роки Другої світової війни

Визвольна боротьба народів Європи проти фашистських загарбників та створення європейського руху Опору – одна з найбільш геройчних сторінок в історії Другої світової війни. Війна була не тільки небаченою за своїми масштабами кривавою та жорстокою драмою для країн-учасниць, а водночас мала величезні економічні та суспільно-політичні наслідки для світового співтовариства в цілому і для долі багатьох народів зокрема. Чим далі від нас ті буревінні події війни, тим нам стає зрозумілішою величезна вага здобутої в ній перемоги. Свій гідний внесок у загальну перемогу зробили безперечно слов'янські народи, зокрема польський народ.

Дослідженню генези військових організацій польського руху Опору присвячена чисельна наукова література як в колишньому СРСР, Польщі, так, безумовно, в незалежній Україні.

Зазначимо, що умовно історію наукової розробки вищеназваної проблематики можна поділити на два хронологічні періоди. Перший охоплює 50-і – кінець 70-х років ХХ ст., а другий розпочався з кінця 80-х років і триває дотепер. Критеріями саме такого поділу є, по-перше, стан вирішення питання, по-друге, ідеологічна спрямованість значної частини наукових розробок. Ці фактори обумовили конкретизацію проблематики та підходи щодо аспектів її наукового вирішення.

У зв'язку з цим масив робіт, що складає історіографію питання, можна умовно поділити на декілька груп. Першу групу складають праці, написані вітчизняними науковцями радянської доби в період 50–60-х рр. ХХ ст.

У цей час питання створення та організаційного розвитку військових організацій Польського руху Опору в період Другої світової війни подавалося виключно через призму дружби і бойового співробітництва радянського й польського народів. В основному сюжет організації збройного підпілля розглядався епізодично, а основний наголос робився на бойовому співробітництві та "братній" допомозі Радянського Союзу у створенні лівих підпільних військових організацій та визволенні окупованої Польщі. Так, у другій половині 60-х років з'являється декілька статей і наукових оглядів вибіркового характеру з проблем, присвячених організаційному становленню лівих організацій польського руху Опору. Це перш за все публікації С.М. Антонюка, П.М. Калініченка, В.С. Парсаданової, К. Собчака, И.Б. Перцигера [1]. Так, у статті В.С. Парсаданової "Литература о боевом сотрудничестве советского и польского народов" подано стислий огляд з проблеми бойового співробітництва Гвардії Людової та Армії Людової з Народним Військом Польським, акцентується головна роль СРСР у формуванні польського лівого підпілля [2]. Цей факт пояснюється тим, що радянський ідеологічний апарат Україні негативно оцінював учасників польського руху Опору, які не були пов'язані з Москвою.

В основному наукові публікації даного періоду – це статті в спеціалізованих журналах і монографії військових істориків, що, як правило, розглядали лише деякі аспекти історії польського руху Опору в цілому його політичне та військове значення, етапи та напрями розвитку. При цьому головна увага приділялася лише діяльності Польської Робітничої партії та її збройним формуванням, що дотримувались радянських форм боротьби з окупантами. А при такому підході не враховувалися такі важливі чинники, як доцільність, практичні результати та ціна втрат людських ресурсів тієї чи іншої форми опору. До таких досліджень можна віднести роботи В.Н. Клокова, І.Д. Кундюби, Ф.Г. Зуєва [3].

Зазначимо, що деякі загальні питання організаційного становлення військових формувань Польського руху Опору увійшли до фундаментальних робіт узагальнюючого характеру: "История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945 гг. История Второй мировой войны 1939–1945 гг.", "Українська РСР у Великій Вітчизняній війні. Радянського Союзу (1941–1945 гг.)", "Антифашистское движение Сопротивления в странах Центральной и Юго-Восточной Европы", "Вторая мировая война 1939–1945 гг. Военно-исторический Почек", "Очерки истории Народной Польши" [4]. Однак у них бракує самої постановки питання і деталізації організаційних заходів з розбудови польсько-військових організацій в роки Другої світової війни.

У середині 60-х років основна увага дослідників переключилася на вивчення питань, пов'язаних з проблемою бойової діяльності військових організацій Польського руху Опору, їх взаємодії з Радянською ар-

місю на завершальному етапі визволення Польщі від гітлерівських окупантів, протистоянню лівого крила руху опору організаціям лондонського табору. Серед робіт, присвячених цій тематиці, можна назвати праці М.Е. Моніна, А. Карпинського, Н.П. Гавриленко [5]. У вищезгаданих дослідженнях учени, спираючись на доступну їм джерельну базу, звернулись до проблемних моментів взаємодії Гвардії Людової та Армії Людової та радянських частин, уточнили деякий фактичний і статистичний матеріал. Відмітимо, що в основному історичні розвідки вищезгаданих науковців розглядають проблеми політичного значення створення лівих військових організацій та висвітлюють їх бойову діяльність на завершальному етапі війни у русі традиційних гасел військової співдружності та братської допомоги Радянського Союзу.

Разом з тим, серед багатьох досліджень цього періоду з'явилася низка робіт, що піднімають питання саме організаційних заходів по створенню структурної сітки підпільних військових формувань лівого спрямування на території окупованої Польщі. Це роботи Н. Хренова "Польське рабоче движение в годы Второй мировой войны" та А. Шулуса "О переростании национально-освободительной борьбы в народно-демократическую революцию в Польше (1939 – 1945 гг.)", в яких декілька розділів присвячені комплексу розбудовчих заходів по створенню структури Гвардії Людової в період 1942–1943 рр. Саме в названих історичних працях уперше, хоча і фрагментарно, проблема організаційного творення підпільних військових формувань стала об'єктом дослідження, вони заклали певну основу для подальшого вивчення даної теми.

Отже, в історичних студіях періоду 50–60-х рр. ХХ ст. проблема організаційного становлення польських військових підпільних організацій висвітлювалася фрагментарно та однобічно. Основний акцент робився на організації та діяльності формувань, створених під егідою ППР у той час, як їхнім союзникам по антифашистській боротьбі – Польській соціалістичній партії (ППС), представникам селянської партії (Радикальної організації Хлопської), Рацлавіце не приділялось уваги, не кажучи вже про антифашистські військові організації, які були в опозиції до комуністів. – Народові сили (НСЗ), Союз збройної боротьби та ін.

Майже не розробленими в силу політично-ідеологічних причин залишилися питання генези польських підпільних організацій у Франції та інших окупованих країнах. Білою плямою в історичних дослідженнях залишилась проблема розбудови військових формувань, що мали нерегулярний характер і некадровий склад, зокрема Коменда оборунців Польщі та ін.

До другої групи належать наукові праці, написані вченими та дослідниками в період з початку 70-х рр. ХХ ст., саме в цей час історичний проміжок часу значно посилюється інтерес радянських та вітчизняних істориків до проблеми участі польських збройних сил у Другій світовій війні і руху Опору зокрема.

Вона розкривається в багатьох спеціальних роботах радянських авторів і, крім того, тією чи іншою мірою знаходить своє відображення в публікаціях, присвячених історії Великої Вітчизняної війни і Другої світової війни в цілому, міжнародним відносинам у цей період.

Саме з початку 70-х років з'являється низка історичних досліджень, в яких належне місце починає займати розробка проблеми, пов'язаної з організацією військових формувань польського руху опору в контексті піднесення антифашистської боротьби завдяки перемогам радянської армії і корінному перелому у війні. Це насамперед наукові праці М.Є. Моніна, П.А. Жиліна, В.С. Парсаданової, М. Семиряги, в яких робиться спроба досліджень та аналізу суспільно-політичних умов фундації польських лівих військових організацій на території окупованої країни [6]. Серед перерахованих робіт авторів певний інтерес становлять монографії В.С. Парсаданової "Советско-польские отношения в годы Великой отечественной войны (1941–1945 г.)", "Боевое содружество польского и советского народов под ред. П.А. Жилина" [7]. Позитивним моментом вищезгаданих досліджень є те, що автори залучили значну джерельну базу, висвітлили низку аспектів військового суспільно-політичного характеру, що мали вплив на розвиток і бойову діяльність Гвардії Людової та Армії Людової.

Так, зокрема у монографічному дослідженні В.С. Парсаданової була зроблена спроба детально висвітлити участь поляків у збройній боротьбі проти окупантів. Автор ретельно досліджує діяльність ППР по організації загонів Гвардії Людової, а згодом Армії Людової, їх бойові операції, наголошуєчи, що вищезгадані організації дотримувалися радянських форм боротьби з окупантами. Характерною рисою цієї роботи є комплексний підхід до проблеми, чіткість висновків, нові польські архівні матеріали. Та, не зважаючи на вищеназвані позитивні моменти, автор через ідеологічні причини не зміг уникнути заідеологізованості та упередженого підходу до проблеми організаційної розбудови Гвардії Людової та армії Людової, зокрема в розкритті таких питань, як, наприклад, доцільність, результативність форм і методів боротьби лівого підпілля.

Значну групу публікацій становлять праці, в яких значна увага приділяється характеристиці окупаційної політики німців у контексті розвитку польського руху Опору. Це наукові дослідження А. Носкової, Г.Ю. Григорянца [8]. Крім цього, у цих працях їх автори розглядають деякі питання, пов'язані з діяльністю окремих політичних сил країни та загострення політичної боротьби всередині польського руху опору. Зокрема монографія А.Ф. Носкової присвячена виключно селянському політичному рухові та його військовим організаціям [9].

До окремої історіографічної групи відносяться колективні спільні радянсько-польські наукові збірники, видані Інститутом воєнної історії МОСРСР та Інститутом слов'янознавства та балканістики АН СРСР.

Так, у 1973 р. вийшов друком збірник "Боевое содружество польского и советского народов под ред. П.А. Жилина". Всього в ньому опубліковано 22 статті, 14 з яких належать радянським ученим. Зазначимо, що ціла група статей торкається питання співробітництва армії двох народів у період Другої світової війни, зокрема висвітлюється роль СРСР у становленні лівого крила польського руху Опору на завершальному етапі визволення Польщі.

Також до даної історіографічної групи можна віднести колективну працю Інституту слов'янознавства та балканістики "Антифашистское движение Сопротивления в странах Центральной и Юго-Восточной Европы" [10]. У ній робиться спроба розглянути рух Опору в країнах Центральної та південно-східної Європи в порівнянні, частково розглядаються аспекти військової діяльності підпільних організацій та груп.

Вагомий внесок у розбудову питання, пов'язаного з організацією та діяльністю підпільних формувань польського руху Опору в період Другої світової війни, зроблено радянськими та вітчизняними науковцями на сторінках історичних журналів у 70–80-х рр. ХХ ст. Саме в цей час з'являється ряд наукових розвідок, рецензій на історичні дослідження, котрі тією чи іншою мірою стосуються проблем, пов'язаних із діяльністю та розвитком польських підпільних організацій у роки війни.

Найбільша кількість публікацій вміщена в "Военно-историческом журнале". Як правило, ці матеріали присвячені ювілейним датам народного Війська Польського, висвітлюють роль лівих підпільних організацій, зокрема Гвардії та Армії Людової у формуванні армії нового типу на теренах Польщі в період 1944–1945 рр. Серед них слід назвати статтю Є. Ядзяка "Актуальные проблемы историографии Народного Войска Польского" [11].

Також мають певну наукову цінність дослідження, вміщені на сторінках спеціалізованих журналів, зокрема – "Советское словяноведение", Український історичний журнал.

Певний інтерес до вищезазначененої теми зумовив появу цілої низки дисертаційних робіт, присвячених вивченю комплексу проблем розбудови польського руху Опору в період 1939–1944 рр., де певним чином висвітлюються деякі аспекти військової та політичної діяльності підпільних організацій і груп.

Серед них ми можемо назвати дослідження І.Д. Кундюби, М.Ю. Макара, Г.Л. Долника, Б.О. Слюсажа. Відзначимо, що в основному в наукових працях перерахованих авторів перевага віддається розгляду діяльності підпільних організацій, що дотримувалися радянських форм боротьби з окупантами, наголошується на вирішальній ролі ПЛР у визвольній боротьбі польського народу. Так, у дисертаційних працях Г.Л. Долника, Б.О. Слюсажа значна увага приділена участі радянських громадян у Польському русі Опору [12]. Історичне дослідження М.Ю. Макара "Вооружённое восстание 1944 года в Варшаве" присвя-

чене участі лівого крила Польського руху опору у трагічних подіях 1944 року. Спираючись на значну радянську та польську джерельну базу автор намагається довести провідну роль Армії Людової у Варшавському повстанні, безлідставно принижуючи роль загонів Армії Крайової та її керівництва в цілому.

Загалом радянська історіографія того періоду, що приділяла увагу висвітленню окремих сюжетів розбудови та практичної діяльності польських підпільних організацій, характеризувалася вузькоспектральністю методологічної бази, що пояснюється штучно-класовим підходом до тлумачення історичних явищ і подій. Тому поза увагою дослідників залишилась ціла низка суспільнозначимих сюжетів, що не отримали належного системного висвітлення. Зокрема, це стосується зародження та військової практичної діяльності всього спектру військових організацій Польського руху опору.

До наступної групи належать наукові праці, що з'явилися в період 90-х рр. ХХ ст. – 2000 р. ХХІ ст., коли відбувся поступовий відхід від ідеологічних догм, почалася переоцінка старих поглядів і висновків. Ці процеси суттєво вплинули і на висвітлення питань, пов'язаних з організацією та діяльністю польських підпільних формувань у роки Другої світової війни. Для української історіографії дослідження з даної проблематики надзвичайно актуальні, оскільки збройна боротьба, активними учасниками якої були польські нерегулярні військові формування, велася на етнічних українських територіях.

Серед праць вітчизняних істориків у першу чергу заслуговує уваги дисертаційне дослідження І. Іллюшина, публікації М. Русначенка, О. Козакової [13]. У своїй дисертації І.Іллюшин використовує ґрунтовну джерельну базу, висвітлює процес організаційного становлення та збройної боротьби військової організації нерегулярного характеру Батальйонів Хлопських на території окупованої Польщі [14]. Зазначимо, що це є перша робота у вітчизняній історичній науці, яка досліджує фундаційні аспекти військового формування нерегулярного характеру.

Таким чином, можна стверджувати, що проблема фундації підпільних організацій польського руху Опору в роки Другої світової війни є пріоритетною для досліджень як колишньої радянської, так і вітчизняної історичної науки. Однак явно малодослідженими, недостатньо фактографічно і концептуально осмисленими й узагальненіми залишаються проблеми, пов'язані з організацією та збройною боротьбою військових формувань Польського руху опору на теренах етнічних українських земель та європейських держав, зокрема, Франції. Даний комплекс проблем потребує активізації і диверсифікації наукових досліджень, підготовки монографічних та документальних видань з проблем, яких поки що бракує в сучасній історіографії, які були б вільними від ідеологізовано-спрощених оцінок та базувалися на об'єктивних засадах і критеріях.

Література

1. Антонюк С.М. Розробка питань історії Польщі і польсько-радянських відносин вченими України // Дружба і співробітництво народів України та Польщі. – Київ: КДУ, 1967. – С. 133–135; Калінченко П.М. Польська марксистська історіографія про УРСР та українсько-польські відносини періоду соціалізму // Історіографічні дослідження в Українській РСР. Випуск 5. – К.: Наукова думка, 1962. – С. 64–72; Парсаданова В.С. Литература о боевом сотрудничестве советского и польского народов // Советское славяноведение. – К., 1968. – № 3. – С. 90–103; Собчак К. Состояние исследований истории взаимодействий советских и польских вооруженных сил в годы Второй мировой войны // Под знаменем боевой дружбы. – М.: Знание, 1972. – С. 187–197; Перцигер И.Б. Домбровцы в польском движении Сопротивления // Советское славяноведение. – 1968, – № 2. – С. 81–87.
2. Парсаданова В.С. Литература о боевом сотрудничестве советского и польского народов // Советское славяноведение. – К., 1968. – № 3. – С. 90–103.
3. Кундюба И.Д. Советско-польские отношения 1939–1945. – КГУ, 1963. – С. 207; Клоков В.И. Борьба народов славянских стран против фашистского порабощения (1939–1941). – Киев: Изд-во АН УРСР, 1963. – С. 130; Зуев Ф.Г. Усиление политической борьбы внутри польского движения Сопротивления в 1943 / В кн.: Международные связи стран Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы и славяно-германские отношения. – М., 1968; Зуев Ф.Г. Польский народ в борьбе против фашизма. – М., 1967.
4. История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945 гг. – М., 1962. – Т. IV. – С. 242–247; Очерки истории Народной Польши. – М., 1965. – С. 28–32; Антифашистское движение Сопротивления в странах Европы в годы Второй мировой войны. – М., 1962. – С. 86–89; Великая Отечественная война Советского Союза 1941–1945. Краткая история. – 2-е изд. – М., 1970. – С. 388–390; Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945. – Т. 3: Радянська Україна в завершальний період Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.). – К., 1969. – С. 295–296.
5. Гавриленко И.П. Против общего врага (Из истории борьбы советского и польского народов против германского фашизма и милитаризма, за свободу и независимость Польши). – Л., 1967. – С. 46–47; Монин М.Е. Содружество, рожденное в боях. – М., 1971. – С. 134–136.
6. Парсаданова В.С. Формирование национального фронта в Польше 1944–1946. – М., 1972; Семиряга М.И. Советский Союз и борьба народов Центральной и Юго-Восточной Европы за свободу и независимость. – М., 1978; Монин М.Е. Содружество, рожденное в боях. – М., 1971. – С. 134–136.
7. Боевое содружество польского и советского народа / Под ред. П.А. Жилина. – М., 1973. – С. 194–196.
8. Носкова А.Ф. Крестьянское политическое движение в Польше (сентябрь 1939 г.–весна 1948 г.). – М., 1978; Григорьянц Т.Ю. Оккупационная политика фашистской Германии в Польше 1939–1945; Попытки германизации и клонизации "присоединенных" польских земель. – М., 1979.
9. Носкова А.Ф. Крестьянское политическое движение в Польше (сент. 1939 г.–весна 1948 г.). – М., 1978.
10. Антифашистское движение Сопротивления в странах Центральной и Юго-Восточной Европы / Отв. ред. В.В. Марьина. – М., 1991.
11. Ядзяк Е. Актуальные проблемы историографии народного Войска Польского // Военно-исторический журнал. – 1976. – № 1. – С. 61–66.
12. Долник Г.Л. Интернациональный характер антифашистского движения Сопротивления в славянских странах в годы Второй мировой войны (на примере Польши и Чехословакии); Автореферат дис. на соиск. учен. степ. канд. ист. наук. –

М., 1975; Слюсарж Б.А. Совместная борьба трудящихся Польши и СССР против фашистской агрессии 1939–1945 гг.: Автореферат дис. на соиск. учен. степ. канд. ист. наук. – М., 1988.

13. Іллюшин І.І. Селянські військові формування у національно-визвольній боротьбі польського народу за часів Другої світової війни (1939–1945): Дис.: канд. ист. наук. – 070002. – К., 1995. Казакова О.М. Політичні особливості генези польського руху Опору в умовах нацистського окупаційного режиму (вересень–травень 1939 р.) // України і Польща в ХХ ст.: проблеми і перспективи взаємовідносин. Збірник наукових праць. – Київ: Krakiv: Вид-во НПУ ім. М. Драгоманова, 2002. – С. 152–155. Турков В. До питання взаємовідносин збройних сил СССР з польським рухом Опору в 1942–1944 рр. Історія слов'янських народів: актуальні проблеми дослідження. Вип. 6. Слов'янські народи в Другій світовій війні: Зб. наукових праць. – Київ, 2006. – С. 161–164.

14. Іллюшин І.І. Селянські військові формування у національно-визвольній боротьбі польського народу за часів Другої світової війни (1939–1945): Дис.: канд. ист. наук. – 070002. – К., 1995.

В.М. Шевченко, О.В. Герасименко

**З історії формування фондів фундаментальної бібліотеки
Ніжинського державного університету ім. М.В. Гоголя
(дорадянський період)**

Історія фундаментальної бібліотеки ім. М.В. Гоголя невіддільна від яскравої 200-літньої історії самого вузу. Це засвідчують як спеціальні [1], так й узагальнюючі історичні студії різних років [2]. Головною метою даного повідомлення є спроба узагальнити наявний історіографічний та інший доробок попередніх авторів і проаналізувати еволюцію формування фондів фундаментальної бібліотеки Ніжинського державного університету ім. М.В. Гоголя у дорадянський період.

На рубежі XVIII–XIX століть українські землі переживають нове піднесення науки та культури. Це значною мірою сприяло формуванню тут нових культурно-освітніх осередків, якими стали свого часу маєтки поміщиків Тарновських у Качанівці, Галаганів у Сокиринцях, Лизогубів у Седневі тощо. Та, безумовно, найпомітнішим таким осередком на Лівобережній Україні став провінційний козацько-купецький Ніжин. Ще у 1789 році тут було відкрито народне училище, реорганізоване згодом у повітове [3], на початку 1817 року – Олександровське грецьке училище [5–6]. Нарешті, з 4 вересня (ст. ст.) 1820 року почав діяти головний навчальний заклад міста – Гімназія вищих наук. Її будівництво й оснащення здійснювалося за заповітом і на кошти братів Безбородьків – канцлера Росії Олександра Андрійовича та графа Іллі Андрійовича і тривало майже 15 років [6]. Вибір місця для заснування привілейованого навчального закладу, який перетворив Ніжин у визначний "культурно-освітній центр на Україні" [7], був не випадковий. Придбана Олександром Андрійовичем незадовго до цього економія у містечку Веркіївка

(нині смт. Вертиївка Ніжинського району Чернігівської області – авт.) неподалік від Ніжина утримувала в місті по контракту від міської думи селітряний завод, продукція якого поставлялася до порохового заводу в м. Шостка [8]. На час відкриття гімназії почесним її опікуном був тогоденний власник веркіївської економії, онук Іллі Андрійовича О.Г. Кушельєва-Безбородько. Він же й започаткував фактично створення бібліотеки, подарувавши гімназії 1877 томів переважно творів французької літературної класики [9]. І надалі перші бібліотечні фонди гімназії формувалися головним чином за рахунок приватних пожертвувань. Урядом було передано до бібліотеки всього 158 томів літератури, тоді як жителі міста подарували 677 томів, а викладач латині Платон Кукольник – 506 томів відбірної класики [10]. Надзвичайно цінний подарунок гімназії з нагоди її відкриття зробив уродженець Ніжина, видатний український мореплавець і вчений Ю.Ф. Лисянський. У 1820 році він надіслав до гімназійної бібліотеки кілька примірників своєї книги про першу російську кругосвітню подорож, здійснену ним разом з І.Ф. Крузенштерном у 1803–1806 рр. Пізніше, у 1828 році, Юрій Федорович надіслав у бібліотеку гімназії комплект малюнків і карт, зроблених ним під час кругосвітньої подорожі [11].

Надзвичайно цікавим і цінним виданням поповнив бібліотечні фонди Гімназії вищих наук син легендарного полководця графа П. Рум'янцева М.П. Рум'янцев. Виконуючи прохання директора гімназії І.С. Орлай, з яким листувався, надіслати в бібліотеку опис кругосвітньої подорожі капітан-лейтенанта Коцебу, граф в одному з листів до Івана Семеновича, від 6 березня 1825 року писав: "P.S. Я точно с большим удовольствием выполняю волю вашу и по тяжёлой почте отправляю Вам для библиотеки Нежинской знаменитой гимназии полный экземпляр Рюрикова путешествия, при всём и атлас найдёт..." [12]. Велику увагу комплектуванню гімназійної бібліотеки приділяв її перший директор Василь Григорович Кукольник. Ще перебуваючи у Петербурзі, звідки отримав пропозицію очолити гімназію від свого колишнього студента О.Г. Кушельова-Безбородько, а з нею і 9 тис. крб. для придбання всього необхідного, він купував для неї необхідну літературу [13]. А вже ставши директором гімназії, постійно давав про її поповнення. Такою ж турботою про бібліотеку гімназії відзначалися і його наступники: І.С. Ортай, К.В. Шапалінський та інші, а згодом – директори фізико-математичного та юридичного ліцеїв. Невипадково у спадок історико-філологічному інститутові, заснованому в Ніжині на базі передлічених вище навчальних закладів у 1875 році, перейшло від них понад 14,5 тисяч примірників (блізько 3,9 тис. назв) найрізноманітнішої літератури [14]. Значна їх частина збереглася до наших днів, а найцінніші видання експонуються в музеї рідкісної книги при фундаментальній бібліотеці Ніжинського державного університету ім. М.В. Гоголя.

З відкриттям у Ніжині історико-філологічного інституту вузівська бібліотека була суттєво реорганізована. Помітно збільшилася кількість

бібліотечних приміщень. Спочатку вона містилась у приватній, а від того недоторканій, резиденції почесного попечителя графа О.І. Мусіна-Пушкіна (нащадка графів Кушельових-Безбородьків) з його особистого дозволу [15]. З розширенням інфраструктури вузу бібліотека отримала у 1878 році п'ять повноцінних кімнат на другому поверсі північного крила центрального корпусу. Згодом, у 1887 році, одна з кімнат була виділена під даровану Г.І. Кушельовим-Безбородьком картинну галерею. Розширення корисних площ бібліотеки було конче необхідним заходом з огляду на швидке зростання її фондів. Адже зміна статусу навчального закладу настійно потребувало різкого збільшення кількості відповідної літератури, особливо з історії та філології. Тому з самого початку існування історико-філологічного інституту його бібліотека регулярно і швидко поповнювалася. Так, на виділені міністерством освіти кошти інститутом була придбана бібліотека покійного на той час директора Санкт-петербурзького історико-філологічного інституту І.Б. Штеймана. Вона налічувала 960 томів (у 457 назвах) творів класичних авторів з мови, літератури, історії та міфології. Водночас Варшавський університет пожертвував інституту з нагоди його відкриття 639 томів польської та латинської класики [16]. Окрім того, на пожертвування графині Суворової-Римніцької були закуплені дві великі бібліотеки професорів С.П. Шевирьова (Московський університет) та Ф. Ригчля (Лейпцигський університет) у кількості відповідно 7359 і 4930 томів [17]. Великим надбанням бібліотеки історико-філологічного інституту стало поповнення її фондів бібліотекою Олександровського грецького училища. Як свідчать наявні публікації різних поколінь істориків, цьому передувало досить серйозне протистояння між керівництвом інституту та училища.

Почалося все з того, що у вересні 1856 р. Олександровське грецьке училище в Ніжині відвідав міністр народної освіти А. Норов. Оглядаючи навчальний заклад, він особливо відзначив його бібліотеку, "хвалив редкость и достоинство сочинений" [18]. І дійсно, захоплюватись було чим. За свідченням А. Добіаша, бібліотека училища містила 254 назви у 647 томах велими цінних видань, у тому числі богословських, класичних, а також на загальноісторичну і загальнолітературну тематику. Окремі з них були видані у XVIII, і навіть у XVII ст. [19]. Ознайомившись із книгоzbірнею, Норов згодом висловив думку про те, що і юридичному ліцею "не худо бы иметь подобные сочинения" [20]. Як виявилося, слова міністра народної освіти стали пророчими. Рівно через двадцять років частина бібліотеки грецького училища перейшла до історико-філологічного інституту. Вперше питання про передачу бібліотеки грецького училища до інституту поставив ректор останнього Н. Лавровський. Однак М. Манцов, директор Грецького училища, відстоюючи інтереси свого навчального закладу, активно намагався зберегти бібліотеку в училищі. Перипетії складних і тривалих за часом переговорів інституту та училища з приводу передачі бібліотеки

першому досить ґрунтовно викладені колишнім директором музею рідкісної книги при фундаментальній бібліотеці НДУ ім. М.В. Гоголя кандидатом історичних наук, доцентом І.П. Костенко [21]. Зазначимо лише, що тільки у 1888 році питання про передачу бібліотеки училища до історико-філологічного інституту було вирішено остаточно. Таким чином, упродовж усього XIX ст. бібліотека Ніжинської вищої школи постійно поповнювалася все новими і новими навчальними посібниками з різних дисциплін, різноманітною науковою літературою та літературною класикою. Значна частина цих фондів збереглася до наших днів і є безцінним надбанням Ніжинської вищої школи, яке ревно оберігається й примножується сучасниками.

Література

1. Добиаш А. Заметки об основной библиотеке историко-филологического института Князя Безбородко, составленная по слухаю реорганизации библиотеки. – Нежин, 1895.
2. Лицей князя Безбородко. – СПб., 1859; Гимназия высших наук и лицей князя Безбородко. – СПб., 1881; Петухов Е.В. Гимназия высших наук кн. Безбородко в Нежине. 1820–1832. (К 75-летию со дня основания). – СПб., 1895; Самойленко Г.В. Ніжинська вища школа (1820–1995). – Ніжин, 1995; Самойленко С.Г. Кникове зібрання професора історії М.М. Бережкова в бібліотеці Ніжинського педагогічного інституту // Історія та культура Лівобережної України. – Київ: Ніжин, 1997. – С. 129–138.
3. Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. – К., 1990. – С. 511.
4. Сторожевский Н.К. Нежинские греки. – К., 1863.
5. Самойленко Г., Самойленко С. Грецькі навчальні заклади у Ніжині // Греки у Ніжині: Збірник статей і матеріалів. – Випуск 2. – К., 2001. – С. 203.
6. Петухов Е.В. Назв. праця. – С. 1–8; Самойленко Г.В. Ніжинська вища школа (1820–1995). – С. 3–4.
7. Сергієнко Г.Я. Суспільно-політичний рух на Україні після повалення декабристів. 1826–1850. – К., 1971. – С. 60.
8. Топографические описания городов Чернигова, Нежина и Сосницы с их поветами. (Рукописи 1783 года) // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. – Выпуск 4-й / Под ред. П.М. Допровольского. – Чернигов, 1902. – С. 175–176.
9. Самойленко Г.В. Ніжинська вища школа (1820–1995). – С. 100.
10. Там само.
11. Шевченко В.М. Юрій Лисянський – український мореплавець і мандрівник // З історії вітчизняного туризму: Збірник наукових статей. – К., 1997. – С. 22.
12. Добиаш А. Назв. праця. – С. 61.
13. Лавровский Н. Гимназия высших наук князя Безбородко // В кн.: Гимназия высших наук и лицей князя Безродко. – Изд. 2-е, испр. и доп. – СПб., 1881. – С. 31.
14. Добиаш А. Назв. праця. – С. 3.
15. Там само, с. 4.
16. Там само, с. 3.
17. Самойленко Г.В. Ніжинська вища школа 1820–1995. – С. 101.
18. Автономов Н. Страница из истории библиотеки Нежинского Александровского греческого училища и института кн. Безбородко. – Нежин, 1913. – С. 3.
19. Добиаш А. Назв. праця. – С. 3.
20. Автономов Н. Назв. праця. – С. 3.
21. Костенко І. До історії формування бібліотечних зібрань ніжинських греків // Греки в Ніжині: Зб. статей і матеріалів. – Вип. 2. – К., 2001. – С. 250–251.

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ МИСТЕЦТВОЗНАВСТВО

Г.В. Самойленко, С.Г. Самойленко

Культура Чернігівщини другої половини XVII–XVIII ст. Архітектура

Розвиток культури в другій пол. XVII–XVIII ст. займає особливе місце в українській духовності, бо це був період нового її відродження, який обумовлений з устремленням українського народу до утвердження своєї національної самостійності, усвідомленням того, що і він може мати свою самобутню державу й культуру в ній.

Друга половина XVII ст. пов'язана з народно-візвольною війною українського народу проти польської шляхти, яка довгі роки окупувала Україну і проводила в ній ополячення та католикозацію. Народ, який позбавлявся своєї державності, мови, релігії, не міг довго терпіти поневолення і піднявся могутнім велетнем під керівництвом свого ватажка, гетьмана Богдана Хмельницького, на візвольну війну, яка завершилася підписанням угоди з Росією у 1654 р. у Переяславі про взаємодопомогу. Але Правобережна Україна залишалась ще під владою Польщі. Розчленована на дві половини вона в цих умовах відроджувалася. Величезний потяг народу до свободи і незалежності привів до того, що на Лівобережній Україні утворилася Гетьманська Українська держава. Правобережна Україна продовжувала боротьбу за свою свободу.

Богдан Хмельницький, який став на чолі нової держави, поділив її на полки та сотні. Це був новий державний адміністративний поділ, але на той час найбільш прийнятний, військові сутички продовжувалися не тільки з кримськими татарами та турками, а й поляками та росіянами.

Друга половина XVII–XVIII ст. позначається не тільки завоюванням незалежності від Польщі й утворенням Гетьманської держави, розвитком культури в усіх її видах, а й часом Руїни, жорстокої боротьби за гетьманську булаву, зрадою гетьманської старшини в угоду своїх власних збагачень за рахунок українського народу, поступовим закабаленням Росією України і ліквідацією всіх інституцій державності аж до перетворення всієї України Лівобережної й Правобережної у Малоросію і Малоросійське намісництво.

Чернігівщина другої пол. XVII–XVIII ст. охоплювала велику територію Гетьманської держави. На час утворення Чернігівського намісництва сюди увійшли території Ніжинського, Чернігівського, Новгород-Сіверського, Стародубського, Прилуцького, Гадяцького полків.

Уся територія Чернігівщини була покрита невеликими містами, містечками та селами. Як свідчать ревізькі полкові книги, у 1740–

1748 рр., у семи полках (Ніжинському, Лубенському, Чернігівському, Переяславському, Полтавському, Прилуцькому, Миргородському) було 35 міст, 61 містечко, 792 села, 206 сілець, 11 слободок [1]. Проте, як указував О. Шафонський, справжніх міст було лише 9. Містечка хоча й називалися містами, але ніколи не мали їх прав і законів [2].

У XVII–XVIII ст. до великих міст відносились: Ніжин, Київ, Стародуб, Чернігів, Прилуки, Переяслав, Лубни, Гадяч, Миргород, Полтава. У містах і містечках проживало від 3 до 6 тисяч населення. Так, за даними заселеності міст Чернігівського намісництва, тобто в кінці XVIII ст., усіх жителів, крім дворян, було у Чернігові – 3873 душі (1893 чол. і 1980 жінок), Городні – 1650 (786 чол. і 864 жін.), Березні – 6661 (3410 чол. і 3251 жін.), Борзні – 6595 (3351 чол. і 3244 жін.), Ніжині – 11104 (5635 чол. і 5469 жін.), у Прилуках – 6177 (2990 чол. і 3187 жін.) і т.п. Навіть столиці Гетьманської держави – Батурин і Глухів – не були великими за кількістю населення містами. Лише у двох містах у XVII ст. проживало понад 10 тис. чоловік: Ніжині – 11104 та Київі – 10 тис. чол. [3].

Частина міст Чернігівщини отримала від польських королів Магдебурзьке право (Київ, Чернігів, Переяслав, Стародуб, Ніжин, Остер, Козелець, Новгород-Сіверський та ін.). І в Гетьманській державі ці міста зберегли за собою це право, що надавало їм можливість бути вільними від приватного володіння і керуватися правом самостійного управління містом, тобто вирішувати всі справи городян.

У період існування Гетьманської держави влада в полкових містах належала полковникам відповідного полку, а також полковій старшині (писар, два осавули й один хорунжий) та полковій канцелярії [4]. Але в полкових містах стояли і сотні, які очолювалися сотниками та сотенною канцелярією. Їх влада розповсюджувалася на козаків. Міщани міста згідно з Магдебурзьким правом підпорядковувалися магістрату [5], до якого входили бургомістри, райці і лавники [6]. У фортецях, які знаходилися на території міст, керували коменданти та комендантська канцелярія.

У цей період відчувався значний вплив церкви та духовних осіб на життя міста [7].

Ізольованих міст на Лівобережній Україні у XVII–XVIII ст. не було, а тому всі населені пункти були пов'язані між собою і державою.

Усе це слід ураховувати, бо саме від цих органів управління буде залежати і часткове фінансування різних видів культури.

Розвиток культури у XVII–XVIII ст. був тісно пов'язаний з тими соціально-політичними, військовими, громадськими умовами, які були характерні для цього часу і визначалися ними. Розглянемо найважливіші види культури, які були характерні для XVII–XVIII ст.

Розвиток будівництва і найважливіші архітектурні пам'ятки

У XVII–XVIII ст. на Чернігівщині спостерігається будівельний підйом. Закінчилась окупація, створилася нова Гетьманська держава, населен-

ня міст та сіл тягнулось до благоустрою. Усе це не могло не вплинути і на характер будівництва та зведення яскравих архітектурних споруд.

У зв'язку з тим, що в XVII ст. продовжувалася народно-визвольна війна на Правобережній Україні між поляками і козацькими військами, а на українські землі обох частин нападали кримські татари та турки, спостерігалися сутички також з поляками і росіянами, тому в цей час зверталася увага на збереження і зміцнення фортець, які ще з далеких часів захищали міста то від татаро-монголів, то від литовців, поляків, шведів, росіян тощо. Всі міста і містечка у XVII ст. мали оборонний характер. Навіть населення сільського типу укріплювалися земляними ровами та валами. Поверх них влаштовувалися дерев'яні стіни. Використовувались і природні перешкоди, зокрема річки та круті схили їх берегів, але в XVII ст. нові фортеці розміщували не тільки на високих відмітках, а і в низинах, використовуючи природні перешкоди. У багатьох селах та містечках фортецею слугувала і церква, яка була огорожена острожною стіною. При розбудові міста керувалися "Уставом ратних, пушечных и других дел, касающихся до воинской науки" (1621) О. Радищевського, "Соборным уложением" и "Требником" Петра Могили (1646).

Переважна більшість полкових і сотенних міст Чернігівщини – це містечка-фортеці. Як свідчать карти французького військового інженера Г.Л. де Боплана, виготовлені ним в Україні під час служби польському королю і видані 1660 р. у Руані, а потім неодноразово копійовані й використані картографами другої половини XVII ст., майже кожне місто і містечко мало фортифікаційні укріплення.

За свідченням арабського мандрівника Павла Алепського, який відвідав у цей час Лівобережну Україну, "земля була начинена фортецями, як гранат зерням" [8]. Тут були як старі фортеці (Чернігів, Новгород-Сіверський, Любич, Ніжин), так і нові, засновані у XVII ст. (Батурин, Козелець, Глухів, Кролевець, Конотоп та ін.).

Більшість фортець були багатодільними (хоча зустрічались і одно-дільні) укріпленнями. Типовим зразком міст фортець старшого покоління можуть бути Чернігів, Новгород-Сіверський, Ніжин та інші. У XVII ст. укріплене городище складалось із замку та посаду, в яких знаходилися дерев'яні фортифікаційні споруди, культові та житлові будинки.

Ще у XVI ст. на виступі старого Дитинця у напрямку до Десни було засновано у Чернігові замок-цитадель, який укріплявся дубовими стінами із п'ятьма вежами. У центрі фортеці йшла Замкова вулиця, уздовж якої розміщувалися адміністративні будівлі, казарми, артилерійський двір. У підніжжі фортеці була Солдатська слобідка, де розміщувався гарнізон. Поступово проходило заселення навколо фортеці.

У XVII ст. був відбудований і замок у Ніжині. У 1665 р. він був обнесений земляним валом. Над ним здіймалися 11 дерев'яних башт. На 10-ти з них були влаштовані гармати. Зовні місто було оперезано високим земляним валом, укріплене частоколом із чотирма міськими

воротами – Київськими, Чернігівськими, Московськими і Крупичпільськими. У центральній частині місто мало три мости через річку Остер, що виходили до міських воріт.

Домінуючу роль у замку Ніжина XVII–XVIII ст. займала фортеця на території нинішнього ринку і являла собою земляні укріплення із сімома бастіонами зі східного боку [9]. Один із бастіонів був на нинішньому майдані перед Покровською церквою. Перед північними воротами вздовж ріки Остер були розміщені цехгаузи, зовні прямо біля річки розташовані гамазеї. Біля бастіону знаходились артилерійські погреби, які захищала фортечна стіна, а в центрі фортеці – порохові погреби. Зсередини фортечної стіни з боку, що виходить до річки, знаходився комендантський двір. Поруч містилася канцелярія. У фортеці біля самої стіни розміщувалися соляні комори. Посередині фортеці здіймалася Богоявленська (Замкова) церква, яка була зведена у 1721 р. на місці дерев'яної і організовувала внутрішньо-замковий простір.

У 1745–1749 рр. фортеця була реконструйована [10], про що свідчить план, підписаний інженером-полковником Д. де Боскетом – "План Нежинської крепости с ближним строением". На плані зображені замок, церкви, крамниця, гарнізонні кузні. Замку було надано геометрично правильних обрисів – витягнутого понад річкою п'ятикутника. На кутах споруджено 5 бастіонів. До замку прибудовано форт, який тримав під прицілом південно-східну, південну та південно-західну ділянки прилеглої місцевості. Межі замку проходили лівим берегом Остра від мосту проти сучасної вулиці Московської на сході, далі вул. Подвойського, пл. М. Заньковецької, вул. Московською до Остра ("вилазка", згодом – Водяні ворота). На території замку розміщувалися полкова канцелярія, два муровані порохові погреби, дві провіантні комори, гауптвахта, житлові будинки. За даними 1765 р. близько 60 житлових будинків розташувалось на двох вулицях у середині замку. У Ніжинській цитаделі дислокувалися військові гарнізони, спочатку шляхетський, а з 1648 р. – Ніжинська сотня, з 1667 р. – російський гарнізон на чолі з воєводою (з 1708 р. – комендантом).

Серед міст-фортець, які сформувались у XVII ст., була і столиця Гетьманської держави (з 1708–1750 рр.) Глухів, який знаходився на території Ніжинського полку. Фортечні роботи тут розпочалися близько 1635 року під наглядом новгород-сіверського старости князя Пісочинського і закінчувались уже пізніше. В історичному описові 1654 р. сказано: "А місто Глухов стойть біля річки Усмані на острові. Біля посаді, між річкою, земляне місто. На Старосвицькому городищі зроблені два вали земляних: біля тих валів два рви; на тому валу надовби; між тих валів веж нема. У тому земляному місті поставлена церква дерев'яна в ім'я Архангела Михайла. Да біля того ж земляного міста влаштований був Песочинського пана двір на горі, над річкою Усмані; біля того двору з трьох сторін насип земляна; на насипі збудований замок дубовий; між

тим замком встановлені ворота проїжджі; ні на воротах, ні на глухих кутах між замком веж немає. Біля того замку зроблений рів, а рів біля замку огорожений колодами з одного боку, і біля того замку у землі зроблений честик, кілки дубові. Да біля слободок того міста Глухова на вспольє зроблений рів для приходу військових людей" [11]. Цей опис засвідчує, що глухівське укріплення було дерев'яно-земляним. Правда, його спід уточнити, бо робився цей опис узимку і на тлі засніженої долини замерзої річки Есмані здавалось описувачам, що місто знаходиться на острові. Насправді це не так. І все ж з цього опису видно, що місто розчленилося на дві частини — "город", де стояла церква в ім'я Архангела Михайла і де розмістилась адміністрація, гарнізон тощо, і "посад", де розташувалися житлові й торгово-ремісничі будівлі та приміські слободи.

Яке б місто на Чернігівщині не взяли, воно буде мати свою специфічну замкову будову, хоча у кінці XVII ст. міста вже будувалися відповідно до планів французьких інженерів.

Таким чином, у містах XVII ст. обов'язкова була наявність фортеці, яка мала типову форму і забудову, бо вона виконувала скрізь однотипне значення. Конструкція стін фортеці мала різну форму: "стоячий острог", "кольє дубове", "тин дубовий", частокіл з бруствером, інколи стіни з брусів, забраних у шули ("зabor"). Усі замки мали вилазки, тайники, підземні галереї потeri. У XVII ст. з'являються муровані фортеці. Роль подібних фортець виконували монастири, з мурowanими фортечними стінами: Спасо-Преображенський у Новгороді-Сіверському, Дамницький монастир Різдва Богородиці, Крупецько-Батуринський Миколаївський, Пустинно-Рихлівський Миколаївський, Густинський, Максаківський Спасо-Преображенський монастирі [12]. У зв'язку зі зміною зброї удосконалювалися або виникали і нові форми та типи оборонних споруд. І тут відчутний вплив європейської школи фортифікаційного мистецтва (так званий Бопланів план укріплень). У середині XVII ст. у сотенному містечку Мені було також споруджено земляний вал з дубовою стіною, трьома брамами і двома баштами. Укріплення мало 7 виходів до річки Мена. Фортечне укріплення мало також сотенне містечко Мрин. У XVII ст. був споруджений Ічнянський замок, який розташований на правому березі річки Іченки. Він мав чотирикутну форму. Навколо фортеці насипані вали висотою в 3 саж. Стіни мали довжину 150 саж. Поверх валів знаходилася дубова стіна. На кутах були влаштовані башти. У кожній стіні — брами. На стінах стояли декілька гармат. Сотенне містечко Івангород теж було обнесене земляним валом із 4 брамами.

Слід замітити, що у XVII ст. були не тільки міста-фортеці, цитаделі в окремих населених пунктах, фортеці-монастири, а й садиби-фортеці. Прикладом цього може бути замок польського магната Адама Киселя у Мені, який складався з дерев'яного палацу, господарських будівель та системи захисних споруд. Він був оточений рікою Меною, ровами з

водою та дубовим частоколом із п'ятьма глухими баштами. Шоста башта була над воротами проти моста, збудованого через ставок. Замки-палаці феодалів були у Батурині, Прилуках, Сосниці, Мені, Борзні. Площа цих цитаделей займала від 1 до 6 га.

Цивільне будівництво

У другій половині XVII–XVIII ст. спостерігається широка забудова у містах, містечках, а також селах. Усі споруди цього часу за їх функціональним призначенням можна поділити на такі основні групи:

житлові (будинки козаків та козацької старшини, духовници, міщен, купців тощо);

адміністративні (полкові і сотенні канцелярії, магістрати, ратуші, суди, цехові будинки);

системи обслуговування (школи, аптеки, постялі двори, пошта, цирульні, "шпиталі", шинки, корчми, питейні приміщення);

виробничі (водяні млини, цегляні заводи, броварні, ковалальні);

господарські (торговельні будинки, арсенали, провіантські комори);

культурні (церкви, собори та монастирі з різноманітними будівлями господарського призначення, синагоги, костьоли).

Основу рядових забудов міст, містечок, сіл складали садиби і двори. Величину садибних ділянок може підказати згадуваний план де Боскета 1749 р.

У XVII–XVIII ст. переважна більшість житлових будівель була дерев'яною. Важливо відмітити, що між житлом козацької старшини і житлом простого народу не існувало принципової різниці. Селянські хати з їх оздобленням були прототипом будинків козацької старшини, хіба що більших за розміром від селянських. Поступово, із зростанням майнового стану верхівки місцевого козацтва цей найпростіший тип життя ускладнювався. Але у більшості випадків житловий будинок, дерев'яний чи муріваний, нагадував тип звичайної сільської хати "на дві половини". Дахи будинків були досить високими і покривалися соломою, тесом, гаптом, очеретом, черепицею. На дворах козацької старшини, купців розміщувалася велика кількість господарських побудов, сараїв, кухонь, лазень, погребів тощо.

Як свідчить "Справа про всі в Малій Росії казенні будинки" (1781), де подані описи та креслення багатьох адміністративних будівель у містах Чернігівщини [13], тип сільської хати мали і громадські споруди, зокрема, сотенні канцелярії, які складалися з різної кількості приміщень. Канцелярія у Борзні мала сіни, караульню і канцелярію. Бахмачі, Коропі, Седневі – сіни, караульню, канцелярію і "присутственну", у Чернігові, Ніжині, Батурині, Березні, Любечі, Новгород-Сіверську, Сосниці тощо – сіни, караульню, прихожу, канцелярію, "присутственне" місце, архів або комору. Подібна кількість кімнат була і в полкових канцеляріях, магістратах, ратушах.

Навіть будинки гетьманів зберігали традиційну форму, характерну для українських власних чи громадських будов. Так, забудова гетьманського двору часів І. Скоропадського та Д. Апостола у Глухові складалася з дерев'яних будинків, рублених із тесаних соснових чи дубових колод. "Вони мали здебільшого високі покрівлі та традиційне розпланування української "хати на дві половини", з сіньми, кількома світлицями й кімнатами, умебльованими столами, лавами, стільцями, кріслами-фотелями, мисниками, божницями тощо... Вікна склилися прямокутними "аркушевими" шибками або круглими скельцями-оболонями, а зовні причинялися захисними одностулковими чи двобічними віконницями на кованих завісах і шпунтах. Будинки зовні мали галерейки – підсіння, ґанки, рундуки, крильця, з'єднувалися між собою переходами" [14].

Поділ Лівобережної України на полки сприяв виділенню полкових, сотеніх міст, які в цей час набувають розвитку, формуванню в них громадського центру з адміністративними та культовими спорудами, на якому розміщувалися магістрат, полкова канцелярія, суд, пошта, цехові двори, торгові ряди. Слід відмітити, що права магістрату в той час були обмежені і головним суб'єктом адміністративної влади у полковому місті була полкова, а в сотенному – сотenna канцелярії. Отримання деякими містами полкового статуту стало могутнім поштовхом їх розвитку, економічного та культурного життя, що виводило їх на більш високий рівень серед інших міст Лівобережної України.

Функція головного міста військово-адміністративної одиниці в значній мірі вплинула і на характер його планувальної організації, визначила склад адміністративних та громадських будівель. Архівні документи свідчать про те, що в цей період, наприклад, у Ніжині з'являються муровані приміщення адміністративного призначення, хоча переважна більшість будівель у XVII–XVIII ст. залишилася дерев'яною. Це ж характерно і для Новгород-Сіверського. Кам'яними тут були лише деякі будівлі в монастирі, колегіум, ратуша, храми.

У XVII ст. переважна більшість кам'яних споруд Чернігова з'являлася на території Кремля-фортеці. Місто розбудовувалось як центр Чернігівського полку. На замковій вулиці в кінці століття був збудований кам'яний будинок полковника Я.К.Лизогуба. Як відзначають дослідники, ця будова є унікальним зразком цивільної архітектури, в якому найяскравіше втілені традиції народного будівництва Лівобережної України [15].

Будинок має прямокутну форму 21x16 м. Його побудовано як традиційну українську "хату на дві половини" з "чорними" і "білими" сіньми. Прямокутна будова розділена однією повздовжньою і двома поперечними стінами на шість приміщень, із яких два середніх є сінями, а чотири з боків – житловими кімнатами. Під будинком глибокий підваль. Головний вхід знаходиться з північного боку і виходить на міську (в той час) площа, а чорний хід – з півдня на садибу. Споруда увібрала в себе характерні риси будівель XVII ст. зі специфічною

пластичною обробкою стін за принципом всефасадності. "Соковита пластика фасадів з майстерним використанням декоративних можливостей цегли надає цій пам'ятці значення чудового зразка продовження давньоруської художньої традиції, розпочатої в Києві та Чернігові у візерунчастих прикрасах фасадів Софіївського, Спаського соборів з плінфи в першій третині XI ст." [16].

У XVIII ст. на території Кремля-Дитинця в Чернігові з'являються нові кам'яні будівлі. Помітним стає будинок колегіуму. Декоративна пластика фасадів споруди характерна для будівель цього часу, які мали вже риси українських і російських архітектурних шкіл. Поєднання нішок-ширинок, візерунчастих сандриків над вікнами з тлом, вапняним тинком і побілкою "надає фасадам колегіуму вигляд білого мережива" [17]. Увінчується приміщення оригінальною одноглавою церквою Михаїла і Федора.

Збереглися кам'яні будівлі цього часу і в Прилуках, зокрема, полкова скарбниця (1708). Це одноповерхове приміщення зі склепінням у підвальні. У місті зустрічаються й інші будинки з оригінальним обличчям, яке досягається за рахунок специфічної кладки із рядової та локальної цегли, яка сприяла насиченню будови оригінальним орнаментально-декоративним оздобленням.

Яскравою пам'яткою мурованого будівництва цього часу є "кам'яниця" чернігівського полковника Якова Лизогуба у Седневі, яка була збудована у 1690-тих роках. Цей будинок теж повторює план хати на дві половини. В центрі – сіни, а з двох їх боків по – дві кімнатки. Невеликі вікна без будь-яких прикрас, що зближує кам'яницю з сільськими хатами. На східному фасаді розмістився ґанок. Хоча будівля має високий і напівпідвальний нижній поверх, це не дуже змінює її загальний вигляд типу сільської хати.

Цікавою спорудою є і Кам'яниця Дараганів у Козельці. Перший поверх складається з сіней, квадратного приміщення з нішами, підвала і другого поверху, на який треба було добиратися по драбині, бо не було муріваних сходів.

Мали свою специфіку купецькі будинки. Відомо, що в Ніжині у XVII–XVIII ст. існувала ціла колонія грецьких купців, які мали свій магістрат, школи, храми, житлові приміщення тощо. Всі споруди, які будувалися для греків, використовувались із торговельною метою. Так, під будинком грецької школи, який пізніше перебудовувався, знаходиться довгий підвал у своєму первісному плані, рівномірно поділений на окремі камери, де зберігалися товари купців. У житлових будинках перший поверх був для проживання, а підвал – складом для товарів і провізій.

Для забезпечення будівництва матеріалом на Чернігівщині були створені цегельні заводи. За даними О. Шафонського у 1780-х роках існувало 44 підприємства з виробництва цегли, які належали різним особам і установам.

У другій половині XVIII ст. починається будівництво магістратів, ратуш не будівельниками-самоучками, а архітекторами, які мали професійну освіту. У 1768 р. вийшов указ, "О сделании всем городам, их строению и улицам специальных планов, по каждой губернии особо". У кінці XVIII ст. було затверджено плани Чернігова та більшості повітових міст. У будівництві громадських споруд цього часу на Чернігівщині активну участь брали професійні архітектори А.Карташевський, А.Меленський, А.Квасов та інші.

Відомий російський зодчий Андрій Васильович Квасов, який уже добре був знаний у Петербурзі як автор палаців О.Г.Розумовського, імператриці Єлизавети Петрівни у Царському Селі та Пулково, Смольного монастиря в Петербурзі та інших проектів, у 1748–1757 рр. працює на Україні під безпосереднім керівництвом гетьмана К.Г.Розумовського у Києві, Глухові, Батурині, Ніжині [18]. Про це дізнаємося з листа від імені К.Розумовського до Сенату від 15 березня 1757 р. [19].

А.В.Квасов перебував на Україні і у 1761–1778 рр. Відомо, що архітектор проектував магістрат у Ніжині, який відповідав вимогам замовників-членів Ніжинського магістрату і загальній направленості в розвитку архітектури того часу. Це була двоповерхова споруда. Перший поверх складався з приміщень й аркади, що оперезувала весь будинок. На другому поверсі розміщувались адміністративні приміщення (міська дума, суд, зал засідань тощо). Можливо, що службові приміщення займали також верхню побудову та башту, яка посідала центральне місце в загальній композиції будови. Ця башта, трохи роздріблена в членуванні, була увінчана декоративною верхівкою і надавала будинкові магістрату виразного силуету. У цій споруді вже заходимо використання творчо переробленої системи класичних ордерів, з її арками, склепіннями, декоративними колонками. Суцільне кільце галерей з рустованою аркадою першого поверху в сполученні з балконами в центральній частині будинку надавали його архітектурному виглядові легкості і стрункості. На думку В.Січинського, ніжинський магістрат (його ще називають ратушею) посідає виключне місце серед аналогічних будов на Україні розглядуваного періоду [20].

Мистецтвознавець Н.А.Новиковська, яка займалася вивченням діяльності А.Квасова на території України, вперше встановила, що ніжинський магістрат було збудовано не пізніше 1771 року [21]. Він відіграв важливу роль у забудові адміністративного центру міста, бо об'єднував комплекс торговельних рядів, які створювались тут за участю відомого українського архітектора Антона Карташевського, який багато років працював на Чернігівщині.

Ніжин у XVII–XVIII ст. був відомим торговельним містом. Тут проходили три всесвітньо відомі ярмарки: Троїцька, Покровська і Всеїдна. Тому різного роду торговельні будівлі становили невід'ємну частину забудови ніжинських площ. Вони розташовувались найчастіше по

периметру або в два ряди посередині площі. Це були вузькі і довгі одноповерхові споруди, що складалися з однакових частин-крамниць. З обох боків до будівель примикали галереї у вигляді колонад або аркад.

У 1780 р. А. Карташевський брав участь у реконструкції Ніжинського магістрату, "присутственного місця" (будинку Пилиповича) та інших споруд.

У XVIII ст. у Ніжині з'явились і інші кам'яні будови: грецький магістрат, будинки поштової контори, будинок народного училища, міської думи тощо [22]. В Чернігові був зведений будинок архієпископа (1780). Так, поступово міста наповнювали будівлями в стилі класицизму. Цей стиль набуде свого розквіту уже в першій половині XIX ст. Будівництво повністю переайде до рук архітекторів.

У XVIII ст. з'являється ще один тип цивільного будівництва – садибні палаці відомих вельмож цього часу, зокрема, останнього гетьмана України К. Розумовського у Глухові і Батурині, президента Малоросійської колегії П. Рум'янцева-Задунайського у селі Вишеньки та в Качанівці, канцлера Росії О. А. Безбородька в Стольному та ін. Ці палаці вже зводилися відомими майстрами архітектурної справи.

Кирило Розумовський, перенісши столицю із Глухова у Батурин, який був двічі резиденцією гетьманів України (з 1669 по 1708 та з 1750 по 1764 рр.), хотів перетворити його у маленький Петербург, а тому задумав відкрити тут університет, запросив діячів мистецтв, садівників тощо. Як відзначають дослідники, гетьман був великим любителем будівництва, відчував і розумів архітектуру. У нього були великі плани відносно розбудови міста, а тому він запросив із Італії відомого архітектора Рінальді, а також російських архітекторів А. Квасова, Д. Аксамитова, О. Старцева та ін.

У Батурині за проектом архітектора Чарльза Камерона в стилі класицизму був збудований палац К. Розумовського. Віє величчю від цієї будови, яка стоїть вдалини від містечка на широкій площині високого берега річки Сейм. Творіння Камерона встановлено немов би на просторому постаменті, що робить його ще величнішим, масивнішим.

При початковій його будові поруч із центральним будинком з двох боків знаходилися флігелі, з'єднані з основними галереями. Нині вони втрачені. Простота, витонченість форм, компактність характерні для центральної частини будови. З двох сторін будинку знаходяться заокруглені виступи, які завершуються невеликими баньками. Головний фасад прикрашений восьмиколонним портиком іонічного ордену, який знаходиться на міцному рустованому нижньому поверсі, котрий ділить будівлю на дві частини: масивну основу і легкий верх.

Будувався палац у 1799–1803 рр. Але, як свідчать дослідники, до нас дійшов перебудований Б. Камероном будинок. Уважають, що до цього тут був інший, збудований за проектом архітекторів Рінальді чи Кваренгі [23].

Прикладом подібного громадського садибного будівництва XVIII ст. були садиби фельдмаршала, президента Малоросійської колегії П.А. Рум'янцева-Задунайського у селах Вишеньки та Черешеньки (Коропський р-н). Всесильний граф, який проявив себе у військових операціях у боротьбі з турками, під час будівництва палаців використав, крім класичного, ще й турецький та молдавські стилі, які подані в екзотичному плані, що нагадували про подвиги російських військ у боротьбі з турками під керівництвом графа. На жаль, із багаточисельних приміщень у двох селах залишився лише один палац й Успенська церква в селі Вишеньки. Палац будувався у 1782–1787 рр. Про його авторство існують різні точки зору. Одні дослідники вказують на видатного російського архітектора В.І. Баженова та його учнів. Інші називають українського архітектора М. Мосцепанова (учня Баженова) та архітектора Д. Котляревського, який багато будував у цей час в Україні. Проект був досить майстерно виконаний, що вказувало на роботу столичного архітектора, проте втілити в життя цей проект міг і місцевий будівничий. Загальний вигляд цього палацу нагадує про романтичну захопленість архітектора.

Палац збудований у стилі бароко, але його об'ємна структура, як указує М. Цапенко, має риси класицизму [24]. У декоративному вбранині проглядаються готичні і східні мотиви. Напівкруглі башні вказують на їх оборонний характер, хоч вони насправді декоративні. З цією ж метою були використані і кам'яні зубці на даху.

Головний корпус – двоповерховий з круглими баштами обабіч головного входу. З ним дугоподібними переходами поєднуються одноповерхові флігелі, які мають ефективні ниші.

Збереглися первісні ліпні інтер'єри в центральному та лицарському залах, які були гарно оформлені.

До садибного комплексу, як і завжди, входила церква. У садибі П. Рум'янцева-Задунайського збереглась Успенська церква, яка була збудована в стилі класицизму. План будови компактний, його величність підкреслюють колони з західного входу та східного й південного боків, які тісно прилягають до стін. Над будівлею підноситься велика баня. З західного боку піднімаються дві башти-дзвінниці. Храм гарно оздоблений зовні декоративним убранням, що робить його досить привабливим.

Садово-палацовий комплекс П. Рум'янцева-Задунайського у Качнівці має дещо інший характер, ніж у Вишеньках. Архітектор М.К. Мосцепанов у 70-х роках XVIII ст., коли фельдмаршал купив землю у 1770 р., розробив план забудови і створення парку. Він на верхній частині плато за проектом архітектора К.І. Бланка спорудив палац у стилі псевдоготики. Двоповерховий будинок мав у центрі прямокутну форму, з південного і північного боків сполучався з флігелями. Фасад прикрашали зубчасті

фронтони, прямокутні й круглі башти. У пізніші часи палац ще п'ять разів перебудовувався і нині має зовсім інший вигляд.

Серед інших палаців Чернігівщини слід назвати будівлі в садибі О.А. Безбородька у селі Стольному, де створено в кінці XVIII ст. класицистичний садибно-палацовий комплекс за участю архітектора Дж. Кваренгі. Палацом володіли родини Кушельових-Безбородьків та Мусіних-Пушкиних.

Цікавою була і садиба "Олексіївський дім", збудований на замовлення О.Г. Розумовського архітектором А.В. Квасовим в селі Олексіївщина під Козельцем.

Таким чином, будівлі у полкових і сотених містах, містечках, селах XVII–XVIII ст. були, як свідчать багато прикладів, одноповерхові типи сільської хати. І лише від майнового стану господаря цей тип будови ускладнювався, але у своєму основному вираженні залишився незмінним. Лише в другій пол. XVIII ст. у полкових містах з'являються будови, спроектовані архітектором. І тут уже відчувається вплив російського мистецтва архітектури, зокрема стилю класицизму. З ліквідацією гетьманства забудова і реконструкція міст проходила лише за затвердженими проектами.

У XVII–XVIII ст. міський характер мала забудова лише у межах укріплень. Тільки ця частина у XVIII ст. називалася містом. Забудова інших освоєних територій, зокрема передмість, мало чим відрізнялась від сільської. Коли ми говоримо про забудову полкових міст (а вона мала типовий характер) то переконані, що всі вони є складовою частиною української культури і свідчать про своєрідний національний характер будівництва.

Храмове дерев'яне будівництво

У XVII ст. інтенсивно розвивається будівництво культових споруд. У цей час переважна більшість храмів на Лівобережній Україні була дерев'яною. Так, у Гадячі із 6 парафіяльних храмів усі 6 були дерев'яними [25], більшість із них – дубові, у Прилуках із 4 – дві дерев'яні, у Миргороді всі три дерев'яні і т.п. Із 131 храму у містах, містечках і селах Ніжинського полку 129 були дерев'яними. Це можна сказати і про інші населені пункти Чернігівщини. Мистецтвознавець В. Січинський, який високо оцінював дерев'яну архітектуру України XVII–XVIII ст., зазначав: "Велика культура українського дерев'яного будівництва старих часів створила настільки своєрідні зразки, такі вироблені типи будов та окремі форми, що у світовій літературі українська архітектура, її особливо дерев'яні церкви, фігурують під назвою українського типу, відмінного не тільки від дерев'яних будов Сходу й Заходу, але також інших слов'янських народів" [26].

Історик Д. Антонович вважав, що дерев'яна архітектура України зазнавала постійної еволюції й зміни форм. Це привело до того, що у

кожному столітті радикально міняється не тільки зовнішній вигляд церкви, але й поземний її план [27].

Українські дерев'яні храми мають у мистецтві свій оригінальний стиль. Видатний дослідник української архітектури, професор Київського університету Г.Г. Павлуцький ще в 90-х роках XIX ст. зазначав: "До українських дерев'яних церков неможливо прикладти жодної з відомих європейських мистецько-історичних схем. Не можна їх віднести ні до готики, ні до ренесансу, ні до бароко. Вони самі становлять стиль. Цей стиль протягом віків зберігся без змін. Історичні стилі впливали на наші церкви, але не змінили національного стилю і його місцевого характеру. Українське дерев'яне церковне будівництво є мистецтво національне тому, що переробило і переплавило всі чужі елементи, як візантійські, так і західні" [28].

У кожному місті та і в багатьох селах були дерев'яні храми. У Ніжині їх було найбільше – понад 10. Серед них: Троїцька, Іоанно-Богословська, Покровська, Спасо-Преображенська, Хресто-Воздвиженська та інші церкви. Переважна більшість муріваних храмів зводилася на місці дерев'яних і мали назву попередників.

Творцями великих дерев'яних споруд були не лише майстри, які зводили храми, а й громада, що замовляла роботу. Вона часто визначала як її тип, розміри, так і окремі форми будови, характер оздоблення. Кожний майстер мав широке поле для власної творчості. Тому в народній храмовій архітектурі не було навіть двох, абсолютно однакових споруд, кожна з них мала свої індивідуальні риси й особливості.

На Чернігівщині переважали типи п'ятизрубних церков з однією чи п'ятьма банями. Зруби мали різноманітні форми прямокутників, шести- і восьмикутників, але помітно різнилися між собою пропорціями. Стіни зрубів по висоті дорівнювали половині загальної висоти церкви разом з банями, а в окремих випадках перевищували половину.

Дерево є нетривким матеріалом, і дерев'яна будова більше трьохсот років не витримує. У XVII–XVIII ст. страшним лихом для дерев'яних будівель були великі пожежі, які знищували все на своєму шляху. Тому будь-яка дерев'яна пам'ятка з тих далеких часів представляє велику цінність.

Із тих храмів, що збереглись, оригінальною за формою є однобанна Георгіївська церква в селі Велике Устя (Сосницького району) (1772). План її хрестоподібний. Розміри кожної вітки хреста визначаються довжиною дерева (5–6 м.), яке використовувалось для будови. Стіни трохи нахилені всередину, що укріплювало саму будову.

Унікальною є і Миколаївська церква в селищі Городище (Менського району), яка була зведена у 1763 р. У своєму первісному вигляді вона була тризрубна триверха і складалася з квадратного бабинця, восьмигранної центральної частини та гранчастого вівтаря. Кожен зруб завершено двозаломним верхом на восьмерику. Стіни зрубів нахилено до

середини, завдяки чому створюється так звана "телескопічна перспектива", яка ілюзорно збільшує висоту кожної дільниці. Внутрішній простір всередині розкрито вгору до зеніту бань, які з'єднані між собою за допомогою фігурних арок-вирізів. У Миколаївській церкві застосовано рідкісний конструктивний засіб зв'язку трьох зрубів, який перешкоджав осіданню масивного середнього зрубу [29]. На жаль, цей храм не дійшов до нас у первісному вигляді. Він перебудовувався у 1888 р., а потім у ХХ ст.

До цікавих дерев'яних храмів XVIII ст. відноситься також Георгіївська (Юр'євська) церква у Седневі, збудована майстром Г. Куксенком (1772), Микільська церква у Новгороді-Сіверському, Троїцька церква в селі Новий Білоус, Іоана Богослова церква в селі Пирогівка, Георгіївська церква в селі Іваниці (1654), Різдва Богородиці в селі Грем'яч (1747), Троїцька церква у с. Синявці (1775) та ін.

На Чернігівщині було декілька центрів дерев'яного будівництва. Один із них був сформований у м. Ніжині. Тут склалася своя будівельна школа, про що свідчать 10 зведених дерев'яних храмів. Місцеві майстри-теслярі будували храми не лише у рідному місті, але й виконували замовлення в багатьох місцях Чернігівщини.

Одним із яскравих пам'ятників дерев'яної церковної архітектури, в будівництві якого брали активну участь ніжинські майстри, була Вознесенська церква в сотенному містечку Березна Чернігівського полку. У 60–80-х роках XVIII ст. тут було зведені декілька храмів. Але найціннішою була перша за часом зведення Вознесенська церква, збудована видатним майстром, ніжинським міщанином Опанасом Семеновичем Шолудьком "со товарищем" Тимофієм Йосиповичем [30].

Неважаючи на те, що головним інструментом робітників була сокира, вже в 1761 р. будівництво храму закінчилося. Церква мала висоту 36 метрів. Поряд збудували дерев'яну дзвіницю.

Ніжинський майстер П. Шолудько побудовою Вознесенської церкви зарекомендував себе як прекрасний знавець технічних засобів, вироблених народним монументальним будівництвом, усіх її технічно-конструктивних й художньо-архітектурних досягнень. Разом з тим він виявив себе і як сміливий та кмітливий новатор. Нововведення П. Шолудька – опорні зрубики в головному вівтарі – були цікавим і корисним конструктивно-технічним досягненням тієї пори. Однак ця дотепна глибоко продумана, надійна і проста конструкція не набула поширення.

На думку українських мистецтвознавців Г. Логвина та С. Таранущенка, ця чудова споруда була одним із видатних досягнень дерев'яного будівництва України.

Відомий дослідник архітектури С. Таранущенко в своїй фундаментальній праці "Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України" описав 65 пам'яток Лівобережжя, серед них – 20, які розташовані на Чернігівщині.

Сам час вимагав появи нового оригінального стилю в мистецтві, який би став утіленням прагнення українського народу до національної свободи. Період Гетьманщини також характеризується виникненням, остаточним утвердженням та інтенсивним розвитком нового стилю – **українського бароко**, яке нерідко називають козацьким. Це, звичайно, перебільшення, але якась доля істини у такому визначенні є, бо саме козацтво у цей час було носієм нового художнього смаку [31].

Бароко (від португ. *pérola barroca* – перлина неправильної форми, італ. – вибагливий, химерний) використовується для визначення стилю в мистецтві (живописі, архітектурі, скульптурі, музиці, літературі). У кожному виді мистецтв риси бароко проявляються по-своєму.

Для архітектурних будов стилю бароко характерна пишність, декоративність, оригінальність форм; урочисте представництво, помпезність, динаміка форм, монументальність. Проте ці риси в українському бароко у порівнянні з російським та західноєвропейським дещо змінені, воно за своїми формальними ознаками не вкладалося в усталені рамки західноєвропейського стилю. Мальовничість, інтимна теплота, а подекуди й наївність відрізняє українські будови від подібних у європейських країнах. Для української архітектури бароко характерні розкішні фронтони, брами, переладновані тяжкими пілястрами, складними гзимсами, витягнутими та закрученими завитками, так званими валютами ("слимаками"), буйною, розкішною орнаментикою.

Саме мистецтву бароко судилося найповніше передати притаманний українському національному характерові потяг до святковості, поетичності, смак до яскравих барв, рясного рослинного орнаменту. Все це проявилось у декоративності архітектурних будов, яка становить одну з найголовніших ознак українського художнього мислення.

Характерно, що саме в автономній Гетьманщині і пов'язаній з нею Слобідській Україні виробився оригінальний варіант барочної архітектури, який називають українським бароко. На інших українських землях барочна архітектура та монументальне мистецтво не виявили такої національної своєрідності, за винятком хіба що народної дерев'яної архітектури, в якій подекуди помічається злиття традиційних форм з новими, позначеними впливом бароко. Таким чином, храми Чернігівщини XVII–XVIII ст. є зразками архітектури у стилі бароко, для яких характерна пластичність, святковість, багатство орнаменту, вишуканість ліній та багатство пластики.

Стіль бароко знайшов яскраве втілення у муріваних будівлях, які з'явились у другій половині XVII ст. на зміну дерев'яним.

Муроване будівництво

Уже з другої половини XVII ст. розпочинається будівництво великих муріваних храмів, а з 20-х років XVIII ст. – високих дзвіниць. Муровані будівлі з позолоченими банями, центрично-вертикальною компо-

зицією об'єктів вносили в ансамбль міста новий акцент. Високі, імпозантні споруди у порівнянні з низькими корпусами надавали забудові виразності, динамічності.

Справжнім шедевром української барокою архітектури другої половини XVII ст. є Миколаївський собор у Ніжині. На думку дослідника архітектури М. Цапенка, він водночас "найстаріший і найцінніший" [32] п'ятибанний пам'ятник хрецатої композиції. А таке буває не так вже й часто, бо архітектурні ідеї визрівають поступово і лише на завершальних етапах розвитку набувають досконаліх рис. Тут же все разом: і найстаріший, найперший храм-прототип, і найцікавіша за своєю ідеєю та її втіленням споруда. З цією думкою погоджуються мистецтвознавці Ю. Асеєв, В. Січинський, Г. Логвин, Д. Яблонський та ін. А. Макаров влучно назвав ніжинський собор "першим... кам'яним дивом на Лівобережній Україні" [33].

Миколаївський собор у Ніжині будувався за новими даними близько 1655-1658 рр. Він стоїть на широкому Соборному майдані. Це п'ятибанний, у хрецатому плані храм. Його основою є центральна найвища частина, так званий четверик, до якого прилягають гранчасті об'єми. За винятком бань у соборі немає округлих м'яких ліній, всі зовнішні об'єми основного масиву і підкупольні барабани – гранчасті. Це надає споруді особливої кристалоподібної форми і є одним із улюблених українськими будівничими прийомів. Ступінчасту композицію завершують цибулевидні бані.

Монументальність храму підкреслюють вбудовані по кутах низькі приміщення. Вражає глядачів і зовнішнє оформлення площини храму, яке здійснене за рахунок різної форми вікон (то з арковими заокругленнями, то у вигляді чотирьох-шестипелюсткової квітки, а також ніш різноманітної конфігурації – прямокутних, ромбовидних, хрестоподібних). Такі ніші-філенки є характерним прийомом декору українських барокових споруд як зовні, так і в середині (прикладом може служити декоративне оформлення соборів Густинського, Крупицько-Батуринського, Максаківського монастирів). Слід відзначити, що первісно Миколаївський собор у Ніжині був прикрашений також рельєфно виступаючими деталями у вигляді намистинок, гирек, напівколонок, які де-не-де збереглися до нашого часу, але не були відновлені під час реставрації [34].

Миколаївський собор у Ніжині – це зразок справжньої барокою будови. У XVII–XVIII ст. на Чернігівщині, як і на всьому Лівобережжі України, культове будівництво розвивалось у двох напрямках. Один намагався українізувати західноєвропейську барокову базиліку, завдяки чому поставав гармонійний синтез старого п'ятизрубного, центробанного храму з типом барокою базиліки, якому як назовні, так і всередині надано суто барокою декоративності у різьбярській орнаментиці й мальовничості, при цьому використовувалася гра світла й тіней.

Другий напрямок, більш оригінальний, прагнув до барокізації конструкції української дерев'яної архітектури й перебудови її з дерева на камінь. Найвищим зразком цього напрямку став п'ятиверховий хрещатий храм козацького бароко, яким і є Миколаївський собор у Ніжині.

Щоб зрозуміти еволюцію православного будівництва в окраїні, порівняємо церкву доби бароко (п'ятиверху, хрещату) і давньоруську тридільну й прямокутну у плані, які до нашого часу збереглися як два найпопулярніших типи релігійних споруд в Україні. Порівнюючи їх між собою, помічаемо величезні відмінності. Давньоруський храм, за свідченням учених, – будова цілком раціональна. "В нього є обличчя (фасад) і脊на (апсида), його внутрішній простір має початок і кінець, складається з функціонально диференційованих частин (місце хрещення, місце для віруючих і місце для духовенства). Він поділяється також на головне ("парадне") і додаткові приміщення (нефи)" [35].

Бароковий собор побудовано інакше. Він всефасадний, однаковий з усіх чотирьох боків, повернутий водночас до всіх частин світу, до всіх присутніх на соборній площі. Тут відчувається неподільна єдність конечного і безконечного. Скільки б не йшли під мурами Миколаївського собору, він весь час ніби повертається навколо своєї осі, залишаючись однаковим і незмінним скрізь і завжди. Обійти його так само неможливо, як пережити вічність або подолати безконечність [36].

У цьому відношенні українська баркова храмова архітектура відрізняється не тільки від церкви княжої доби, але відмінна від баркових храмів західної Європи, з їх таємницею містерією, притемненою загадковістю. З іншого боку вона не схожа з російською архітектурою цієї доби, з її тяжкими, похмурими і суто декоративними принципами. "І хоча підклад української архітектури усієї доби був бароковий, проте ясними і логічними конструкціями і обмеженістю прикрас української будови виходять від чистодекоративних принципів надто переладнованих форм бароко західного і східного" [37].

Сам дух часу вимагав створення монументальних образів. Головним завданням, особливо у XVII – на поч. XVIII ст., стає створення виразного, вражаючого образу-символу, пам'ятника подвигу українського народу у справі національного визволення й утвердження національної культури.

На думку більшості дослідників українського мистецтва XVII–XVIII ст., Миколаївський собор є прототипом муріваних хрещатих п'ятибанних храмів в українській барковій архітектурі. Серед них такі шедеври козацького бароко другої половини XVII–XVIII ст., як Троїцький собор Густинського монастиря (XVII ст.), Преображенський собор в Ізюмі (XVII ст.), собор Крупицько-Батуринського монастиря (XVII ст.), Успенський собор у Новгороді-Сіверському (XVII ст.), Георгієвський собор Видубицького монастиря в Києві (XVII ст.), церква на Економічних воротах Києво-Печерської лаври (XVII ст.), Катерининська церква в

Чернігові (поч. XVIII ст.) та інші. Саме в ніжинському Миколаївському соборі сформувалися риси, які пізніше, протягом наступного століття стали характерними ознаками українського національного стилю в монументальній архітектурі.

У всіх полкових містах, сотенних містечках, а також селах зводились у XVII–XVIII ст. храми. Цей період відзначається заміною дерев'яних храмів на муровані. Вимогою церкви було те, що новий кам'яний храм будувався на місці старого і брав те ж саме найменування. Для нового храму необхідно було освячувати земельну ділянку і визначати назву храму.

По всій Чернігівщині розкидані чудові пам'ятки кульової архітектури XVII–XVIII ст. Вони краще збереглися, ніж дерев'яні, хоча війни, а в ХХ ст. і антирелігійна боротьба сприяли занепаду та руйнації багатьох храмів. Нині йде їх відбудова. Вони свідчать про славний і трагічний час існування Гетьманської держави. Ці храми різні за формою. Так, у м. Коропі збереглися дві церкви Іллі (кін. XVII ст.) та Вознесіння (1764), які являють собою зразок храмів-фортець. Іллінська церква – це однобанна з невеликою баштою споруда з товстими у два метри стінами. У башті влаштовані прорізи – бійниці, у яких немає віконних рам. До башти з південного боку прибудований примурок висотою у два поверхи з двома входами з боків. Уся будова має громіздкий характер, який притаманний оборонним спорудам. Усередині цей храм пронизаний коридором, перекритим склепіннями. Важко уявити, як їх використовували з церковною метою. Ця будова скоріше була оборонною баштою, а оформленена як церква.

Подібний характер має і церква Вознесіння. Тут відсутня алтарна апсида, бо з усіх боків однакові фасади. Призначення храму як фортеці підтверджує не тільки відсутність традиційної бані, а й віконних прорізів у нижній частині храму. Розміщуються вікна лише на восьмогранному барабані. Це храм-монумент, який стоїть на вільній площині, що далеко проглядається з усіх сторін.

Цікава в архітектурному відношенні і церква Різдва Богородиці у Седнєві, на якій помітний вплив дерев'яних храмів. Тут, крім головного вівтаря, була ще й прибудова Благовіщення. Седнєвський храм є характерною будовою однобанного, хрестоподібного в плані з високим об'ємом у центрі й чотирма низенькими по боках. Завдяки цьому будова носить піраміdalний характер. "Силует церкви не стовповидний, а "розпластианий", хоча це непомітно всередині храму, бо невисокі бокові приділи перекриті склепіннями, які з'єднуються з центральним приміщенням високою аркою і підготовляють перехід до поринувшого вгору могутнього восьмерика" [38]. У плані храм Різдва Богородиці – це квадрат із зірзаними кутами.

Своєрідною за будовою є і Михайлівська церква в селі Великому Листвені, зведена у 1742 р. на замовлення А.В. Дуніна-Борковського. Це тридільний храм, який збудований з жолобкової, так званої литов-

ської цегли. Центральна дільниця перекрита хрестовим склепінням товщиною в цеглину. Замість світлової бані мала високий дерев'яний намет з маківкою. Внутрішній простір освітлювався величими, на два яруси, вікнами. Оригінальний задум і конструктивне вирішення храму не мають аналогів на Лівобережній Україні [39].

Однією з найдовершенніших будов стилю бароко є Михайлівська церква в селі Полонки, яка збудована у 1777–1779 рр. на замовлення О. Шила. Вона змурована в традиціях дерев'яної архітектури Лівобережжя. Це трибанна, тридільна церква з прямокутною середньою дільницею, до якої приєднуються гранчасті вівтар і притвор.

Для муріваних храмів Чернігівщини характерне розмаїття композиційних варіантів, проте можна встановити деяку типологічну класифікацію цих споруд. Для храмів цього регіону такі типи:

1. Зальні (Миколаївська (1773), Богоявленська (1721) церкви у Ніжині).

2. Тридільні:

а) однобанні (Георгіївська церква у Седневі, Михайлівська у селі Великий Листвень, Воскресенська (1707) та Вознесенська (1715) церкви у Новгороді-Сіверському, Благовіщенська церква у Борзні (1717));

б) трибанні (Георгіївський собор у селі Данівці, Михайлівська церква та Петропавлівський собор у Глухівсько-Петропавлівському монастирі, Михайлівська в селі Полонки).

3. П'ятидільні (дев'ятидільні) хрещаті у плані:

а) однобанні (Іона Богослова (1751), Михайлівська (1719–1729), Всіхсвятська (80-ті рр. XVIII ст.), Троїцька (1727–1733), Вознесенська (1805), Христо-Вознесенська (1755), Покровська (1753) церкви та собор Введенського монастиря (1778) у Ніжині);

б) трибанні (Спасо-Преображенська церква (XVII ст., перебудована у 1748 р.) у Ніжині, Троїцька церква в Борзні, Воскресенська церква в Седневі);

в) п'ятибанні (Миколаївський (1658), Благовіщенський (1702–1716) собори та Успенська (1760–1761) церква у Ніжині, Троїцький собор (1672–1676) Густинського монастиря, Покровська церква в с. Дігтярівці, Катерининська церква (1715) в Чернігові).

4. Прямокутні:

а) однобанні (Василівська церква (1788) у Ніжині, Спаський собор у Чернігові, Іллінська церква (XVIII ст.) у Коропі);

б) багатобанні (немає) [40].

Пам'ятники культового мистецтва Чернігівщини другої половини XVII–XVIII ст. свідчать про наявність в їх архітектурі елементів різних стилів – від бароко до класицизму, неокласицизму, історизму.

Напрям класицизму як реакція проти бурхливого, напружено-декоративного бароко приходить в Україну в другій третині XVIII ст. одночасно з поширенням цього стилю на території Західної Європи і Росії.

Для стилю класицизму були характерні чіткість і геометризм форм, логічність планування, стриманий декор, ясність і урівноваженість композиції. Проте слід замітити, що на Лівобережній Україні ще дуже живими були традиції бароко, а тому будови, хоча і зводилися на основі класицистичних зразків, набули своєрідних рис української національної архітектури.

У період утвердження класицизму більшість храмів на Чернігівщині будувалися за типовими проектами. Невід'ємними елементами культових споруд стали 4–6 колонні портики, зник бароковий декор фасадів (ліплення, кутові пілястри-лопатки). Поширеними стають прості прямокутні об'єми з одним розвиненим верхом, який завершується напівсферичною банею. Барабани верхів перетворились у світлові ліхтарі, завдяки чому стало можливим звести до мінімуму кількість вікон у стінах. Площінни стін прорізалися декількома вікнами (як і верхи) в один ряд. У результаті цього споруди набули підкреслених рис простоти і монументальності. Прикладом цього може служити Спасо-Преображенський собор у Новгороді-Сіверському, збудований за проектом архітектора Дж. Кваренгі.

В селі Стольне на замовлення графа О.А. Безбородька була збудована в стилі класицизму надмогильна Андріївська церква. За своїми формами вона наближається до усипальниці, яка збудована тут же за проектом архітектора Дж. Кваренгі.

У XVII–XVIII ст., крім храмів, будуються і монастири. На цей час припадає завершення зведення основних храмів Густинського монастиря під Прилуками на березі річки Удай, який був заснований на місці давнього скиту. В центрі монастиря височіє дев'ятикамерний величний Троїцький собор (1672–1676 рр.), а на південний схід від нього Петропавлівська церква (кінець XVII ст.), з заходу – надвортна Миколаївська церква (XVII–XVIII ст.), з півдня – трапезна (XVII–XVIII ст.). За межами огорожі монастиря стоїть готель. Густинський монастир довгий час вважався неофіційним центром російсько-українських зв'язків.

Недалеко від села Оболоні у живописній лісистій місцевості з глибокими ярами розташувався відомий Пустинно-Рахловський монастир XVII ст., від якого залишились лише келії та деякі господарські будівлі. Літографія XIX ст. засвідчує величність цього архітектурного комплексу.

У другій половині XVII ст. архієпископ Лазар Баранович на території Єлецького монастиря XII ст. розбудовує Троїцький монастир у Чернігові. Тут був збудований і Троїцький собор.

У XVII–XVIII ст. перебудовується та реставрується і старовинний XI ст. Спасо-Преображенський монастир у Новгороді-Сіверському. Особливо великі роботи були проведені при архієпископі Лазарі Барановичу. Реставрований був Спаський храм, збудовані кам'яні келії та трапезна з Петропавловською церквою, двохповерхове муроване приміщення бурси. А при настоятелі Михайлу Лежайському – кам'яний

братський корпус, кам'яна огорожа з шести вежами, надворотня вежа-дзвінниця і настоятеля двоповерховий корпус з Іллінською церквою (1786). З боку міста перед оборонною стіною був викопаний рів, обкладений цеглою, через нього був перекинутий міст для в'їзду на територію монастиря. Вежі були покріті тесом, а зубці стін – поливною зеленою черепицею.

У 1785–1790 рр. Спаський храм був розібраний і на цьому місці зведений Спасо-Преображенський собор за проектом архітектора Дж. Кваренгі (1791–1796 рр.).

У 1695 р. на замовлення відомого церковного і культурного діяча, письменника Дмитра Туптала (Димитрія Ростовського) в Глухівсько-Петропавлівському монастирі, який у цей час розбудовувався, "записний государев мастер каменного дела Матвей Ефимов" почав будівництво мурованого Петропавлівського собору у стилі бароко, який був освячений у 1697 р.

На початку XVIII ст. на кошти полковника М. Миклашевського тут були споруджені трапезна з теплою церквою Успіння Богородиці, а потім надбання Михайлівська церква (1712 р.) та два корпуси братських келій і огорожа (1795 р.).

1681 р. старцем Іоною Болховським, духівником сина гетьмана І. Самойловича, на правому кам'янистому березі річки Снов був заснований Кам'янський Успенський монастир, який після виділення І. Мазепою коштів почав розростатися. Була збудована дерев'яна Успенська церква, трапезна з церквою Іоанна Предтечі, келії. Пізніше зведена надбрана Всіхсвятська церква, дерев'яна огорожа. У XVIII ст. з ініціативи ігумена І. Миткевича проходила заміна дерев'яних будов на муровані. В стилі українського бароко був збудований Успенський собор (1776–1780), а також трапезна, келії. У 1786 р. до монастиря перевели 100 черниць і з цього часу він діяв як жіночий.

У XVII–XVIII ст. формуються й інші монастири, зокрема з ініціативи архієпископа Лазаря Барановича на кошти Стародубського полковника М. Миклашевського був заснований Каташинський Миколаївський (Семигорський) чоловічий монастир.

Важливо відмітити, що часто монастири виникали в майже недоступних місцях. Це робилося для того, щоб монахи не спілкувалися з мирським життям. Так, на початку XVII ст. був заснований Клюсівський-Преображенський монастир на правому березі р. Снов біля гирла р. Цати. З обох боків монастир оточувало озеро Струга. Навколо монастиря зведена дерев'яна огорожа. У XVIII ст. тут було три храми, будинок ігумена, келії.

Відновлений у XVII ст. і один із найстаріших монастирів на Чернігівщині – Крупицько-Батуринський Миколаївський монастир, заснований ще у XIII ст. За кошти генерального судді у 1680 р. було збудовано мурований п'ятибанний Миколаївський собор у стилі українського

бароко. На початку XVIII ст. він був добре укріплений, але під час воєнних подій 1708–1709 рр. монастир зазнав пошкоджень. Пізніше відбудований.

Важливе місце серед монастирів, які в XVII–XVIII ст. були й культурними осередками, посідає Любецький Антоніївський монастир, який піднявся завдяки відомому українському граверу, поету, культурному і релігійному діячеві Івану Щирському, який у чернецтві носив ім'я Інокентій. Разом з ченцем Іоном вони і взялися за відбудову монастиря, який започаткував ще в XI ст. відомий церковний діяч Київської Русі Антоній Печерський. У 1701 р. було збудовано муріваний Воскресенську церкву, а потім з'явилася трапезна з церквою Іоакима та Анни. В монастирі вівся "Любецький синодик", який зберіг чимало цікавих свідчень про цей час. Закритий монастир був 1786 р.

На території Чернігівщини у XVII–XVIII ст. були поновлені або реконструйовані монастири: Макошинський Миколаївський, Максаківський Спасо-Преображенський, Омбиський Різдва Богородиці, Пустинно-Рихлівський Миколаївський, П'ятницький.

Для XVII–XVIII ст. характерна ще одна важлива особливість – відбудова та поновлення храмів XI–XII ст. у Чернігові. Після страшної руйнації цих храмів татаро-монголами у 1240 році до них протягом п'яти століть майже ніхто не доторкався. І лише у другій половині XVII ст. розпочалася їх реставрація. Були поновлені Спаський (XI ст.), Борисо-Глібський, Успенський (XII ст.) собори, П'ятницька та деякі інші церкви у Чернігові. Як свідчать деякі вчені (І. Грабар, Г. Логвин та ін.), у реставрації П'ятницької церкви брав участь відомий український архітектор XVII ст. Іван Зарудний.

У XVIII ст. відбувається перебудова також храмів XVII ст. відповідно до зразків класицизму і вони набувають типових ознак архітектури цього стилю. Яскравими прикладами такої перебудови є, Всіхсвятська та Троїцька церкви у Ніжині. Зходить у побутовання стиль еклектики.

Перебудовувались або ж добудовувалися дзвіниці, які були невід'ємною частиною архітектурних ансамблів монастирів і церков. В історії української архітектури до XVIII ст., а також після нього висотні композиції типу дзвіниць не мали такого розвитку й значення, як саме у XVIII ст. Вони розміщувались біля храмів або прибудовувалися до основного об'єму церкви з західної сторони. Всі вони мають елементи ордерної системи, ряди колон, класичні шпилі тощо. Слід відзначити вишуканість, струнку граціозність силуетів цих величних споруд. Їх пропорції всіляко підпорядковані виявленню головного композиційного призначення як домінант у складних і різноманітних за об'ємами ансамблів.

У другій половині XVII–XVIII ст. був такий сплеск будівництва храмів у полкових міста, містечках і селах, якого ще не знала Україна. За неповними даними 1908 р. у цей час на території Чернігівської єпархії було збудовано 606 храмів.

Їх перелік, який дав священик Є. Карноухов, розкриває не лише географію будівництва храмів, час зведення, а й тих, хто був причетний до їх появи.

Фундаторами і меценатами храмів уперше стають "нові багаті" – гетьмани і старшини. Як справедливо вказує Н. Яковенко, "за пожвавленням церковного будівництва стояла не тільки економічна стабілізація, але й глибоке, а разом з тим наївне релігійне почуття нової еліти, яка відносини з Богом моделювала на сuto земний кшталт, намагаючись свої гріхи (а їх у честолюбної і користливої старшини за життя накопичувалося чимало) відкупити матеріальними пожертвами, а зробивши це, заспокоювалась у щирому переконанні, що обов'язок перед Богом виконала як слід" [42].

Гроші на будівництво виділяли деякі гетьмани Лівобережної України: Іван Мазепа, Іван Скоропадський, Данило Апостол, Кирило Розумовський. Як свідчать архівні документи та статистичні дані, в руках гетьманів знаходилася велика кількість маєтків. Вони були багатими людьми. У зв'язку з тим, що при І. Мазепі, як і при І. Самойловичу, не було генерального військового скарбника, гетьмани розпоряджалися грошима, як хотіли. Як указують дослідники, об'єднання особистих і державних доходів гетьманів в одну касу було ще за часів І. Многогрішного. Посаду генерального підскарбя було відновлено лише у 1728 р.

Володіння великими коштами давало можливість І. Мазепі виділяти частину з них на будівництво, в тому числі і на Чернігівщині. Були надані гроші на церкву в Глухові, рефектор Густинського та Мгарського монастирів, на церкву св. Трійці та незакінчену церкву св. Миколая у Батурині, монастирську церкву в селі Дігтярі, на відновлення кафедрального монастиря та завершення Троїцького собору в Чернігові, на Макошинський монастир із церквою св. Миколая, на віднову монастиря св. Сави у Батурині, на будівництво дерев'яних храмів св. Івана Євангеліста з вітarem у Чернігові, Воскресенської і Покрови Богородиці у Батурині та ін. [43].

Гетьман Лівобережної України Іван Самойлович у 1686 р. дав кошти на будівництво Успенського собору в Глухівському жіночому Спасо-Преображенському монастирі, заснованому у 1670 р. на гроши вдови литовського дворяніна Марка Камбали Агафії Юхимівни. Після падіння гетьмана завершував його будівництво Іван Мазепа, виділивши 16 тис. золотих. Тут же в кінці XVII – на поч. XVIII ст. були зведені муровані Вознесенська трапезна церква, дзвіниця, мури з воротами та вежами.

На початку XVIII ст. гетьман Іван Скоропадський виділив кошти на будівництво в Глухові дерев'яної церкви св. Анастасії, яка згоріла у 1722 р. На її місці І. Скоропадський задумав побудувати кам'яну, яку йому дозволив Священний Синод. Анастасіївську церкву зводила вже після смерті гетьмана його дочка Настя. Будівництво було завершено

в 1724 р. У 1713 р. гетьман поручив клопотання перед Петром I про за-
снування Гамалієвського жіночого монастиря, який спорудив протягом
наступних років. Було збудовано із глухівської цегли величезний п'яти-
банний собор Різдва Богородиці (1735), дзвіницю, трапезну церкву,
келії та інші будівлі у стилі бароко.

На будівництво храмів давали гроші також полковники Лизогуби,
Миклашевські, П. Полуботки, П. Розумовський, Золотаренки.

Для Чернігова багато зробив чернігівський полковник, а потів
Генеральний обозний Василь Андрійович Дунін-Борковський. На його
кошти була збудована кам'яна трапезна церква святих апостолів
Петра і Павла у 1676 р. Завдяки В.Дуніну-Борковському був відновле-
ний Спасо-Преображенський собор, який після "разорення оставался
більше 400 років впусте" [44]. Ним була збудована і Благовіщенська
дерев'яна церква.

В. Дунін-Борковський виділив кошти й на обладнання храмів. Так,
П'ятницький жіночий монастир після розорення під час міжусобної
боротьби між Росією та Польщею був загорожений і поновлений. В
Успенському Єлецькому монастирі в церкві Успення Пресвятої Богоро-
диці полковником після пожежі були поновлені іконостас та інші цер-
ковні речі. Саме тут, у цій церкві, біля головних дверей він був похо-
ваний 1702 року. У храмі висів і його портрет, написаний на початку
XVIII ст. у традиціях іконопису та народного портрету. Основні кошти
на будівництво кам'яної церкви Воскресіння Христове виділив чернігів-
ський бургомістр Михайло Енка. Він же сприяв і будівництву дерев'яної
церкви Архангела Михайла у 1764 р.

Як відмічають мистецтвознавці, В. Дунін-Борковський дуже уважно
підійшов до реставрації пам'ятки XII ст. Спаського собору. Цей благо-
честивий і ревний христолюбець" святою щирістю і ревністю" поновив
храм у 1675 р. "Поновити храм у XVII ст. (і, на жаль, не тільки у XVII ст.), –
зазначив проф. Ф.І. Шміт, – означало: побудувати нову церкву, але на
тому самому місці, на якому стояв храм, навіть, якщо для цього дове-
лося б знищити всі залишки стародавнього храму. У Спаському соборі
всі додаткові вівтарі і прибудови були розібрані й знищенні... І головне,
як завжди, вся будівля була старанно отинькована і побілена, всередині і
зовні, так що все мурування стало недоступне для вивчення" [45]. Але, як
доводять пізніші дослідження, В.А. Дудін-Борковський зробив ремонт
дуже тактовно. "І взагалі Спаський собор серед усіх давньоруських храмів
дійшов до нас у найкращому стані" [46].

Після арешту Петром I Павла Полуботка як наказного гетьмана
України, людини мужньої, що дбала про збереження гетьманства в
Україні, думала про сильну державу і за це віддала своє життя, вся
їого садиба була описана російськими офіцерами в 1724 р. Цей опис,
введений у науковий обіг чернігівськими дослідниками В. Модзалевсь-
ким та П. Савицьким 1914 року в нарисі "Очерки искусства Старой

Украины. Чернигов" і опублікований 1992 р. у збірнику наукових праць "Чернігівська старовина", засвідчує, що "из черниговских она, вероятно, богатейшая; одна из самых богатых по всей Украине; но несомненно – она чрезвычайно характерна для страны и эпохи" [47]. Тут була багата бібліотека, колекція ікон (понад сто). Наявність ікон ще не стверджує глибоку релігійність їх володаря. П. Полуботок, як освічена людина, добре розуміючи значення іконописного мистецтва, міг займатися збиранням, колекціонуванням цих творів? Питання про те, чому Полуботок не збудував жодного храму на свої кошти, а це тоді було престижним, залишається загадкою. Але як би там не було, без меценатської діяльності гетьманів, полкових та інших діячів не можна уявити собі розвиток архітектури XVII–XVIII ст.

Приділяли увагу будівництву храмів і представники родини Лизогубів. Після смерті чернігівських полковників Якова Кіндратовича та його сина Юхима Яковича Лизогуба, їх онук і син Яків Юхимович, генеральний бунчужний, а потім генеральний обозний козацького війська, на честь померлих родичів побудував храм Святої Катерини та полкову канцелярію.

Катерининська церква збудована наприкінці XVII – на початку XVIII ст. на честь подвигів Чернігівського полку під командуванням Я.К. Лизогуба під час турецької фортеці 1691 р. Її возвели на високому пагорбі при Київському в'їзді до Чернігова. Цей п'ятибанний храм у своїй композиції побудований у стилі українського бароко. Для нього характерна центрична композиція. Чотири граничні башти прилягають до більш високої центральної і створюють єдину групу. Між рукавами хреста знаходяться чотири пониженні квадратні приміщення. З трьох сторін – західної, південної і північної – знаходяться входи до храму. Останній спрямований на місто й збагачений декоративно. Помітні архітектурні прикраси всіх фасадів храму.

Церкву у 1715 році освятив архієпископ Антоній Стаковський.

На кошти померлого бунчукового товариша Костянтина Лизогуба у 1759 р. була збудована кам'яна до половини церква Воздвиження Чесного і Животворного Хреста.

Чернігівський полковник Степан Подобайло у 1649 р. виділив кошти на поновлення Іллінської церкви, яка після розорення у 1240 р. Батиєм 409 років ніким не реставрувалася і не поновлювалася.

В Глухові у 1692–1698 роках будують два мурованих храми: на кошти стародубського полковника Михайла Миклашевського – Михайлівська церква та на кошти глухівського сотника Василя Федоровича – Миколаївська церква на головному майдані міста.

Збереглися і свідчення про їх будівничого. Це був "записний государів майстер кам'яних справ" Матвій Юхимович. У контракті, який підписали полковник М.Миклашевський, глухівський городовий атаман Кіндрат

Грудяка та "пан Матвей Ефимович", стверджується, що Михайлівська церква буде зведена за зразком церкви св. Миколая в Стародубі.

Майстер Матвій Юхимович разом зі своїми працівниками у 1695–1696 роках спорудив на кошти старшин Сазановича, Журахівського, Туранського, Федоровича та ін. собор Глухівського Петропавлівського монастиря. Всі ці храми зводилися у традиціях української архітектури доби бароко.

Для будівництва храму витрачалися великі кошти. Вартість мурованої церкви доходила до багатьох тисяч золотих телерів, дукатів або ж рублів.

Якщо брати інші полкові міста, то там ми вже не спостерігаємо такої активності козацької старшини. Хоча в окремих містах вони також залишили слід як меценати. Так, у Прилуках соборна кам'яна церква Преображення Господня збудована у 1710–1720 роках на кошти полковника Гната Івановича Галагана. Ним же споруджена у 1720 р. і дзвіниця з невеликою церквою чудотворця Миколая.

Прилуцький полковник Лазар Горленко у 1697 р. збудував дерев'яну соборну церкву Рождества Пресвятої Богородиці, яка, на жаль, 1781 р. згоріла разом з містом. З того часу кам'яна церква Преображення Господня і стала соборною.

Дерев'яна церква Трьох Святителій у 1752 р. була збудована на кошти прилуцького полковника Андрія Івановича Гуленка на місці старої дерев'яної, зведеній міщанином Андрієм Кендюхом.

У Києві Георгієвська церква у Видубецькому монастирі (1696–1701) збудована на кошти Стародубського полковника М.А.Миклашевського, а дзвіниця (1727–1733) в стилі бароко – на кошти гетьмана Д. Апостола.

До будівництва храмів причетні і деякі ніжинські полковники, зокрема брати Іван та Василь Золотаренки (Миколаївський собор), Петро Розумовський (церкви Іоанна Богослова і Хресто-Воздвиженська) та інші.

Аналізуючи характер будівель, можна уявити собі і самих замовників. Якщо говорити про Я. Лизогуба, то це була щиро релігійна людина, простодушно вірна церкві, яка покірливо, щиро і спокійно готовилася до смерті як неминучого кінця всього земного. Тому і його широке церковне будівництво, і багаточисельні внески в церкву були природним вираженням його простоти і бажанням додогодити Богові [48]. Саме цими рисами простоти, ясності форми відмічена і структура храмів, які були збудовані на його кошти. Саме в ній ніби проглядається душа цієї людини, яка вийшла з народу і залишила помітний слід у історії міста та національної культури.

Зовсім інший характер мають будови, зведені на кошти В. Дуніна-Борковського, за походженням поляка, багатої і знаної в Україні людини. Але крім багатьох позитивних і негативних рис, якими щиро наділила його природа і які сприяли його просуванню до вершин вла-

ди, до багатства, він був скупий. Саме про цю рису ходили легенди. Його називали користолюбцем, який навіть душу свою продав за гроші. Але як би там не було, В. Дунін-Борковський виділив багато своїх коштів саме на будівництво і відновлення храмів. Що ж його збуджувало до цього? Указаний вище невідомий дослідник засвідчує, що до цього його вели розрахунок, угода, контракт між тими порушеними, злочинними діями, скупістю, заглибленими десь далеко в нетривалих дій совіті і надії на помилування. Він ніби загладжував свою провину, хотів заглушити їх цими діями. Він був людиною сухою, черствою і замкненою. А тому ці риси його характеру ніби відбивались і в будівлях, зведеніх за його кошти. Незважаючи на те, що вони збудовані в один час із лизогубівськими, є сухими і бідними за свою орнаментальністю і характером будови. Звичайно, з цим можна погоджуватися чи ні, але особистісні інтереси, уподобання тих, хто замовляв будови, відбивались на їх архітектурі, стилі й характері оздоблення.

Говорячи про меценатську діяльність, не можна не задуматись над тим, чому одні гетьмани, полковники, старшини, маючи велике багатство, використовували їх для будівництва храмів, поновлення, оздоблення, а інші, як, наприклад, Павло Полуботок, один із найбагатших можновладців тогочасної України, коштів ні для будівництва, ні на реставрацію храмів та їх прикраси не давав. Навіть прихильно ставлячись до Вознесенської церкви в Чернігові, яка стояла неподалік від його садиби і вважалася майже домашньою, він особливо великих коштів на неї не витрачав. Може, він їх тратив на громадське будівництво? Так ні. Полуботькова Кам'яниця у Любечі була збудована на замовлення Івана Мазепи і дісталася Павлу Полуботку в 1709 р. Була ще Кам'яниця в Чернігові. В книзі О. Коваленка читаємо: "У самісінському центрі міста, в межах стародавнього дитинця йому належала двоповерхова кам'яниця (згодом у ній було розміщено магістрат), але мешкав Павло Полуботок разом із родиною на затишній і мальовничій околиці Чернігова – Застижені. Один з найбагатших можновладців старої України, Полуботок облаштувався тут, як-то кажуть, на широку ногу, й завів у себе "двор" на ґатунок гетьманського" [49]. Мав П. Полуботко багаті садиби в Любечі, Лебедині, Оболоні, Орлівці, Боровичах, Довжику, Гадячі. Але найбагатшою була в Чернігові. І таких прикладів, як П. Полуботко, знаходимо чимало.

У XVII–XVIII ст. будівництву культових споруд сприяли також діячі церкви. Це можуть підтвердити будівлі Києва, Чернігова та інших полкових міст. Особливо активною була діяльність архієпископа чернігівського і новгород-сіверського Лазаря Барапонича. З його ім'ям пов'язують будівництво і відновлення Єлецького й Троїцького монастирів та окремих споруд на їх території, зокрема, Петропавловської церкви, дзвіниці, келії, Введенської церкви, Троїцького собору тощо.

Одним із найцінніших архітектурних пам'яток в Україні є Троїцько-Іллінський монастир XI–XVIII ст. в Чернігові. Головною його спорудою XVII ст. є Троїцький собор, який нині красується своєю величністю. На добудову його кошти дав гетьман Іван Mazепа. Протягом 16 років добудова здійснювалася стараннями архієпископа Лазара Барановича та ігумена монастиря Лаврентія Кріщеновича. Зведенням цього своєрідного в архітектурному відношенні пам'ятника займався німецький (або ж віленський) майстер Йоган Баптиста. Про це свідчить, зокрема, лист гетьмана Самойловича до ігумена Агарського монастиря, у якому він рекомендував цього архітектора для будівництва монастирського собору.

Будівництво Троїцького собору та його оздоблення відбувалося у 1679–1695 рр. У ньому використані композиційні принципи, характерні для давньоруської, української і західноєвропейської культової архітектури.

Спочатку це був семибанний храм: мав п'ять бань, які були встановлені не хрестоподібно, а по кутах, як у Спаському соборі XI ст., і ще дві маківки над вежами притвору, що надавало будівлі особливої живописності.

Після пожежі 1731 р. бокові куполи були розібрані й храм став трибанним – з одним центральним куполом і двома над вежами.

До ансамблю Троїцького собору прилягають одноповерхові келії, трапезна з двоглавою церквою Введення у храм та інші споруди. Поруч знаходиться п'ятиярусна 58-метрова надбанна дзвіниця, яка була збудована разом з огорожею у 1774–1778 рр. у стилі пізнього бароко. Її вигляд вражає всіх, хто входить через неї у монастир.

Своєрідність будови полягає в тому, що дзвіниця має увігнуті грани з виступаючими рогами і чотири яруси, які зменшуються у розмірах по висоті, що зорово тільки збільшує висоту будівлі. Грани виступів прикрашені з трьох сторін спареними колонами. У середній частині кожного яруса зроблені темні проризи, що робить другий, третій і четвертий яруси на вигляд легкими. Завершується дзвіниця двохповерховою вежею.

Будівництву та відновленню храмів сприяли також митрополит Київський Самуїл Миславський, архієпископ астраханський Павло, єпископ Варфоломій, архімандрити Єлецького монастиря Іоанікій Галятовський, Новгород-Сіверського Феоктист Софонський та Іосиф Томашевський, архімандрит Ієрофій Малицький, ігуменя Дометіяка Лярська, ігуменя Ганна, священик Василь Артемович Гутович, єпископ Феофіл, єпископ Кирило Ляшевецький та ін. Деякі храми були збудовані на кошти Київської лаври, Гамаліївського, Новгород-Сіверського, Чернігівського кафедрального монастирів.

Однією з перлин української архітектури є п'ятибанний хрещатої композиції Благовіщенський собор у Ніжині, будівництво якого здійснювалося протягом 14 років (1702–1716) на кошти митрополита Стефана Яворського, видатного церковного і культурного діяча, котрий деякий

час проживав у Ніжині. Стефана Яворського, професора і префекта Києво-Могилянської колегії, Петро I вирішив залучити на свій бік. У 1700 р. його призначили митрополитом Рязанським і Муромським, 1701 р. – президентом Слав'яно-греко-латинської академії, а з 1702 – намісником патріаршого престолу. Таким чином, Стефан Яворський обіймав у цей час високі церковні посади. У 1721 р. Петро I поставив Стефана Яворського на чолі Священного Синоду, хоч і не давав йому реальної влади.

Під час перебудування на посаді президента Слав'яно-греко-латинської академії та намісника патріаршого престолу Стефан Яворський вирішив допомогти своєму братові Павлу, який працював протопопом в одному з ніжинських храмів, побудувати церкву в пам'ять Благовіщення Божої Матері. Для цього в центрі Ніжина були куплені поруч з садибою Павла декілька будинків на суму 1300 руб., які потім знесли і почали будувати храм [50].

Благовіщенський собор заклали у 1702 р. Для його будівництва запросили архітектора з Москви Григорія Івановича Устинова. Стефан Яворський у листі до брата Павла характеризував його як людину на-дійну і в мальярній справі та архітектурі досвідчену.

Чотирнадцять років ішло будівництво Благовіщенського собору. За цей час відбулися важливі історичні події. У 1709 р. сталася битва під Полтавою, де були розбиті шведські війська Карла XII. Стефан Яворський направив до Ніжина записку, в якій сказано: "Отныне да будет памятник в Нежинском монастыре о победе Богом дарованной Всероссийскому Самодержцу Петру Великому над шведским королем Карлом вторым – на-десь под Полтавою лета от воплощения Господня 1709" [51].

Благовіщенський собор цікавий як архітектурна пам'ятка. Композиція собору незвичайна і єдина в своєму роді. В плані – це квадрат із заокругленими кутами, зовнішні маси храму нероздільні. В довжину і ширину мають 38, а у висоту з хрестом – 55 аршин. Вони в деякій мірі нагадують собор Донського монастиря у Москві. Склепіння собору спираються на чотири стовпи (наявність стовпів не характерна для будови українських храмів цього типу, але вони присутні, наприклад, у соборі Купицько-Батуринського монастиря).

У східній парі стовпів умонтовано східці, які ведуть у приміщення над вівтарем, що теж є незвичним. Якщо у Миколаївському соборі в Ніжині ярусною є лише західна частина, то в Благовіщенському – яруси розташовані як у західній, так і в східній частинах храму. Взагалі, будова відзначається оригінальністю, але вона недостатньо характерна для української барокою архітектури. Тут немає вже тієї піраміdalності, яку бачимо в ніжинському Миколаївському соборі XVII ст.

Чотири бічні бані розміщаються не на повздовжній чи поперечній осіах (у відповідності з частинами світу), як це робилося за українською традицією, а на діагональній, що характерно для російської культової архітектури. Більше того, малі бані завершують не чотири основні

бокові об'єми, а розміщаються на рогах (кутових об'ємах), що нагадує давньоруські храми з трьома нефами. Нетиповим є і двоярусне розміщення вікон з наличниками на стінах кутових об'ємів, так характерне для громадських будівель того часу. Вже згадувані двоярусні ніші-поджії із західної та східної частин – перетворюють собор у своєрідний зал для глядачів. Усе фасадність будівлі підкреслюється декоративними фронтонами, розміщеними над входами з усіх сторін. Портали собору прикрашені парами великих ракоподібних віконних прорізів дещо витягнутої форми, які нагадують вітражі. Зовнішнє декорування храму майже не збереглося, лише в порталах присутні декоративні ніші, різноманітні за формою – крупні, ромбовидні, аркові. Верхи собору оформлені традиційно для української бароко архітектури і завершуються декоративними баньками грушевидної форми.

Архітектура Благовіщенського собору, в композиції якого переважає сурова урівноваженість, симетрія і центральність, являє собою оригінальну суміш прийомів українського та російського мистецтва [52].

Слід зауважити, що Благовіщенський собор був прикладом для будівництва подібних храмів у деяких інших полкових містах. Так, у Полтаві 1773 року (за іншими джерелами 1770–1778) на кошти П. Руденка збудували Воскресенську церкву, яка повторювала основні риси Благовіщенського собору в Ніжині, але як пам'ятка пізнього бароко, мала більше розчленований об'єм.

У розбудову деяких полкових міст вкладали кошти і купці. Так, російський купець Алісов виділив гроші на будівництво у 1760–1761 роках мурованої хрещатої п'ятибанної Успенської церкви у Ніжині (у 30-х роках ХХ ст. розібрана). Зовні вона дещо нагадувала Благовіщенський собор. Проте бічні бани тут розміщувалися не на кутових, а на основних бокових об'ємах, що характерно для хрещатих у плані п'ятиверхих храмів доби українського бароко. На жаль, крім фотографій початку ХХ ст., не маємо ніяких джерел, які б давали можливість говорити про архітектурні особливості пам'ятки. З західного боку від церкви знаходилась велика триярусна дзвіниця, прибудована уже у ХХ ст., яка мала характерні риси стилю класицизму.

У будівництві Ніжина значну роль відіграли ніжинські грецькі купці. Саме на їх кошти були зведені Михайлівська, Всіхсвятська та Троїцька церкви. У 1679 р. священик грецького братства Христофор (Христодул) Дмитрієв, який прибув до Ніжина у 1677 р., звернувся до духовної влади з проханням дозволити побудувати у Ніжині свою церкву, бо греки не розуміли "руського набожества", тобто церковнослов'янської мови, а тому не могли місцевим священикам "виразно исповедати грехи свои". Такий дозвіл у 1680 р. був наданий Константинопольським патріархом Яковом та архієпископом Чернігівським і Новгород-Сіверським Лазарем Барановичем [53]. Через сім років була побудована

дерев'яна церква Архангелів Михаїла та Гаврила. Поруч з нею пізніше з'явилася дерев'яна Всіхсвятська церква (1692).

Активну роль у будівництві грецьких храмів зіграв священик Христофор, який не тільки використовував пожертвування грецьких купців, а і їздив за допомогою до Москви. Документи засвідчують, що у 1686 р. він тримав за царським наказом "на церковное строение 30 рублей из нежинских доходов", а у 1691 р. йому було видане "Великим государем жалованье на строение в те же выстроенные церкви иконостасов из Сибирского приказу на 50 руб." [54]. У 1696 р. будівництво та внутрішнє оздоблення двох церков – Михайлівської та Всіхсвятської – було завершено.

Дослідники грецької громади К. Харламович та О. Дмитрівський стверджують, що будівництво храмів ішло за рахунок продажу майна греків, які вмирали, а також стягнення штрафів, реалізації закладів, продажу плаців. Різні документи, зокрема справа №3135, засвідчують, що число пожертвуваців доходило до 110 осіб, які давали суму 4000 крб. [55].

У 1719–1729 рр. із дозволу гетьмана І. Скоропадського на місці дерев'яної була збудована цегляна Михайлівська церква, яка збереглася до нашого часу. У 1731 р. вона була освячена митрополитом Київським і Галицьким Рафаїлом Зaborовським.

Пам'ятник відноситься до одного з варіантів давнього типу однобанної церкви з апсидами – криласами, поширеного на Буковині та Балканах. Споруда має хрестоподібну форму з гранчастим центром, а також винесений у південній та східній частинах гранованими гілками, напівкруглою апсидою та подовженою у західній частині гілкою. Декоративне оздоблення церкви досить бідне: характерні карнизи великого винесу над прямокутними без декору віконними прорізами та ніші аналогічної форми. На північному боці віттарної стіни вміщено муровані написи з текстами на грецькій мові.

Всіхсвятську церкву збудовано в кінці 80-х років XVIII ст. на місці Михайлівської дерев'яної 1692 року та першої мурованої Всіхсвятської церкви. Спираючись на архітектурні дослідження, проведені в 1985 році Українським науково-реставраційним проектним інститутом, можна виділити два періоди будівництва пам'ятника: 80-ті роки XVIII ст. та 20–40 роки XIX ст.

У перший з вище вказаних періодів церква була зведена за такою ж схемою, що і Михайлівська, але значно більшою за розмірами. Основний об'єм храму в сучасному його вигляді збудований у XVIII. У той час церква мала тільки один вход із західного боку, який містив лучкову периметричну, фасади були розкріповани і декоровані пілястрами. В межах розкріповок розміщувалися віконні прорізи з лучковими перемичками та привіконним декором у вигляді наличників, сандриків, привіконних карнизів. Кути центрального об'єму акцентовані спареними колонами.

Весь об'єм церкви знаходиться на високому подіумі, якому відповідає винос цоколя. В його межах під віконними прорізами основного об'єму знайдено віконні прорізи підвала, розміщеного під всією церквою. В цьому підвалі, склепіння якого спираються посередині на стовпи, скоріше всього, знаходилась трапезна.

У 20–40-х рр. XIX ст. церкву було значно перебудовано і весь внутрішній та зовнішній вигляд будівлі вирішено у відповідності з формами пізнього класицизму (в такому вигляді вона збереглася до нашого часу) [56].

Поряд із Всіхсвятським і Михайлівським грецькими храмами розміщується також однобанна мурвана Троїцька церква. Її було збудовано в бароковому стилі у 1722–1733 роках на місці згорілої дерев'яної. У плані споруда хрестоподібної форми з подовженням по осі в західно-східній частині. Апсида має не звичну округлу форму, а форму усіченого восьмигранника. Фасади будови в декоративному відношенні прикрашені досить бідно. На фасадних площинах храму присутні лише вікна та ніші різноманітної форми. На північному та південному фасадах будівлі велики ніші оформлені бароковими сандриками (сандрики такої конфігурації можна знайти в багатьох будівлях другої половини XVII–XVIII ст., наприклад, в оздобленні вікон трапезної Троїцького монастиря в Чернігові). Цікавою з точки зору декору є східна, віттарна частина екстер'єру, де розміщається три невеликі ніші, характерні для доби українського бароко: вухастої форми, восьмикутної зірки і хрестоподібної з заокругленими гілками хреста (подібні ніші широко представлені в екстер'єрі Миколаївського собору).

У XIX ст. церква була перебудована. В результаті був прибудований портик зі спареними колонами іонічного ордеру. Капітелі цих колон декоровано рослинним орнаментом барочного типу. Добудовано також третій ярус дзвіниці, споруджено четверик барабану, змінені первісні оформлення дверних та віконних прорізів, зрубані пілястри і первісний карниз, закладені фігурні ніші, з південного боку добудовано різний дерев'яний тамбур [57].

Надбудована дзвіниця, що має витончені декоративні деталі і колони коринфського ордера, завершується банею. Все це дає підстави твердити, що після перебудови споруда набула характерних рис неокласицизму. Михайлівська, Всіхсвятська та Троїцька церкви, які відносяться до одного типу об'ємно-просторової композиції й збудовані на замовлення ніжинських греків, разом утворюють єдиний історико-архітектурний комплекс XVII–XVIII ст. і є справжньою прикрасою історичної частини Ніжина.

Не слід забувати і про будівництво, яке здійснювалося за рахунок коштів громад. Наприклад, у полковому місті Гадячі всі шість дерев'яних дубових храмів: Успення Пресвятої Богородиці (1774), Богоявлення Господня (1748), Святих апостолів Петра і Павла (1779), архангела Михаїла (1702), Воздвиження Чесного Хреста (1758), Преображення Господнього

(1743) – були споруджені на зібрані кошти громад. Це можна сказати і про інші міста. У кожному з них знаходимо храм, зведений подібним чином. На кошти міщан зводилися майже всі храми Новгорода-Сіверського, серед них Успенський собор (XVIII ст.) та унікальна дерев'яна Микільська церква.

Розглядаючи архітектурні пам'ятки Чернігівщини XVII–XVIII ст., помічаємо, що у другій пол. XVII – першій пол. XVIII ст., часу втілення в життя українського бароко, майже нічого не знаємо про будівничих. І лише у третій четверті XVIII ст. будівництвом керували відомі архітектори 50–80-ті роки – це час діяльності зодчих А.В. Квасова і І.Г. Григоровича-Барського, які звели багато будинків і храмів на Чернігівщині. Для їх будов характерне зростання ролі ордеру, широке використання ліплених декору, а також поширення храмів тетраконхового типу, коли до квадратного внутрішнього приміщення примикають чотири апсиди (заокруглені частини).

Цікавими будовами було прикрашене місто Козелець, хоча воно знаходиться на Чернігівщині, проте у 1708 р. було центром по управлінню Київським полком. Саме тут за проектом архітектора А.В. Квасова було збудоване приміщення полкової канцелярії у стилі раннього російського класицизму.

За його та І.Г. Григоровича-Барського проектом було збудовано п'ятибанний собор Рождества Богородиці у стилі бароко. Поруч зведена чотириярусна дзвіниця. З півдня собор доповнюється однобанною Миколаївською церквою (1745), а з північного сходу – Вознесенською (1772).

За проектом І. Г. Григоровича-Барського у селі Лемеші була збудована Трьохсвятительська церква (1761).

У 1787 р. місто Новгород-Сіверський відвідала Катерина II. У старовинному Спаському храмі відбулася служба, після якої цариця зауважила архієпископу Ларіону, що таке славне місто повинно мати величний храм, і виділила сто тисяч рублів золотом на будівництво нового собору. У 1791–1796 рр. за проектом архітектора Дж. Кваренгі у стилі російського класицизму під наглядом архітектора І. Яснагіна на місці давнього храму був збудований Спасо-Преображенський собор. Він і нині стоїть напроти головних воріт монастиря у центрі двору.

У плані собор має форму квадрата з однією апсидою. Вінчає споруду великий купол посередині і чотири менші, восьмигранні по кутах. Україлювався у 1821 р. за проектом арх. А. Карташевського внутрішніми колонами.

Завершуючи розгляд архітектури Чернігівщини, слід підкреслити, що в своїй сукупності вона відбивала риси самої епохи XVII–XVIII ст. Забудова міст – це втілення в життя мистецтва архітектури як складової частини культури означеного періоду, в якому відбились і свободолюбство, і прагнення бути незалежним і в той же час вірним Україні,

проявити себе і в боротьбі, і в повсякденному житті якимось особливим чином. Це був період, коли ще продовжувала литися кров, коли були зради і багатство починало тяжіти й брати верх над усім. І все це не могло не відбитися і на будівлях, які з'являлися в цей час, бо кожна архітектурна споруда, як і людина, має свою душу, своє обличчя, її притаманний процес формування. В ній відбувається і смак людей, і вплив самої епохи.

Зодчество Чернігівщини найменше піддавалось інонаціональним впливам і зберегло самобутність українського кам'яного мистецтва, а це значна територія Гетьманської держави. В будовах відчутні національні особливості. Вони в якійсь мірі були проникнуті духом народної творчості.

Передати притаманний українському народу потяг до величності, святковості, поетичності, яскравості, всього того, що возвеличувало особистість, допомогло бароко. Характеризуючи архітектуру Чернігівщини як складової частини Гетьманської держави.

У XVII–XVIII ст. збільшується розмір храму, його об'єм і висота. І це не випадково, бо церква в цей час відігравала роль культурного центру громади. У переважній більшості храми зводилися на широкій площі, і монументальність будови, позолоченість бань ніби притягували до себе людину. Це був пам'ятник-символ, пам'ятник духовності й культури.

У першій третині XVIII ст. уже відчувається вплив російського мистецтва і регламентація будування відповідними правилами підготовлених проектів відомими архітекторами. Утверджується класицизм.

Час найбільшої своєрідності українського архітектурного мистецтва Чернігівщини співпадає з епохою найбільшої політичної і культурної автономності країни. Як свідчать документи, найбільше було збудовано храмів саме в другій половині XVII–XVIII ст. І майже кожний храм був муріваний і відповідав стилю. Пожежі, війни та інші лихоліття вплинули на зовнішній вигляд храмів, які дійшли до нас після перебудови чи реставрації. Тому не зажди сьогодні помітно саме масове будівництво в стилі бароко. І громадські та особисті будови цього часу є також типовими, бо сам час накладав на них відбиток. Величні палаці вельмож у стилі класицизму з'явилися пізніше, і вони характеризують уже інший історичний час.

Література

1. Центр. держ. істор. архів України, ф. 51, оп. 3, спр. 19317–19329.
2. Шафонський О. Черниговского наместничества топографическое описание... В 2 ч. / Издал М. Судиенко. – К., 1851. – Ч. 2. Гл. 6. – С. 427–487.
3. Київ. Енциклопедический справочник. – К., 1982. – С. 30.
4. Інститут рукописів. НБ України ім. В. Вернадського, ф. 2., № 1479. Статист. опис м. Переяслава та Ніжина з повітами. 1666 р.
5. Там само, ф. 61, № 1552, 1612. Протоколи Ніжин. магістрату 1659, 1674 XVIII ст.
6. Там само, ф. 8, № 650, 655. Ордера Рум'янцева-Задунайського Ніжин. магістрату (ІІ п. XVIII ст.).

7. Доманова Г. Чернігівський магістрат: генеза, структура, функції (друга пол. XVII–XVIII ст.) // Сіверян. літопис. – 2000. – № 2. – С. 34–41.
 8. Алеппский П. Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII в... – М., 1897. – Кн. 4. – С. 2.
 9. Інститут рукописів НБ України ім. В. Вернадського, ф. 13, № 66. М. Бережков. Про земляні і дерев'яні укріплення старого Ніжина XVII–XVIII ст.
 10. Там само, ф. 8, № 1465. Указ військової генеральної канцелярії полковникам про закінчення будівництва і ремонт старих фортець. 1735.
 11. Деркач А. Глухів – гетьманська столиця. – К.: Павлім, 2000. – С. 21.
 12. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. – К.: УРЕ, 1990. – С. 568.
 13. Там само. – С. 773.
 14. Деркач А. Глухів – гетьманська столиця. – К.: Павлім, 2000. – С. 57.
 15. Карнабіда А. А. Чернігів. – К.: Будівельник, 1980. – С. 43.
 16. Там само. – С. 43.
 17. Там само. – С. 46.
 18. Центральний державний істор. архів України, ф. 269, оп. 1, спр. 1880.
 19. Там само, спр. 2152.
 20. Січинський В. Історія українського мистецтва. – Нью-Йорк, 1956. – Т. 1. – С. 115.
 21. Новиковська Н.А. Некоторые вопросы деятельности архитектора А. В. Квасова (XVIII век): Автoreферат... канд. архитектуры. – Л., 1970. – С. 12.
 22. Самойленко Г.В., Самойленко С.Г. Забудова Ніжина та архітектурні пам'ятки XVII–XX ст. – Ніжин, 1998. – С. 14–31.
 23. Цапенко М. По равнинам Десны и Сейма. – М.: Искусство, 1970. – С. 11.
 24. Там само. – С. 32.
 25. Акты Западной и Южной России – СПб., 1878. – Т. X. – С. 799.
 26. Українська культура: Лекції за ред. Д. Антоновича. – К., 1993. – С. 272.
 27. Антонович Д. Розвиток форм української дерев'яної церкви // Праці укр. істор.-філол. товариства в Празі. 1926. – Т. 1. – С. 160.
 28. Павлуцкий Г. Древности Украины. – К., 1895. – С. 59.
 29. Чернігівщина. – С. 449.
 30. Авторство Шолудька підтверджує також напис, вирізблений на одвірках південних дверей. Див. також: Таранущенко С. А. Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України. – К., 1976. – С. 156.
 31. Проблема українського бароко висвітлювалась у працях Д. Антоновича, В. Січинського, С. Таранущенка, П. Мусієнка, Ю. Ассеєва, Г. Логвина, М. Цапенка, А. Макарова та інших дослідників.
 32. Цапенко М. Архітектура Левобережной Украины XVII–XVIII веков. – М., 1967. – С. 151.
 33. Макаров А. Світло українського бароко. – К., 1994. – С. 191.
 34. Самойленко Г.В., Самойленко С. Г. Указ. джерело. – С. 44–48.
 35. Макаров А. Світло українського бароко. – С. 190.
 36. Там само.
 37. Січинський В. Історія укр. мистецтва. – Нью-Йорк, 1956. – Т. 1. – С. 123.
 38. Логвин Г. Чернигов. Новгород-Северский. Глухов. Путивль. – М.: Искусство, 1980. – С. 150.
 39. Чернігівщина. – С. 454.
 40. Там само. Відомості про храми Чернігівщини.
 41. Корноухов Е. Церкви Черниговской епархии // Черниговские епархиальные известия. – 1908.
- У Борзененському повіті – 36, з них Благовіщенська в Борзні збудована Іваном Занадським, Миколаївська в селі Парафіївка – графом П. Розумовським, а Успенська в селі Сваричівка – товарищем Січі Запорізької, куреня Коневського Олексієм

Іаковлевичем Висунським; у *Глухівському повіті* – 30, з них Покровська в селі Білокопитові – Сергієм Сергуном, Покровська в селі Годуновка – І. П. Коробкою, Преображенська в Глухові – осавулом генерал. артил. Григорієм Кологривим, Трох-Анастасівська в Глухові – Терещенко, Георгіївська в Дунаецькій Слобідці – М. Скоропадським, Михайлівська в селі Кучеровка – графом П.А. Рум'янцевим Задунайським, Рождественсько-Богородична в селі Орловка – тайним радником І.І. Неплюєвим, Рождественсько-Богородична в селі Палаєвка – Гамаліївським монастирем, Миколаївська в селі Порошки – митрополитом Київським Самуїлом Миславським, Миколаївська в селі Сваркові – Яковом Марковичем, Рождественсько-Богородична в селі Студъонок – Василем Романовським, Введенська в Шостці – бунч. тов. Н.Д. Туманським, георгіївська в Янполі – Неплюєвим;

у *Городянському повіті* – 33, з них Рождественсько-Богородична в селі Буровка – Петром Лизогубом, Михайлівська в селі Листвень Великий – А.Д. Борковським, Покровська в Любечі – П.С. Милорадовичем, Покровська в селі Тупичев – добродіями Свєчінами;

у *Козелецькому повіті* – 16, з них Михайлівська в селі Адамівка – графом Розумовським, Успенська в селі Биков Новий – граф. К.Г. Розумовським, Трох-Святительська в селі Галчин – за участю Київської лаври, собор Рождественсько-Богородичний у Козельці – граф. Наталією Розумовською, Покровська в селі Красилівка – митрополитом Стефаном Яворським, Трох-Святительська в селі Лемеші – граф. Ол.Г. Розумовським;

у *Конотопському повіті* – 24, з них Воскресенська в Батурині – граф. К.Г. Розумовським, Іоано-Богословська в Батурині – граф. К.Г. Розумовським, Рождественсько-Богородична соборна в Конотопі – бунчуковим товаришем Андрієм Лизогубом, Воскресенська в селі Кошари – граф. Розумовським;

у *Кролевецькому повіті* – 44, з них Успенська в селі Вишеньки – гр. П.А. Рум'янцевим-Задунайським, Рождественсько-Богородична в селі Добротові – архімандритом Курського Знаменського монастиря Гедеоном Булахом, Всіхсвята в селі Ігнатівка – новгород-сіверським архімандритом Феоктистом Софонським, Михайлівська в селі Собич – Новгород-Сіверським монастирем;

у *Глинському повіті* – 57, з них Покровська в селі Витовка графом К.Г. Розумовським, Василівська в селі Велика Дуброва – полковим осавулом М.Ф. Лішиним, Рождественсько-Богородична в селі Гудов – бунчук. товаришем Антоном Жаром, Преображенська в селі Івотенки – гр. Гудовичами, Воскресенська в Почепі – граф. К.Г. Розумовським, Георгіївська в селі Старосілля – сотником Наумом Ноздрею;

у *Новгород-Сіверському повіті* – 56, з них Георгіївська в селі Горбово – новгород-сіверським архімандритом Іосифом Томашевичем, Михайлівська в селі Головковка – сотником Іосифом Судієнком, Покровська в селі Дегтярівка – гетьманом Мазепою, Рождественсько-Богородична в селі Железний Міст – П. Яворським, Миколаївська в селі Каменка – Параксою Жоравко, Христо-Рождественська в селі Каменська Слобода – Судієнком, Воздвиженська в Новгороді-Сіверському Гр. Жоравко-Покарським, Успенська в селі Очкін – Іосифом Судієнком, Покровська в селі Пироговка – М. Холодовським, Миколаївська в селі Свирж – чернігів. кафедральним монастирем, Успенська в селі Шатрищі – Іосифом Лашкевичем, Христо-Рождественська в селі Шептаки – граф. К. Розумовським;

у *Новозибківському повіті* – 31, з них Св.-Духовська в селі Каташин – пом. Скарупами, Успенська в селі Колодязь Білий – пом. І. Миклашевським, Миколаївська в селі Ропськ Новий – гетьманом Данилом Апостолом, Савинська в селі Рубіжне – Рагузинським, Троїцька в селі Спиридонова Буда – пом. І. Шираєм, Преображенська в селі Топаль Велика – графом П.А. Рум'янцевим-Задунайським, Рождественсько-Богородична в селі Янжуловка – військ. товар. Ігнатом Янжулом; в селі Фоєвичі – бунчук тов. П.І. Чарнолуським, Рождественсько-Богородична;

у Ніжинському повіті – 49, з них Воскресенська в селі Галиця – дворянин, Раковичами, Трьох Святих у селі Кирилівка – ніжинським сотником Григорієм, Михайлівська в Ніжині – ніжинським грецьким товариством, Воззвиженська в Ніжині – полковником Петром Розумовським;

в Остерському повіті – 32, з них Воскресенська в селі Зазим'є – архієпископом Астраханським Павлом, Успенська в селі Сувид – архімандритом Києво-Златоверхо-Михайлівського монастиря Тарасієм Вербицьким;

у Сосницькому повіті – 41, з них Рождественсько-Богородична в селі Жукля – бригадн. ком. Петром Даниловичем Апостолом, Рождественсько-Богородична в Мені – єпископом В'ятським Варфоломієм, Покровська в селі Синявка – війск. товар. Петром Юницьким, Андріївська в Столиному – граф. І.А. Безбородьком, Георгіївська в селі Устьє Велике – граф. К. Г. Розумовським;

у Старобудькому повіті – 82, з них Рождественсько-Богородична в селі Андрейковичі – Судінком, Преображенська в селі Гарцев – ген.-майор І.В. Журманом, Троїцька в селі Гринев – граф. І. Безбородьком, Покровська в селі Гудовка – війск. товар. Ан. Сулимою, Миколаївська в селі Дем'янки – бунч. тов. Павлом Миклашевським, Троїцька в селі Духновичі – граф. Я.В. Завадовським, Покровська в селі Євдокопле – Андрієм Марковичем, Покровська в селі Левенка – Кулібко-Корецькими, Покровська в селі Лобки – сотником Погарським Лазарем Лазаренком, Успенська в селі Медведов – Петром Івановичем Бороздною, Ільїнська в селі Мериновка – граф. І.В. Завадовським, Покровська в селі – Новесвяць – Кирилом Ждановським, Стефанівська в селі Осколково – граф. І.А. Безбородьком, Рождественсько-Богородична в селі Понурівка – Єл. Миклашевською, Успенська в селі Рябцево – Тетяною Лашкевич, Захарія – Єлизаветинська в Старобуді – хорунжисм Захарієм Шираєм, Михайлівська – полк. старш. Тимофієм Журавком, Преображенська – полковником Михайлом Миклашевським, Покровська. Миклашевським, Успенська – Карпом Лашкевичем, Рождественсько-Богородична в селі Суворово – гр. А.І. Безбородьком;

у Суражському повіті – 21, з них Покровська в селі Високоселище – бунч. тов. Ст. Єсимонтовським, Введенська в селі Городечня – Київською Лаврою, Успенська в селі Далисичі – Ісакицькими, Василівська в селі Душатин – граф. Вас. Гудовичем, Рождественсько-Богородична в селі Кажани – Каташинським монастирем, Вознесенська та Троїцька в селі Клинці – розкольниками, Миколаївська в селі Красновичі – граф. І.В. Завадовським, Катерининська в селі Ляличі – граф. П.В. Завадовським, Покровська в селі Медведі – граф. Гудовичем, Миколаївська в селі Неглюбка – Київською Лаврою, Троїцька в селі Попова Гора – Київською Лаврою, Покровська в селі Шираєвка – бунчук. товар. Данилом Шираєм;

у Чернігівському повіті – 54, з них Михайлівська в селі Андріївка – пом. Ригельманом, Рождественсько-Богородична в селі Довжик – полковником Павлом Полуботком, Миколаївська в селі Жукотки – Петром Милорадовичем, Миколаївська в селі Локнисте – генер. осавул. І.М. Скоропадським, Миколаївська в селі Навоз – Київською лаврою, Троїцька в селі Пакуль – Київською лаврою, Покровська в селі Плехов – Дем'яном Посудевським, Успенська в селі Рогоща – Комаровськими, Воскресенська в Седнєві – полк. Я.Є. Лизогубом, Покровська в Седнєві – сотн. Петром Войцеховичем тощо [41].

42. Яковенко Н. Українська шляхта. – К., 1993.

43. Возняк М. Бандерська комісія по смерті Мазепи // Мазепа. Збірник. – Варшава, 1938. – Т. 1. – С. 130–131; Павленко Сергій. Іван Мазепа як будівничий української культури. – К.: Вид. Дім "Київ-Могилянська Академія", 2005. – 304 с.

44. Шафонський О. Указ. джерело. – С. 274.

45. Шміт Ф. И. Искусство древней Руси-Украины. – Харьков: Союз, 1910. – С. 31.

46. Віроцький В.Д. Храми Чернігова. – К.: Техніка, 1998. – С. 47.

47. Чернігівська старовина. – Чернігів, 1992. – С. 134.

48. Інститут рукопису НБ України ім. В. Вернадського, ф. XII, № 94, арк. 4.
49. Коваленко О. Павло Попуботок – політик, людина. – Чернігів, 1996. – С. 17.
50. ВЧОАН. ф. 679, оп. 19, од. зб. 1.
51. Інститут рукопису НБ України ім. В. Вернадського, ф. II, № 3480.
52. Самойленко Г. В., Самойленко С. Г. Указ. джерело. – С. 48–50.
53. Харлампович К. В. Нариси з історії грецької колонії в Ніжині. – Ніжин, 1928.
54. Морозов О., Костенко І. Грецькі храми // Ніжинський вісник. – 1992. – 9 вересня.
55. Самойленко Г. В., Самойленко С. Г. Указ. джерело. – С. 56–60.
56. Памятники градостроительства и архитектуры УССР. – К., 1984. – Т. IV. – С. 288.

О.О. Коваленко

Григорій Милорадович і Чернігівська губернська вчена архівна комісія

Відомий громадський діяч, меценат і бібліофіл граф Григорій Олександрович Милорадович (1839–1905) значною мірою прислужився розвиткові історичних досліджень та краснавчого руху в Україні. Перші спроби схарактеризувати його життєвий шлях були здійснені ще у 90-х рр. XIX ст., але до цілеспрямованого вивчення біографії та наукової спадщини Г. Милорадовича дослідники звернулися лише у 90-х рр. ХХ ст. Відтак, його багатогранна діяльність висвітлена тільки у загальних рисах, доробок належним чином не поцінований, що збіднює наші уявлення про громадсько-політичне життя й історіографічний процес в Україні у другій половині XIX – на початку ХХ ст.

Один з найцікавіших і водночас найдраматичніших епізодів біографії Григорія Милорадовича був пов'язаний з його участю у заснуванні та діяльності Чернігівської губернської архівної комісії.

Губернські архівні комісії почали створюватись у Російській імперії на підставі урядового "Положення", ухваленого в квітні 1884 р. з ініціативи відомого архівіста Миколи Калачова. Вони були покликані насамперед опікуватися збереженням документів, що відкладалися у місцевих установах. Фактично йшлося про експертизу наукової цінності документів і їх відбір на постійне зберігання. У такий спосіб при комісіях мали бути створені регіональні історичні архіви. Крім того, "Положення" передбачало, що комісії, окрім власне архівної справи, можуть досліджувати і збирати інші пам'ятки старовини аж до археологічних старожитностей включно. На практиці це спричинило перетворення комісій у своєрідні напівгромадські наукові товариства краснавчого спрямування [1].

Згідно з офіційної версією, фундатором Чернігівської губернської архівної комісії вважався губернатор Євген Андрієвський. "Мисль об

учреждении в Чернигове ученой архивной комиссии и самое проведение в исполнение этой идеи всецело принадлежит начальнику губернии", – цією фразою розпочинався перший випуск її "Трудов" [2]. Утім, дослідивши епістолярну спадщину видатного українського історика Олександра Лазаревського, Павло Федоренко вніс у цю примітивну схему істотні корективи. Він засвідчив, зокрема, що до створення комісії були безпосередньо причетні як Олександр Лазаревський, так і Григорій Милорадович [3].

Справді, уперше думка з цього приводу з'явилась у листі О. Лазаревського до Г. Милорадовича у квітні 1891 р.: "Почему с Вашей помощью не открывается Черниговская архивная комиссия?" [4]. Нещодавно обраному на посаду предводителя дворянства Чернігівської губернії Г. Милорадовичу натоді було не до нових проектів, і він нічого не відповів на це питання. Минуло три роки, і в лютому 1894 р. О. Лазаревський знову повернувся до цієї проблеми: "Я все мечтаю о Черниговской архивной комиссии. Начните дело письмом к Андреевскому – согласитесь ли он поддержать такое начинание. Ведь теперь из Чернигова до Киева рукой подать – 10 часов езды по железной дороге, поэтому и я мог бы оказать деятельность помощь. Пожалуй бы, взял на себя должность правителя дел. Вы – председатель, разумеется... Начинайте с Богом, Григорий Александрович!" [5]. Цього разу Г. Милорадович пристав на пропозицію і почав "навіювати" перспективну ідею губернатору, який, у свою чергу, порушив клопотання в уряді. У червні 1894 р. Є.Андрієвський сповіщав Г.Милорадовича: "Об открытии археографической комиссии я веду переписку и надеюсь вскоре дело довести до конца" [6]. Утім, справа просувалася досить повільно, і О. Лазаревський повсякчас нагадував Г. Милорадовичу про їхню домовленість: "А что же Черниговская архивная комиссия? Кажется, Андреевский ею не интересуется?" (жовтень 1894 р.); "Что же архивная комиссия Черниговская молчит? Пора бы и начинать" (вересень 1895 р.); "Скоро ли Черниговская архивная комиссия обнаружится явно?" (жовтень 1895 р.) [7].

Зрештою ці зусилля виявились плідними, і влітку 1895 р. підготовчі роботи вступили у завершальну фазу. Але, залучаючи до створення комісії амбітного губернатора, "змовники" потрапили в серйозну халепу. З притаманною йому енергією Є. Андрієвський, за словами Г. Милорадовича, "собрал к себе кое-кого, а потом велел полицмейстеру собирать деньги с встречного-поперечного, лавочников и прочая" [8]. І справді, у листопаді 1895 р. губернатор писав директору Петербурзького археологічного інституту, який опікувавсь архівними комісіями, що взяти участь у діяльності Чернігівської архівної комісії виявили бажання понад 140 осіб, від яких надійшло майже 600 карбованців, а міська дума надала у безоплатне користування пристойне приміщення в історичному центрі Чернігова. Однак узгодження позицій тривало ще кіль-

ка місяців, і тільки у березні 1896 р. міністр внутрішніх справ видав відповідний дозвіл [9].

Тим часом О. Лазаревський не залишав Г. Милорадовича "как близьшого участника в вопросе о ... рождении" архівної комісії у спокою. Щоправда, в його листах з'являються тривожні нотки: "Относительно Черниговской архивной комиссии я еще посмотрю, что это будет за учреждение..." [10]. Урешті-решт, 14 листопада 1896 р. відбулось урочисте відкриття Чернігівської губернської архівної комісії. Після молебня єпископ Питирим виголосив промову, в якій, зокрема, наголосив: "Как при первоначальном обсуждении вопроса об открытии [комиссии] в Чернигове дело было начато молитвою, так и сейчас самое открытие деятельности ее состоялось не при чтении обычных в таких случаях речей и рефераторов, а при молитвенном обращении к Богу" [11]. Напевне, владика сподівався, що це сприятиме розгортанню роботи комісії, але не так сталося, як гадалося...

Першим вже у грудні 1896 р. занепокоївся Г. Милорадович, якому було запропоновано посаду голови Чернігівської архівної комісії. Він писав О. Лазаревському: "Архивная комиссия – это одна из игрушек Андреевского для своего прославления. Я думаю, что с Андреевским никакого толка не будет. Я думал было отказаться, но потом отдунал, посмотрю.., что будет" [12]. Невдовзі Г. Милорадович знову звернувся – цього разу за порадою – до О. Лазаревського: "Пожалуйста, дайте направление архивной комиссии и сделайте что-нибудь, иначе ничего не будет с Черниговским сатрапом" [13]. Відповідь не забарилася, але виявилась напрочуд пессимістичною: "Мне кажется, что при Андреевском Черниговская архивная комиссия дальше не пойдет собирания старых ружей... Поэтому нечего и мешаться... Когда-нибудь будет другой "сатрап", при котором комиссия может и пойти" [14].

Проте, Г. Милорадович усе ж таки вирішив не ухилятися від відповідальності, а діяти на власний розсуд, страх і ризик. 15 червня 1897 р. він провів перше засідання Чернігівської архівної комісії, на якому, до речі, її почесним членом було обрано О. Лазаревського, а правителем справ (ученим секретарем) – філолога Павла Тиханова, який мешкав у Брянську [15]. Згодом виявилося, що він не виправдав сподівань Г. Милорадовича, який вже у березні 1899 р. писав О. Лазаревському: "Пришлите, пожалуйста, кого-нибудь для нашей Черниговской архивной комиссии, потому что Тиханов не пригоден" [16]. Щоправда, запропонована О. Лазаревським модель ("поручить дело какому-нибудь киевлянину, который два раза [в месяц] будет ездить в Чернигов") Г. Милорадовича не влаштовувала, і криза дедалі поглиблювалася [17]. Загалом, О. Лазаревський дуже нервово реагував на перші кроки своєї "хрещениці" й зосередив вогонь критики на особі П. Тиханова: "Мне кажется, что прежде всего надо упразднить Тиха-

нова", – стверджував історик у листопаді 1899 р. [18]. "Неужели нельзя удалить ни к чему ненужного Тиханова", – роздратовано питав О. Лазаревський у березні 1900 р. [19].

Тим часом Чернігівська архівна комісія за цих непевних обставин намагалася визначити основні напрямки своєї діяльності. На першому ж її засіданні Г. Милорадович запропонував негайно звернутися до голови Чернігівського окружного суду, аби на розгляд комісії було передано реєстр справ, що підлягали знищенню. Крім того, Г. Милорадович порушив питання про впорядкування опису документів і рукописів, що належали Єлецькому монастирю, а також приватного зібрання писемних пам'яток О. Ханенка. Нарешті, він наполіг на необхідності "привести в порядок музей комиссии и библиотеку с находящимися в ней рукописями" [20]. На наступних засіданнях, що відбулися, до речі, в чернігівському будинку Г. Милорадовича, було запропоновано вмістити в "Трудах" комісії упорядкований ним покажчик статей, опублікованих у неофіційній частині "Черниговских губернских ведомостей" протягом 1838–1888 рр. [21].

Однак наприкінці 1897 р. за станом здоров'я і у службових справах Г. Милорадович змущений був надовго вийти з Чернігова спочатку за кордон, а потім до Петербурга, і комісія помітно збавила оберти, що позначилося і на кількості засідань (протягом 1898 р. вона зібралась усього один раз), і на якості публікацій у перших трьох випусках її "Трудов". Як зазначалося на засіданні комісії в лютому 1900 р., Г. Милорадович "вследствие постигшей его тяжкой болезни должен был для лечения отправиться за границу, по возвращении откуда он вновь опасно захворал" і невдовзі "по совету врачей и другим важным семейным обстоятельствам выехал на жительство в Петербург", відтак "внутренняя жизнь комиссии шла тихо" [22]. Утім, О. Лазаревський не збирався спокійно спостерігати за таким розвитком подій, і восени 1900 р. висунув звинувачення вже на адресу Г. Милорадовича: "Вы не сердитесь, Григорий Александрович... Или передайте Вашу должность другому, или делайте что-нибудь, то есть удалите секретаря прежде всего. Это ваш выбор, и выбор фатальный: он сразу умертвил комиссию" [23]. Г. Милорадович мусив виправдовуватися: "Комиссия эта никому не нужна, никто ею не интересуется и никто ни одной строки не написал. Андреевский во все вмешивается и всему мешает" [24]. Справді, силоміць залучені губернатором можновладці не мали ні бажання, ні відповідних знань, аби займатися впорядкуванням місцевих архівів. Ситуація склалася парадоксальна. Г. Милорадович з гіркотою писав: "Архивной комиссии в сущности не существует, нет ни одного члена, есть председатель, который живет в Санкт-Петербурге, и есть секретарь, который вмещает в себе всех" [25]. Не позаздриш і П. Тиханову, який згодом згадував: "Моим единственным помощником почти до последних дней был

неграмотный, глухой старичок Маринич, горчайший пьяница, готовый, что называется, продать всякого и учинить что угодно не за какую-там кварту, а просто за чарку горилки" [26]. Додамо, що платню П. Тиханову була визначена мізерна, і Г. Милорадович безплатно виділив йому помешкання у власному будинку... У цій ситуації Г. Милорадович зініціював обрання помічника голови комісії, який мав виконувати його обов'язки. Роль своєрідного "дублера" виконував спершу відомий громадський діяч князь М.Долгоруков, а після його передчасної смерті Чернігівський губернський предводитель дворянства О. Муханов [27], але справі це не зарадило.

Зрештою, у грудні 1901 р. Г. Милорадович сповістив губернатора, що він, "как не живущий в Чернигове и только летом приезжающий в Черниговскую губернию, находит более невозможным оставаться председателем архивной комиссии и посему отказывается от сего звания" [28]. Це, так би мовити, суто формальний бік справи. Насправді ж Г. Милорадович зневірився в обнадійливо розпочатій справі. "Во время моего председательствования архивной комиссию, – визнавав він згодом, – из собранных губернатором членов почти никого не осталось, почти никто не платил членского взноса, заседания были редки, ... никто почти не представил какого-либо исторического труда". Реакцію О. Лазаревського на цю новину можна було передбачити: "Вы ушли, оставил Вами же найденного Тиханова. Вам следовало оставаться, а Тиханову нужно было уйти" [29]. Більше того, в лютневій книжці "Киевской старины" за 1902 р. О. Лазаревський надруковував у'їдливу замітку про бездіяльність Чернігівської архівної комісії: "С 1897 года по настоящее время комиссия издала три тетради своих "Трудов", в которых ничего не упоминается, чтобы правитель дел ... осматривал какие-либо черниговские архивы или занимался ... другими архивными работами" [30]. Це була одна з останніх публікацій О. Лазаревського, який того ж таки 1902 р. пішов з життя...

Що ж до Чернігівської архівної комісії, то на початку січня 1902 р. її головою було обрано директора Чернігівської чоловічої гімназії Євгена Зеленецького. "Не имею понятия, что такое Зеленецкий, и как пойдет", – зауважив Г. Милорадович. "Тиханов отказывался от секретарства, – повідомляв він О. Лазаревському, – но комиссия просила его оставаться, и он остался... Сомневаюсь в успехе при Тиханове" [31]. П. Тиханов невдовзі таки залишив Чернігів і перебрався до Петербурга, а посаду правителя справ у вересні 1902 р. посів відомий чернігівський краєзнавець Петро Добровольський, який значною мірою прислужився активізації роботи архівної комісії. Щоправда, Є. Зеленецький повівся по відношенню до свого попередника не зовсім коректно і висунув до нього досить несподівані претензії. Йшлося про те, що Г. Милорадович не виконав своєї обіцянки доплачувати з власних коштів платню

П. Тиханову, що, мовляв, спричинило фінансові негаразди й "привело коміссию ... в окончательное обнищание" [32]. Та попри ці непорозуміння, Г. Милорадович продовжував співробітничати з Чернігівською архівною комісією.

Більше того, Г. Милорадовичу судилося вдруге очолити цей історико-краєзнавчий осередок. У липні 1903 р. Є. Зеленецький у зв'язку з переїздом до Полтави склав свої повноваження, і на засіданні комісії 4 серпня 1903 р. її головою знову було обрано Г. Милорадовича. Він виголосив промову, в якій, зокрема, пояснив, що під час свого першого головування нічого "не міг робити, оскільки на той час був губернатром Андрієвський, про особистість якого він нічого не скаже, крім того, що завжди ставився до нього з презирством". Присутні зустріли ці слова оплесками, які посилилися, коли Г. Милорадович зауважив, що членами комісії були натоді "тільки поліцмейстер, справник та жандармський полковник" [33]. Цей виступ не пройшов непоміченим – діяльність комісії викликала дедалі більше занепокоєння місцевої влади. Оскільки Г. Милорадович продовжував мешкати здебільшого в Петербурзі, фактичним керівником комісії став помічник голови відомий громадський діяч і адвокат І. Шраг. "Я надеюсь, – писав йому Г. Милорадович, – что при Вашем участии дела архивной комиссии пойдут хорошо, и мы окажем услугу истории Малороссийской нашими трудами" [34]. Справді, завдяки їхнім зусиллям комісія неначе здобула "друге дихання". Розпочалося впорядковування історичного архіву комісії, який натоді складався з понад 3 тис. справ. Було започатковано охоронні археологічні дослідження в історичному центрі Чернігова. Значно урізноманітнилася тематика доповідей на засіданнях комісії. У зв'язку з підготовкою до XIII Всеросійського археологічного з'їзду в Катеринославі комісія опрацювала й оприлюднила ґрунтовну "Программу для собирания сведений археологических, исторических и этнографических по Черниговской губернии". Нарешті вдалося видати четвертий і п'ятий випуски "Трудов" комісії, а також – коштом Г. Милорадовича – факсіміле синодика Любецького Антоніївського монастиря, що містив унікальні відомості з історії Чернігово-Сіверщини [35]. Водночас І. Шраг намагався перетворити цю досить консервативну за своєю природою інституцію в осередок гуртування місцевої ліберально-демократичної інтелігенції, яка активно підтримала його ініціативу [36]. Це зумовило серйозний конфлікт між провідними діячами комісії, з одного боку, та новим губернатором О. Хвостовим – з іншого. Начальник Чернігівського губернського жандармського управління в серпні 1903 р. сповіщав: "В последнее время комиссия стала пополняться членами исключительно из лиц, известных своими крайне либеральными взглядениями и поднадзорными различных категорий. Комиссия разбилась на секции, которые собираются, где ведутся какие-то разговоры и читаются

какие-то рефераты, но без всякого надзора и контроля". На думку жандарма, комісія стала "очагом преступной деятельности, каковая может принести только пагубные последствия для Черниговской губернии". У повідомленні також зазначалось, що "избрание Милорадовича и Шрага было встречено громкими аплодисментами и вызвало радость в либеральных слоях местного общества и среди поднадзорных: о состоявшемся собрании были посланы телеграммы в разные газеты" [37].

У жовтні 1903 р. розпочалася "паперова війна" – листування між О. Хвостовим, І. Шрагом та директором Петербурзького археологічного інституту М. Покровським – куратором архівних комісій Російської імперії. Г. Милорадович прагнув залагодити конфлікт, досягнути компромісу з найдразливіших питань про затвердження новообраних членів комісії та присутність на її засіданнях місцевої публіки – "сторінних осіб", але марно [38]. У розпал цієї кризи в грудні 1903 р. Г. Милорадович спересердя писав І. Шрагу: "Живя в Санкт-Петербурге, мне неудобно быть председателем комиссии, и я подумываю вторично отказаться от этой чести, не знаю когда, теперь ли или после приезда в Чернигов в июне 1904 р." [39]. Зрештою, незалежно від позиції Г. Милорадовича, О. Хвостов і М. Покровський порозумілись, і під тиском губернатора зі складу комісії було виключено "політично неблагонадійних" членів. На знак протесту 6 березня 1904 р. з комісії демонстративно вийшла група активних діячів на чолі з І. Шрагом [40]. Саме від останнього 10 березня 1904 р. про це дізнався Г. Милорадович: "Только что получил Ваше письмо и крайне огорчен. При Андриевском я вышел из архивной комиссии, Вы знаете, что дело шло прохо, но потомказалось при Зеленецком дело пошло лучше. Наконец вследствие перехода Зеленецкого в Полтаву, когда Вас выбрали помощником председателя, Вы мне предложили пойти в председатели, и я только на это согласился, потому что Вы помощник, будучи уверен, что дело пойдет хорошо. Теперь, когда Вы ушли, и мне надобно уходить" [41]. Більше того, аби надалі "не иметь дела с губернатором", Г. Милорадович ладен був "предложить уничтожение архивной комиссии. Библиотеку, картины, старинные акты и все имущество передать Земству и Музею Тарновского. При Музее открыть историческое общество... и труды издавать в "Земском сборнике" [42]. До цього радикального проекту Г. Милорадович знову повернувся у листі до І. Шрага від 6 травня 1904 р.: "... я могу выехать из Петербурга 1-го июня, сейчас же поеду в Чернигов и соберу заседание архивной комиссии. И тогда же откажусь от звания председателя комиссии, и тогда же предложу членам отказаться от членства и об уничтожении комиссии, которая при настоящем положении и совсем не нужна. Вещи комиссии, относящиеся до Малой России, можно передать в Музей Тарновского,

а осталъной весь хлам можно передать или в Городскую библиотеку, или в Статистический комитет" [43]. Однак здійснити цей задум Г. Милорадович, здається, не наважився або не схотів. Він просто більше не з'явився на жодному із засідань комісії, відтак 15 листопада 1904 р. її головою було обрано губернатора О. Хвостова [44]. Через кілька місяців, у серпні 1905 р. Г. Милорадович помер, а деморалізована й значною мірою знекровлена Чернігівська архівна комісія поволі відновила свій потенціал і зрештою виправдала сподівання фундаторів, перетворившись на помітний осередок української історіографії.

Література

1. Докладніше див.: Симоненко І. Губернські вчені архівні комісії в Україні: історіографічний огляд і бібліографічний покажчик. – К., 2003. – С. 4.
2. Труды Черниговской губернской архивной комиссии. – Чернигов, 1914. – Вып. 1; 2-е изд. – Отд. 1. – С. 1.
3. Федоренко П. О.М. Лазаревский та культурні цінності Чернігівщини // Український археографічний збірник. – К., 1927. – Т. 2. – С. XXXIX.
4. Листи Олександра Лазаревського // Український археографічний збірник. – К., 1927. – Т. 2. – С. 331.
5. Там само. – С. 344.
6. Федоренко П. О.М. Лазаревский та культурні цінності Чернігівщини // Український археографічний збірник. – К., 1927. – Т. 2. – С. XXXIX.
7. Листи Олександра Лазаревського // Український археографічний збірник. – К., 1927. – Т. 2. – С. 348, 350, 351.
8. Там само. – С. 368.
9. Труды Черниговской губернской архивной комиссии. – Чернигов, 1914. – Вып. 1; 2-е изд. – Отд. 1. – С. 15–16.
10. Листи Олександра Лазаревського // Український археографічний збірник. – К., 1927. – Т. 2. – С. 356.
11. Труды Черниговской губернской архивной комиссии. – Чернигов, 1914. – Вып. 1; 2-е изд. – Отд. 1. – С. 23.
12. Листи Олександра Лазаревського // Український археографічний збірник. – К., 1927. – Т. 2. – С. 357.
13. Там само. – С. 358.
14. Там само. – С. 358.
15. Журналы заседаний Черниговской губернской архивной комиссии // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. – Чернигов, 1914. – Вып. 1; 2-е изд. – Отд. 1. – С. 27–28, 32.
16. Листи Олександра Лазаревського // Український археографічний збірник. – К., 1927. – Т. 2. – С. 364.
17. Там само. – С. 365.
18. Там само. – С. 365.
19. Там само. – С. 366.
20. Журналы заседаний Черниговской губернской архивной комиссии // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. – Чернигов, 1914. – Вып. 1; 2-е изд. – Отд. 1. – С. 28; Отчет Черниговской губернской ученої архивной комиссии за 1896–1902 годы. – Чернигов, 1903. – С. 6–7.
21. Там само. – С. 34, 41.
22. Журналы заседаний Черниговской губернской архивной комиссии в 1899–1900 гг. // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. – Чернигов, 1913. – Вып. 3; 2-е изд. – Отд. 1. – С. 52.

23. Листи Олександра Лазаревського // Український археографічний збірник. – К., 1927. – Т. 2. – С. 367.
24. Там само. – С. 368.
25. Там само. – С. 368.
26. Цит. за: Курас Г. Черниговская архивная комиссия и ее вклад в изучение истории Украины: Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – К., 1992. – С. 19.
27. Журналы заседаний Черниговской губернской архивной комиссии в 1899–1900 гг. // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. – Чернигов, 1913. – Вып. 3; 2-е изд. – Отд. 1. – С. 52.
28. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф. 127, оп. 1. – Спр. 9046. – Арк. 25 зв.
29. Листи Олександра Лазаревського // Український археографічний збірник. – К., 1927. – Т. 2. – С. 370.
30. Лазаревский. А. Черниговские архивы // Киевская старина. – 1902. – № 2. – С. 91–92.
31. Листи Олександра Лазаревського // Український археографічний збірник. – К., 1927. – Т. 2. – С. 370.
32. ДАЧО, ф. 127, оп. 1, спр. 9046, арк. 26–27 зв; Отчет Черниговской губернской ученой архивной комиссии за 1896–1902 годы. – Чернигов, 1903. – С. 20.
33. Курас Г. До історії Чернігівської губернської архівної комісії // Архіви України. – 1994. – № 1–6. – С. 93.
34. Чернігівський історичний музей ім. В. Тарновського (далі – ЧІМ). – 59–137/11
35. ЧІМ. – Ал 603 – Арк. 20.
36. ЧІМ. Отчет Черниговской губернской ученой архивной комиссии за 1903 год. – Чернигов, б.г. – С. 1–9.
37. Коваленко О.Б. М.І.Подвойський у Чернігівській архівній комісії // Український історичний журнал. – 1974. – № 1. – С. 86–89; Його ж: Чернігівська архівна комісія (До 80-річчя з дня заснування) // Український історичний журнал.– 1976.– № 12. – С. 122.
38. Цит. за: Курас Г.М. Черниговская архивная комиссия и ее вклад в изучение истории Украины: Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – К., 1992. – С.23.
39. ЧІМ. – Ал 59–137/8 603 – Арк. 14–15
40. ЧІМ. – Ал 59–137/15 603 – Арк. 26 зв.
41. Курас Г. До історії Чернігівської губернської архівної комісії // Архіви України. – 1994. – № 1–6. – С. 96.
42. ЧІМ. – Ал 59–137/10 603 – Арк. 18–18 зв.
43. Там само, арк. 19–19 зв.
44. ЧІМ. – Ал 59–137/12 603 – Арк. 22–23 зв.
45. Журнал заседания Черниговской губернской архивной комиссии 15 ноября 1904 г. // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. – Чернигов, 1905. – Вып. 6. – Приложения. – С. 5.

Історіографія життя та наукової діяльності
М.Н. Петровського

Нові культурно-історичні та політичні реалії сьогодення дають можливість сучасному історіографу неупереджено вивчати минуле історичної науки в Україні, об'єктивно оцінювати та переосмислювати як конструктивний досвід, так і складні протиріччя української радянської історіографії. В ті часи важливі напрямки й аспекти творчості вітчизняних науковців дуже часто мали тенденційний, апологетичний характер, що породжувало ілюзію благополучного стану історичної науки і непогрішимість єдиної методології, що визначала її загальний напрям. З іншого боку, сьогодні виникає проблема, пов'язана з наявністю прогалин у вивчені історії історичної думки в УРСР першої половині ХХ століття, а це, в свою чергу, може привести до упереджених або помилкових оцінок тієї величезної спадщини, що була створена українськими істориками і безумовно залишається вагомою інтелектуальною складовою історичної науки.

Метою даної статті є аналіз історіографії життя та наукова діяльність видатного вітчизняного дослідника історії України Миколи Неоновича Петровського (1894–1951 рр.), що нерозривно пов'язані з суперечливим розвитком історичної науки в УРСР у 20-х – на початку 50-х років ХХ століття.

Історіографічний аспект історико-біографічних студій передбачає вивчення біографії і наукової діяльності особи в її конкретно-історичному плані, а також у контексті аналізу суб'єктивної логіки розвитку історичного знання. При проведенні подібних досліджень виникає необхідність застосування біоісторіографічного підходу. Його методологічною основою може стати сукупність принципів і методів історичної науки, які визначають встановлення автентичності та вірогідності біографічної емпіричної бази, історичні методи аналізу фактів, з їх можливою інтерпретацією. Тому біоісторіографічний підхід, передусім, є частиною історіографічної традиції і тісно пов'язаний з життям та діяльністю конкретного вченого, висвітленням його життєвого шляху, аналізом наукового доробку, встановленням місця та ролі в історіографічному процесі [1].

Вивчення біографії як джерела та історіографічного факту завжди повинно розглядатись як певна подія, оскільки вона пов'язана із реальною особою, що залишила помітний слід в історії і науці. Специфічною особливістю проблеми є і те, що біографія репрезентує історіографічний факт, який однозначно визначатиме якісну цілісність об'єкта. На думку багатьох дослідників, видатна особа є одночасно завжди інтегрованою, і аналіз її надто складний.

Вищенаведені теоретичні міркування зумовлюють певний підхід, за яким праці, що стосуються життя і діяльності М.Н. Петровського, його наукової спадщини, має сенс розглядати за наступною класифікацією:

- статті біографічного характеру та спогади про М.Н. Петровського, довідки про нього в енциклопедіях і бібліографічних виданнях;
- рецензії на праці М.Н. Петровського та на роботи, що написані ним у співавторстві або колективом авторів;
- наукові видання, системні курси з історії України, монографічні роботи та статті, в яких згадуються праці М.Н. Петровського з тієї чи іншої проблеми;
- історичні праці про діяльність наукових та академічних установ, у яких працював учений, що певним чином відображають інформацію про роботу в них М.Н. Петровського;
- роботи, в яких здійснюються посилання на праці М.Н. Петровського, цитуються окремі положення його наукових творів.

Обсяг публікації дозволяє лише в загальних рисах охарактеризувати історіографію життя та творчості М.Н. Петровського. Існуючі в історичній літературі на сьогоднішній день праці про цього видатного вченого мають відповідні характерні риси.

По-перше, всі вони до початку 1990-х років мали, як правило, фрагментарний або узагальнюючий характер. Тільки в останнє десятиліття XX століття, завдяки появлі нових розвідок українських дослідників, наукова біографія М.Н. Петровського почала викристалізовуватись і представила у своїй складності. По-друге, системного вивчення життя й наукової спадщини М.Н. Петровського із зачлененням усього комплексу джерел до останнього часу не здійснювалося. Лише у 2005 році з'явилось перше монографічне дослідження, присвячене цьому історику, підготовлене професором О.А. Удодом та автором цієї статті [2].

Постать М.Н. Петровського викликала у різні часи певний інтерес, що знайшло своє відображення у ряді спеціальних статей, присвячених вивченням біографії та наукової творчості Миколи Неоновича. У радищанській Україні до різних пам'ятних річниць життя вченого вийшло кілька публікацій [3]. Ці статті висвітлюють життєвий і творчий шлях М.Н. Петровського, дають узагальнений аналіз його основних праць, змальовують портрет ученої як людини і фахівця. До 90-річчя з дня народження М.Н. Петровського було опубліковано збірник статей "Феодалізм: економіка, класова боротьба, культура", який відкривала розвідка про М.Н. Петровського відомих дослідників В.Г. Сарбя та Г.К. Швидько [4]. У публікації висвітлюється життєвий і творчий шлях М.Н.Петровського, здійснюється аналіз його робіт як 20-х-30-х років, так і більш пізніх, написаних вченим у 40-х роках ХХ століття, зроблено огляд неопублікованих праць дослідника, окреслені основні напрямки його діяльності в галузі археографії і робота над підготовкою до друку

"Львівського руського літопису". Г.К. Швидько проаналізувала наукові погляди М.Н. Петровського ще у декількох розвідках [5].

Життя і діяльність М.Н. Петровського привертали також увагу і відомих істориків української діаспори – В.В. Дубровського, Л. Окиншевича, О.П. Оглобліна, тим більше, що кожен з названих дослідників у свій час підтримував з Миколою Неоновичем особисті контакти [6].

Пам'яті останнього була присвячена стаття Л. Окиншевича "Дослідник Самовидця", у якій автор визначає М.Н. Петровського як "найвидатнішого дослідника Літопису Самовидця", вченого з "виразним даром до кропіткої, проникливої, уважної аналізи подій, явищ, чинників". На думку Л. Окиншевича, цей дар дозволив М.Н. Петровському написати ряд біографій окремих діячів доби Гетьманщини, рецензій і критичних статей, що "залишаються дорогоцінним внеском в українську історичну науку". Л. Окиншевич не аналізував політичні настановлення наукових творів своєго колеги, що були написані у 1940-х роках, і не вважав його фундатором "радянської моделі української історії", але зазначив, що роботи М.Н. Петровського цього періоду є невдалими, оскільки в них наукова об'єктивність нерідко поступалася місцем політичній кон'юнктурі [7]. Л. Окиншевич відмічав також феноменальну пам'ять Миколи Неоновича, його яскраві педагогічні і лекторські здібності, справжню любов до науки.

Інший дослідник історії України В.В. Дубровський у своїх спогадах про професора М.Н. Петровського, з яким він навчався разом у молоді роки і до початку 1930-х років підтримував наукові зв'язки, дуже змістово змалював соціально-психологічний портрет М.Н. Петровського, розкрив риси його характеру й особисті уподобання, розповів про дитинство і юність вченого, отримання ним освіти і початок наукової діяльності та перипетії життя у 1920–30-х роках [8].

Розповіді про М.Н. Петровського цих відомих учених – у цілому теплі, цікаві, написані з повагою до Миколи Неоновича, мають велике значення при вивчені й відтворенні його наукової біографії.

У 1990-х роках в Україні було розпочато наступний етап у дослідженні наукової біографії та творчого доробку М.Н. Петровського. Оправдовання раніше невідомих архівних матеріалів, які стосуються перших етапів життя вченого, дозволило чернігівському досліднику С.В. Дмитренко опублікувати змістовні статті про студентські роки Миколи Неоновича, виявити маловідомі сторінки його життя від народження до 1937 року та участь вченого в історико-краєзнавчому русі в 1920-х роках [9]. Роботи цього історика стали важливим внеском у вивчення життя і наукової діяльності М.Н. Петровського. Okрім того, С.В. Дмитренко спільно з О.Б. Коваленком опублікували невелику частину листування М.Н. Петровського з М.С. та О.С. Грушевськими, видали з передмовою неопубліковану працю вченого "З історії чарівництва в старій Україні", яка була підготовлена М.Н. Петровським до часопису "Первісне громадянство" у

1930 році [10]. О.Б. Коваленко та А.М. Острянко аналізують біографію і наукові праці М.Н. Петровського ще у декількох статтях [11].

Ніжинський дослідник С.В. Зозуля на основі архівних джерел ЦДІАК України також досліджував наукові зв'язки М.Н. Петровського з О.С. Грушевським [12]. С. Коржелецька проаналізувала внесок Миколи Неоновича у загальний розвиток історичної науки в Україні [13].

Значна кількість маловідомих фактів про наукові контакти М.Н. Петровського, його роботу в різних комісіях ВУАН в 20-х роках ХХ століття та подальшу роботу в Інституті історії України АН УРСР була оприлюднена в монографіях і документальних збірках київської дослідниці О.В. Юркової. В цих ґрунтовних працях містяться раніше не опубліковані документи, на основі яких авторка відтворила факти наукової біографії М.Н. Петровського, опублікувала два бібліографічних описи його наукових праць (з 1924 по 1932 роки та роботи 1930–40-х років) [14].

Короткі загальні довідки біографічного характеру про М.Н. Петровського опубліковані в академічних і наукових виданнях, присвячених українським ученим, були написані в різні часи І.О. Гуржієм, В.С. Петренком, С.І. Білоконем, О.А. Удодом, В.А. Чабаненком, Ю.А. Пінчуком [15].

Науковий авторитет Миколи Неоновича, його діяльність на посаді директора провідної історичної установи в Українській РСР безумовно привертали увагу, чим і пояснюється вміщення численних довідок про нього до радянських та українських видань енциклопедичного характеру [16].

Історичні праці, що були написані М.Н. Петровським особисто або у співавторстві, не залишалися непоміченими серед українських істориків, тому при класифікації наукової продукції про вченого окремою групою слід виділити рецензії інших дослідників на роботи М.Н. Петровського. В різні часи науковий доробок ученої позитивно оцінювали такі відомі фахівці-історики, як К. Харлампович, А. Єршов, В. Пічета, Б. Греков та інші [17].

Вагомий внесок М.Н. Петровського у розробку окремих проблем історії України відзначив ще один історик української діаспори Б. Крупницький. Спостерігаючи за основними лініями розвитку дослідів над Хмельниччиною після М.С. Грушевського, Б. Крупницький у першу чергу відзначив монографію М.Н. Петровського "Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії 1648–1654". У цілому, Б. Крупницькийуважав Миколу Неоновича найвизначнішим істориком України в кінці 30–40-х роках ХХ ст. [18].

Слід відзначити, що існує цілий ряд публікацій, присвячених діяльності академічних і наукових установ, у яких свого часу працював М.Н. Петровський. Це, зокрема, статті Ф.Є. Лося, В.А. Дядиченка, В.Г. Сарбєя, А.В. Санцевича, Н.В. Комаренка [19]. Усі зазначені публікації дають різноманітну інформацію про діяльність М.Н. Петровського, як організатора історичної науки в радянській Україні. Вагому роботу

вченого у напрямку підготовки цінних археографічних видань відмітив у посібнику "Українська радянська археографія" С.О. Яковлев [20]. Діяльність М.Н.Петровського щодо упорядкування архівних джерел з їх подальшою публікацією відзначається і роботі І.Л.Бутича [21].

Деякі аспекти наукового доробку М.Н.Петровського були проаналізовані в публікаціях професора М.В.Коваля. У 1963 році вийшла його стаття про діяльність Інституту історії АН УРСР в роки Великої Вітчизняної війни, в якій розкрито діяльність Миколи Неоновича в складі авторського колективу над "Нарисом історії України", чотиритомною працею з історії України, виданням "Наукових записок", присвячених проблемам історії українського народу. Відзначається також внесок вченого у створення брошур, науково-популярних праць, що розкривали боротьбу українського народу проти іноземних поневолювачів. Особливо підкresлює М.В. Коваль значення серії "Наши велики предки", що виходила в 1942–1944 рр. і була започаткована саме М.Н. Петровським [22].

У більш пізніх публікаціях М.В. Коваль проаналізував вплив тоталітарної ідеології на історичну науку і те складне становище, в якому опинилися українські історики, в тому числі і М.Н. Петровський, як директор провідної історичної республіканської установи. На думку М.В. Коваля, М.Н. Петровський "на відміну від своїх попередників на цій посаді був досвідченим і відомим науковцем, але як організатор діяльності творчого колективу не виглядав на рівні. Не змігши піднятися над далекими від науки пристрастями і колізіями, часто особисто втягуючись в них..." [23].

Київська дослідниця Н. Юсова, вивчаючи погляди істориків УРСР 30-х – початку 40-х рр. ХХ століття на етнічні процеси в історії східних слов'ян доби Київської Русі, не обминула і точку зору М.Н. Петровського щодо цього питання. На думку авторки, вчений першим серед радянських істориків висунув розгорнуту концепцію, близьку за своєю суттю до концепції "давньоруської народності", яку трохи пізніше остаточно сформулював В.В. Мавродін [24].

Окремі факти біографії та наукової діяльності М.Н. Петровського були висвітлені О.М. Апанович, О.А. Удодом, І.В. Вербою, в персоно-логічних дослідженнях, присвячених іншим вітчизняним історикам [25].

Безперечно, історичні та історіографічні роботи М.Н.Петровського не втратили своєї актуальності й сьогодні. Прикладом цього можуть бути не тільки вищеперечислені факти, але й наявність системних курсів з історії України, монографічних досліджень, у яких здійснюються посилання на праці М.Н. Петровського, наводяться окремі положення його наукових творів. Достатньо пригадати хоча б популярні підручники О. Субтельного "Україна. Історія", В.Й. Борисенка "Курс лекцій з історії України від найдавніших часів до кінця ХХ століття" (у двох книгах) та інші. Глибокі аналітичні погляди М.Н. Петровського наводяться,

зокрема, і в сучасній історичній полеміці з приводу походження видатної особи української історії – полковника Івана Богуна [26].

Аналітичність наукових висновків М.Н. Петровського, справжня глибина його поглядів на історію України, яку не перекреслили вимущені ідеологічні настанови, підтверджується у працях сучасних дослідників [27].

Таким чином, можна констатувати, що біографія Миколи Неоновича Петровського, його наукова спадщина певною мірою були відображені в національній історіографії, але й у майбутньому чекають своїх дослідників. У цьому, на наш погляд, полягає ще один доказ безперервності гамлетівського "ланцюгу часів" у розвитку історіографічної традиції в Україні.

Література

1. Чишко В.С. Біографічна традиція та наукова біографія в історії й сучасності України. – К.: БМТ. – 1996. – С. 124.
2. Удод О.А., Шевченко А.Ю. Микола Неонович Петровський (1894–1951): життя і творчий шлях історика. – К.: Генеза, 2005. – 192 с.: портр. – Бібліогр.: 135–144.
3. Олійник Л.В. Український радянський історик М.Н. Петровський: До 70-річчя з дня народження // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – 1964. – № 5. – С. 115–117; Стецюк К.І. Український радянський історик М.Н. Петровський: До 90-річчя з Дня народження // УІЖ. – 1984. – № 11. – С. 145–150; Іванова Т.Є. Збори в Інституті Історії АН УРСР, присвячені 90-річчю з дня народження М.Н. Петровського // УІЖ. – 1985. – № 2. – С. 159–160.
4. Сарбей В.Г., Швидько Г.К. Видатний радянський історик: Життєпис і творчий шлях М.Н.Петровського // Феодалізм: економіка, класова боротьба, культура: 36. наукових праць. – К., 1986. – С. 3–18.
5. Див.: Швидько А.К. Вопросы истории Левобережной Украины XVII–XVIII вв. в трудах Н.Н. Петровского // Актуальные историографические проблемы отечественной истории XVII–VIII вв. – Днепропетровск, 1982. – С. 48–57; Швидько А.К. Проблемы социально-экономического развития феодальных городов Украины в украинской советской историографии // Вопросы отечественной историографии и источниковедения. – Днепропетровск, 1975. – Вип. 2. – С. 55–56.
6. Див.: Дубровський В. Спогади про проф. д-р М.Н. Петровського (26.XI.1894–20.VII.1951) // Український історик. – 1964. – Ч. 2–3. – С. 21–26; Оглоблін О.П. Петровський Микола // Енциклопедія українознавства. – Львів, 1996. – Т. 6. – С. 2039; Окиншевич Л.О. Дослідник Самовидця: Пам'яті М.Н. Петровського // Україна: Українознавство і французьке культурне життя. – Париж, 1952. – Ч. 7. – С. 535–537.
7. Окиншевич Л.О. Указана праця. – С. 536–537.
8. Дубровський В. Указана праця. – С. 21–26.
9. Див.: Дмитрієнко С. Студентські роки Миколи Петровського // Сіверянський літопис. – 1995. – № 4. – С. 96–103; Він же. Невідомі сторінки біографії Миколи Петровського // Україна на порозі ХХІ століття: актуальні питання історії: 36. наукових праць. – К., 1999. – С. 168–181.
10. Див.: Дмитрієнко С.В., Коваленко О.Б. Листи М.Н. Петровського до М.С. Грушевського // Україна і Росія в панорамі століття: Збірник наукових праць на пошану проф. К.М. Яченіхіна. – Чернігів, 1998. – С. 325–331; Петровський М.Н. З історії чарівництва в старій Україні. [Підготовлено до часопису "Первісне громадянство" у 1930 р.] / Підготовка до друку та передмова О.Б. Коваленка, С.В. Дмитрієнка // Сіверянський літопис. – 1996. – № 1. – С. 100–114.
11. Коваленко О., Острянко А. Розгром Ніжинської історичної школи // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – К., 2000. – С. 342.

345–350; Острянюк А.М. "Записки Ніжинського інституту народної освіти" як історіографічне джерело // Україна і Росія в панорамі століть: Збірник наукових праць на пошану проф. К.М. Яченіхіна. – Чернігів, 1998. – С. 319–324.

12. Зозуля С.В. До питання про зв'язки М.Н. Петровського з О.С. Грушевським (за матеріалами ЦДІАК України) // Пам'ятки. Археологічний щорічник. – 2003. – № 4. – С. 213–214.

13. Коржелецька С. Внесок М.Н.Петровського в історичну науку // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 1998. – Вип. 8. – С. 94–98.

14. Юркова О.В. Діяльність Науково-дослідної кафедри історії України М.С. Грушевського (1924–1930 рр.). – К.: Інститут історії України НАН України, 1999. – 433 с; Юркова О.В. До питання про створення Інституту історії України АН УРСР в липні 1936 року // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. Вип. 6. – К.: Інститут історії України НАН України, 2002. – С. 144–150; Юркова О.В. Документи про створення і перші роки діяльності Інституту історії України АН УРСР (1936–1941 рр.). – К.: Інститут історії України НАН України, 2001. – С. 16, 31–33, 66–67, 71, 75, 78, 86–91, 97, 104, 107, 127, 129, 132–134, 136–138, 140–141, 144, 155–156, 158–159, 162, 166, 168, 170–172, 180, 184–186, 190, 192–199; Юркова О.В. Опрацювання фондів Московського Древлехранилища співробітниками історичних установ М.С. Грушевського у др. половині 1920-х років: забута форма організації архівно-історичних дослідів // Українське архівознавство: історія та сучасний стан та перспективи: Наукові доповіді Всеукраїнської конференції. – К., 1997. – Ч. 1. – С. 260–263.

15. Див.: Білоцінь С. Петровський Микола Неонович // Вчені Інституту історії України: Бібліографічний довідник. – Вип. 1. – К., 1998. – С. 249–250; Гуржій І.О., Петренко В.С. Петровський Микола Неонович // Видатні радянські історики. – К., 1969. – С. 158–159; Удод О.А., Чабаненко В.А. Микола Петровський // Козацька енциклопедія ; Пінчук Ю.А. Петровський М.Н. // Малий словник історії України. – К.: Либідь, 1997. – С. 305.

16. Див.: Радянська Енциклопедія Історії України. – К.: Головна редакція УРЕ, 1971. – Т. 3. – С. 377; там само. – К.: Головна редакція УРЕ, 1982. – Т. 8. – С. 302–303; Советская историческая энциклопедия. – М.: Советская энциклопедия, 1968. – Т. 2. – С. 110; Енциклопедія українознавства. – Львів, 1996. Т. 6. – С. 2039.

17. Харлампович К. Рец.: Записки Ніжинського Інституту Народної Освіти. Кн. 1 (1924). Кн. 2–3 (1925). Кн. 4–5 (1925). Кн. VI (1926). Кн. VII (1927) // Україна. – 1927. – Кн. 4. – С. 145–148; Харлампович К. Рец.: Записки Ніжинського Інституту Народної Освіти та науково-дослідної катедри історії культури й мови при Інституті. Кн. V (1928 р.). – Ніжин, 1928. – 191 с. // Україна. – 1927. – Кн. 4. – С. 148–151; Єршов А. Рец. – "Україна". 1925. Кн. 5. – С. 60–73; Харлампович К. Рец.: Петровський М. До історії полкового устрою Гетьманщини // Україна. – 1930. – Кн. 41. – С. 183–184; Шамрай С.В. Рец.: Петровський М. Українські діячі XVIII століття. I. Тиміш Цицюра. // Україна. – 1930. – Березень–квітень. – С. 154–157; Пичета В.И. История Украины в Советской историографии // 25 лет исторической науки в СССР. – М., 1942. – С. 164–178; Греков Б.Д. Рец.: Петровский Н.Н. Воссоединение украинского народа в едином Украинском советском государстве // Исторический журнал. – 1944. – № 12. – С. 74–75.

18. Крупницький Б. Богдан Хмельницький і совєтська історіографія // Український збірник. – Кн. 3. – Мюнхен, 1955. – С. 82–99.

19. Див.: Лось Ф.С. Розвиток історичної науки на Україні за роки радянської влади // Розвиток науки в Українській РСР за 40 років. – К., 1957; Дядиченко В.А., Лось Ф.С., Сарбей В.Г. Розвиток історичної науки в Українській РСР. – К.: Наукова думка, 1970. – С. 22–23; Сарбей В.Г., Санцевич А.В. Історична наука в системі Академії наук УРСР. – УДК. – 1969. – № 2. – С. 42–44; Комаренко Н.В. Санцевич А.В. Развитие исторической науки в Академии наук Украинской ССР. – К.:

- Наукова думка. – 1986; Комаренко Н.В. Установи історичної науки в Українській РСР 1917–1937 рр. – К.: Наукова думка, 1973. – С. 77–78, 97, 100–103, 134; Комаренко Н.В. Утворення та діяльність історичних кафедр на Україні в 20-х роках // Історіографічні дослідження в Українській РСР. – К., 1971. – Вип. 4. – С. 42.
20. Яковлев С.О. Українська радянська археографія. – К., 1965. – С. 107.
 21. Бутич І.Л. Публікація документальних матеріалів архівними установами Української РСР // З історії архівного будівництва на Україні: збірник статей. – Х., 1958. – С. 39.
 22. Коваль М.В. Українська радянська історична наука – фронту і тилу в роки Великої Вітчизняної війни // З історії соціалістичного і комуністичного будівництва на Україні (1934–1961). – К., 1963. – С. 56–83.
 23. Див.: Коваль М.В. Політика проти історії. Українська наука в Другій світовій війні і у перші повоєнні роки // Історія України. – 2001. – № 2. – С. 7; № 5. – С. 3–5. – № 6. – С. 5–6.
 24. Юсова Н. Погляди істориків УРСР 30-х – початку 40-х рр. на етнічні процеси в історії східних слов'ян доби Київської Русі // Проблеми історії України: Факти. судження. пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. Вип. 6. Збірник наукових праць на пошану С.В. Кульчицького (з нагоди 45-річчя наукової діяльності та 65-річчя від дня народження). – К.: Інститут історії України НАН України, 2002. – С. 108–110.
 25. Див.: Аланович О.М. Федір Павлович Шевченко. Історик, архівіст, історіограф, джерелознавець, археограф, організатор науки, Людина. – К., 2000. – С. 150; Удод О.А. Кость Гуслистий – історик України. – К.: Генеза, 1998. – С. 7, 13, 36, 38, 44, 83, 117–118, 130; Верба І.В. Археографічна діяльність Н.Д. Полонської-Василенко / Історія української археографії: персоналії. – Вип. 4. – К.: Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. – 1996. – С. 34.
 26. Див.: Борисенко В.Й. Курс українського історії. – К.: Либідь, 1996. – С. 602; Субтельний О. Україна. Історія. – К.: Либідь, 1992. – 429 с.; Історія України. Курс лекцій. В 2 кн. – К.: Либідь, 1991. – Кн. 1. – С. 209. Полонська-Василенко Н.Д. Історія України: У 2 т. Том 2. Від середини XVII століття до 1923 року. – К.: Либідь, 1992. – 29, 37, 251–252; Гуржій О.І. Іван Богун: деякі міфи та реальність // УДК. – 1998. – № 1. – С. 99–111; Яковлєва Т.Г. Іван Богун: проблеми біографії // УДК. – 2000. – № 2. – С. 147–157; Заруба В.М. Українське казацьке військо в російсько-турецьких війнах в останній четверті XVII століття. – Дніпропетровськ: ПП "Піра ЛТД", 2003. – С. 26, 33, 390.
 27. Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). – К.: Видавничий дім "Альтернативи", 1999. – 352 с.

В.Ф. Кондрашов

М.Н. Петровський і Ніжинська вища школа: штрихи до портрету вченого

Ніжинська вища школа дала путівку в життя яскравій плеяді визначних діячів вітчизняної науки і культури. Серед них – відомий дослідник історії України Микола Неонович Петровський.

Народився майбутній учений 2 листопада 1894 р. у с. Кудрівці Сосницького повіту Чернігівської губернії. Його батько був сільським священиком. Однак в автобіографії від 29 серпня 1928 р. Микола Неонович замовчує своє соціальне походження [1]. Мабуть, це пояснюється тим, що в умовах розгорнутої антирелігійної кампанії в країні, яка

мала відповідні наслідки, він намагався не акцентувати увагу на цьому факті. Спочатку М.Н. Петровський навчався в духовному училищі, а потім – у Чернігівській духовній семінарії.

В 1915 р. він вступив на історичне відділення Ніжинського історико-філологічного інституту. Як указував професор Г.А. Максимович, Микола Неонович "... під час свого перебування в інституті виявив інтерес і любов до вивчення історії України" [2]. Ще в студентські роки його зацікавила проблема авторства "Літопису Самовидця". В 1919 р. він закінчив інститут, успішно захистивши кандидатську працю "Польсько-козацькі війни до Богдана Хмельницького". Того ж року за пропозицією професора В.Г. Ляскоронського конференція інституту підняла клопотання перед Наркомосвітою УСРР про прикомандування М.Н. Петровського до Київського університету для підготовки до професорського звання, зазначаючи, що під час навчання в інституті він виявив значні успіхи в науці, а його кандидатська праця відзначається ґрунтовністю наукових висновків [3].

Однак матеріальні та сімейні обставини змусили Миколу Неоновича виїхати з Ніжина. Протягом 1919–1923 рр. він працював учителем історії, завідувачем школи в Сосницькому повіті та м. Сновську, два роки був головою волправління та райправління профспілки працівників освіти [3].

До Ніжинської вищої школи він повернувся в лютому 1924 р., коли був призначений на посаду викладача історії України, яка стала вакантною після від'їзду з міста професора Г.А. Максимовича [5]. Розпочався важливий період у науковій і педагогічній діяльності вченого. В інституті він пройшов шлях від викладача до професора, керівника кафедри історії України та СРСР. У 1925 р. Микола Неонович був обраний науковим співробітником науково-дослідницької кафедри історії культури та мови при інституті народної освіти, а з 1926 р. очолив її секцію української і російської історії [6]. У той час на кафедрі працювали відомі науковці В.І. Резанов, О.І. Покровський, Є.А. Рихлик, А.Г. Турцевич, Я.М. Колубоцький та інші. В 1926 р. М.Н. Петровський був також обраний позаштатним науковим співробітником комісії Лівобережної України при ВУАН [7].

Ученого особливо цікавила історія України XVII – початку XVIII ст. Працюючи в Ніжині, він опублікував цілу низку історичних досліджень, які і донині становлять науковий інтерес. У 1926 р. побачили світ його розвідки "До питання про певність відомостей Літопису Самовидця й про автора літопису (Романа Ракушку-Романовського)", "Чи існувала на Україні власна монета за часів Богдана Хмельницького?", у 1927 р. – "Три Поповичі", у 1928 р. – "До історії Руїни", в 1929 р. – "Псевдо-діяріуш Самійла Зорки", "До історії полкового устрою гетьманщини", в 1930 р. – "До біографії Івана Богуна", "Нариси історії України XVII – початку XVIII століть", у 1931 р. – "До історії державного устрою України XVII століття", у 1932 р. – "З історії класової боротьби на Україні в XVII ст." та інші.

Хрестоматійною стала праця вченого "Нариси історії України XVII–початку XVIII ст.", присвячена дослідженню літопису Самовидця. Опрацювавши широке коло вітчизняних та іноземних джерел і літератури, він остаточно довів, що автором літопису був генеральний підскарбій, брацлавський протопоп і стародубський священик Роман Ракушка-Романовський.

М.Н. Петровський неодноразово виступав з доповідями на засіданнях науково-дослідницької кафедри історії культури та мови. Так, на засіданні до 100-річчя виходу "Малороссийских песен" М. Максимовича він виголосив доповідь "Максимович як історик України", а на засіданні, присвяченому пам'яті професора В.Г. Ляскоронського, виступив зі спогадами про свого вчителя [8].

Учений брав участь і в громадському житті інституту, міста та області. З 1931 р. він був депутатом Ніжинської міської ради, протягом 1930–1933 рр. – членом бюро Ніжинської секції наукових працівників, а з 10 грудня 1932 р. – членом президії Чернігівського обласного бюро СНР [9]. У характеристиці, виданій дирекцією інституту, вказувалося, що М.Н. Петровський "Состоїть ударником. За ударні зразки роботи на протязі 1932 р. премійовані три рази: 1) подорожю до Дніпрельсттану; 2) грамотою; 3) квитком ударника й грошима.

Проводить самостійну наукову й педагогічну працю. Керує катедрою історії. Поки при катедрах існували семінари підвищеного типу – керував семінаром. Вперто намагається оволодіти маркс-ленінською методологією" [10].

Формування командно-адміністративної системи в країні боляче відбилося на розвитку освіти і науки. Складовими цього процесу було переслідування інтелігенції, звинувачення її в різноманітних ідеологічних гріях. У цих умовах, щоб мати можливість жити і працювати, науковці змушені були пристосовуватися до офіційного курсу. Проявом такої поведінки була доповідь професора М.Н. Петровського "Фашистська концепція академіка Грушевського в використанні джерел у IX томі "Історії України-Русі", з якою він виступив у липні 1932 р. на засіданні Археографічної комісії ВУАН [11]. У ній він твердив, що автор праці нібито тенденційно підбирає джерела і фальсифікує їх для проведення націоналістичних теорій. Однак запевнення в політичній лояльності досить часто не рятувало від різноманітних звинувачень.

У 1933 р. розгорнулася кампанія боротьби проти "буржуазного націоналізму", "шкідництва" і в Ніжинській вищій школі. Вона започаткувалася критикою "Наукових записок" інституту, одним з редакторів яких був М.Н. Петровський. Це питання 3 липня 1933 р. обговорив пленум Ніжинського РК КП(б)У, а 13 липня 1933 р. – облоргбюро КП(б)У, в постанові якого вказувалося, що в XII книжці "Наукових записок" було "припущене низку значних політичних помилок та перекручень маркс-ленінської теорії" [12]. З 22 серпня 1933 р. М.Н. Петровський та В.М. Бутко були звільнені від обов'язків редакторів "Наукових записок" інституту [13].

На вченого посилилися звинувачення в націоналізмі. В наказі по інституту від 6 вересня 1933 р. говорилося: "а) Робота з історії класової боротьби XVII ст. ("Змова Децика") яскраво підкреслює, що класово-ворохі елементи на історичному фронті, маскуючись "ура" – марксівською фразеологією, протягають свої націоналістичні концепції в радянських друкованих органах. З тематики праці видно, що Петровський найбільше цікавиться історією "української держави" XVII–XVIII ст., козацько-старшинськими літописами та окремими "видатними українськими діячами" (за термінологією Петровського);

б) сама тематика його праць, в якій нема жодної теми, присвяченої тій загостреній класовій боротьбі, що відбувалася на Україні в XVII–XVIII ст., певною мірою свідчить про те, чиє класове замовлення виконує Петровський, як він розуміє історичний процес" [14]. Як націоналістична розвідка про літопис Самовидця трактувалася праця вченого "Нариси історії України XVII – початку XVIII століття", стверджувалося, що "Безкласовість українського історичного процесу є центральним стрижнем у працях Петровського щодо революції 1648 р." [15].

М.Н. Петровський змушений був виступити з самокритикою, але це не припинило хвилі звинувачень на його адресу. В грудні 1933 р. вченого було оголошено членом контреволюційної націоналістичної зграї, що нібито діяла в інституті, і звільнено з роботи [16]. Лише після звернення в ЦК КП (б)У йому дозволили працювати науковим співробітником бібліотеки ВУАН в Києві.

Так закінчився ніжинський період життя і науково-педагогічної діяльності М.Н. Петровського, який поряд з іншими представниками тогочасної інтелігенції потрапив під маховик репресій, що набирає обертів.

Література

1. Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині (Далі – Відділ ДАЧО в м. Ніжині), ф. 6121, оп. 2, спр. 3254, арк. 85.
2. Там само. – Арк. 2.
3. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 2283, арк. 2–2 зв.
4. Там само, ф. 6121, оп. 2, спр. 3254, арк. 5.
5. Там само. – Арк. 1.
6. Там само. – Арк. 85.
7. Там само.
8. Записки Ніжинського Інституту народної освіти та науково-дослідчої кафедри історії культури та мови при Інституті. – Кн. VIII. – Ніжин, 1928. – С. 189.
9. Відділ ДАЧО в м. Ніжині, ф. 6121, оп. 2, спр. 3254, арк. 115.
10. Там само.
11. Там само.
12. Нове село (Ніжин). – 1933. – 29 серпня.
13. Відділ ДАЧО в м. Ніжині, ф. 6121, оп. 2, спр. 3254, арк. 124.
14. Там само.
15. Там само.
16. Нове село (Ніжин). – 1933. – 28 грудня; Відділ ДАЧО в м. Ніжині, ф. 6121, оп. 2, спр. 3254, арк. 129.

Ніжинська вища школа в роки величного розгрому української історичної науки на початку 1930-х років

У 1921 р. на території УСРР було остаточно придушено організовані опір більшовицькій владі. Внаслідок війни і революції найбільш постраждалою верствою суспільства була інтелігенція, яка частково зазнала знищення, а частково виїхала за кордон. Однак, незважаючи на це, на початку 1920-х рр. відбувається поступове відродження історичної науки. Найбільшим осередком наукового життя України була Всеукраїнська Академія наук (ВУАН). В той час у її установах працювали такі історики як Д.І. Багалій, О.С. Грушевський, А.Ю. Кримський, М.П. Василенко, С.О. Єфремов, Д.І. Яворницький, М.Є. Слабченко, О.Ю. Гермайзе та ін. Особливе пожвавлення наукової роботи відбувається з початком українізації (1923) і поверненням з-за кордону М.С. Грушевського (1924). Саме під редакцією Грушевського з середини 1920-х виходить ціла низка збірників історичних праць і періодичних видань: часописи "Україна", "За сто літ", "Науковий збірник Історичної секції ВУАН", "Записки Історично-філологічного відділу ВУАН". Під головуванням М.С. Грушевського в багатьох наукових центрах розгорнули свою діяльність науково-дослідні кафедри історії України.

Крім Києва, великими центрами історичної науки були вищі навчальні заклади в Харкові, де працювали Д.І. Багалій, О.П. Оглоблин, Н.Д. Полонська-Василенко, Одесі – М.Є. Слабченко, Дніпропетровську – Д.І. Яворницький.

Потужний науковий центр знаходився у Ніжині. Тут діяв Ніжинський інститут народної освіти, де працювали такі відомі історики, як М.Н. Петровський, Є.А. Рихлик, І.Г. Турцевич та інші. Виходив досить відомий науковий часопис "Записки Ніжинського І.Н.О."

Особливістю цього періоду є відносна толерантність радянської влади до української історіографії, що зумовило її піднесення і розквіт. Українським радянським історикам дозволялося друкувати свої твори за кордоном (М.С. Грушевський, С.О. Єфремов). І навпаки, в Радянській Україні друкувалися твори закордонних українців, наприклад, В.К. Винниченка. На початку 20-х рр. влада ще почувала себе невпевнено й охоче загравала з українською інтелігенцією. Початок українізації, лібералізація суспільного життя, запровадження нової економічної політики – усе це сприяло піднесення наукової активності. Намагаючись довести всьому світу свою ліберальність і можливість співпраці навіть з колишніми ворогами, радянська влада поки що не заважала науковій діяльності М.С. Грушевського і навіть надавала підтримку його українознавчим студіям. Прихильників М.С. Грушев-

ського можна віднести до національного українського напрямку радянської історіографії 20-х рр.

Відомим науковцем того часу був професор Ніжинського інституту народної освіти Є.А. Рихлик, який досліджував суспільно-політичні рухи на Україні в XIX ст., зокрема історію Кирило-Мефодіївського товариства, яке було популярним об'єктом дослідження в той час. Радянські дослідження історіографії чомусь залишали його роботи поза увагою. В історіографічній праці Г.Д. Казьмирчука "Кирило-Мефодіївське товариство в дослідженнях істориків України (1918–1934)" (1978) стаття Є.А. Рихлика названа "досить невдалою". Г.Д. Казьмирчук закидає Є.А. Рихлику, що той "звузив джерела" формування ідеології кирило-мефодіївців, "не побачив ідеологічної боротьби в товаристві, розглядаючи діяльність його членів у плані єдиного потоку за "слов'янське відродження", в якому почесне місце посідає Україна" [1].

Причину мовчанки радянських істориків стосовно Є.А. Рихлика зрозуміти просто. Як і багато інших українських істориків доби сталінізму, він отримав тавро "ворога народу". Під час новорічних свят 1931 р. ДПУ "запросило його до себе в гості". У зв'язку з процесом так званої "чеської шпигунської організації" [зам Є.А. Рихлик за національністю був чехом, хоча й народився на Україні] він був засуджений на 10 років північних таборів ГУЛАГу, з яких уже ніколи не повернувся [2].

Робота Є.А. Рихлика "Слов'янофільство Кирило-Методіївців. (З ідеології Кирило-Методіївського братства)" 1926 р. є знаменною подією у формуванні нового образу Кирило-Мефодіївського товариства, який пізніше вкорінівся в радянській історіографії. В цій статті можна знайти відзеркалення поглядів, притаманних як марксистській, так і немарксистській національній українській історіографії 20-х рр. Ця робота належить до перехідного етапу радянської історіографії, коли ідеологічний тиск комуністичної системи уже почався, але не став ще домінуючим.

З перших же рядків своєї статті Є.А. Рихлик схвально відгукується про книги А. Річицького "Тарас Шевченко в світлі епохи. (Публіцистична розвідка)" 1923 р. та Д.І. Багалія "Т.Г. Шевченко і Кирило-Методіївці. Історично-літературна розвідка" 1925 р. Слід зазначити, що А. Річицький був більшовиком, а Д.І. Багалій в цей період намагався всіляко підкреслити свою лояльність до радянської влади. Визначально також, що саме ці роботи, особливо книгу А.Річицького, було піддано нищівній критиці з боку представників так званої "школи Грушевського" [3]. Отже, орієнтир Є.А. Рихлика вже більш-менш визначений. Він, ще не зовсім чітко, схиляється в підході до кирило-мефодіївців у бік істориків-марксистів.

Таким чином, у роботі Є.А. Рихлика можна виділити риси, які зближують його погляди на кирило-мефодіївців з подальшою радянською (марксистською) історіографією: Кирило-Мефодіївське товариство

постає як прогресивна ліберальна організація, де переважають "буржуазні" елементи, причому на лівому її фланзі "кріпак Шевченко", а на правому – "аристократ Куліш". Участь Шевченка у товаристві випадкова і є лише епізодом у становленні його революційного світогляду. Наслідуванням марксистської методології є і намагання Є.А. Рихлика розглядати історію з класових позицій [4].

Разом з тим, є деякі риси, котрі зближають дослідження Є.А. Рихлика з немарксистською радянською історіографією 20-х рр. українського національного напрямку. Відзначаючи, що всіх братчиків об'єднувало "прагнення до національного визволення України", в іншому місці Є.А. Рихлик відмічає, що братчики (окрім Шевченка) "дійсно аж ніяк... від російського патріотизму відмовитися не могли" [5].

Робота Є.А. Рихлика в науковому обігу другої половини 20-х рр. залишилася майже непоміченою. В цей період домінуючі позиції в українській історіографії продовжували займати представники так званої "школи Грушевського". Серед дослідників Кирило-Мефодіївського товариства виділялися С.О. Єфремов, В.В. Міаковський, М.Є. Слащенко, О.Ю. Гермайзе, І.П. Житецький, М.М. Новицький, З. Гуревич та ін. Практично всі вони були репресовані у 30-х рр., багато з них загинули. Не минула ця доля і Є.А. Рихлика. Був репресований ще один ніжинський історик І.Г. Турцевич. Дивом пережив "велику чистку" М.Н. Петровський, хоча й зазнав серйозних гонінь. М.Н. Петровський, який з 1924 р. викладав в Ніжинському ІНО історію СРСР та України, а з 1930 р. очолював кафедру історії України та народів СРСР, також зацікавив правоохоронні органи. Учений довгий час редактував "Наукові записки Ніжинського інституту народної освіти" і підтримував тісні контакти з М.С. Грушевським. У 1933 р. він був звинувачений у націоналізмі й був звільнений з Ніжинського ІНО. Був змушений кілька разів пройти процедуру самокаяття та самовикривання. З 1934 р. працював старшим науковим співробітником бібліотеки АН УСРР. На щастя, зміг повернутися до великої науки і з 1937 р. працював в Інституті історії України АН УРСР. В 1942–1947 рр. був директором цього інституту. Розгорнув видавничу діяльність в Уфі, де перебувала під час війни евакуйована АН УРСР. Із 1945 р. член-кореспондент АН УРСР. Входив до складу делегацій УРСР на асамблеях ООН у Сан-Франциско (1945), Лондоні (1946), Паризькій мирній конференції (1946–1947). Наприкінці 1940-х рр. знову зазнав нищівної критики і був звинувачений у націоналізмі та ідеологічних перекрученнях. Покінчив життя самогубством у 1951 р.

На початку 30-х рр. наукова історична думка на Україні немовби завмирає. Найкращих представників її було знищено. З кінця 1920-х рр. посилюється вплив комуністичної системи на історичну науку. В 1929–1930 рр. внаслідок сфабрикованої справи "Спілки визволення

"України" були репресовані історики С.О. Єфремов, О.Ю. Гермайзе, М.С. Слабченко та ін. В 1931 рр. радянська репресивна машина розкручує справу "Українського національного центру". Були арештовані М.С. Грушевський (правда, згодом випущений, але переведений до Москви), М.І. Яворський та ін. На початку 1930-х гонінь і переслідувань зазнали Д.І. Багалій, М.П. Василенко, Д.І. Яворницький та ін.

У 1931–1936 рр. на противагу ВУАН діяла партійна академічна установа Всеукраїнська асоціація марксистсько-ленінських інститутів – ВУАМЛІН. Історія компартії стала найперспективнішим напрямком історичних досліджень. А в 1938 р. всі архіви були переведенні під юрисдикцію НКВС, що зробило доступ до них досить складним і підозрілим.

На початку 1930-х рр. історичні дослідження майже повністю припиняються. Частина українських істориків або померла, або була репресована. Ті, хто залишилися, були втягнуті у кампанію каяття, самобичування і критики "ворогів народу", "буржуазних націоналістів" – тобто своїх колишніх колег. Багато вже надрукованих праць були вилучені з бібліотек і торгівельної мережі та знищенні. Ім'я "ворогів народу" підлягало забуттю. Молоді люди як вогню боялися вступати на історичні факультети університетів. Дослідниця Л.В. Таран згадувала розповіді своєї матері, яка навчалася в Ніжинському ІНО в 1930-х рр. За її свідченнями, під час навчання було заарештовано декілька її однокурсників і викладачів. На студентів-істориків дивилися, як на потенційних самогубців. Була повністю припинена співпраця з закордонними істориками, в тому числі й із західноукраїнськими. Українські радянські історики перебудовувалися у відповідності з комуністичними партійними вимогами.

Література

1. Казьмірючук Г.Д. Кирило-Мефодіївське товариство в дослідженнях істориків України (1918–1934 рр.) // Вісник Київського університету. Історичні науки. – 1978. – № 20. – С. 75.
2. Самойленко Г.В. Євген Антонович Рихлик. Біобібліографічний покажчик. – Ніжин, 1993. – 13 с.
3. Филипович П.П. До студіювання Шевченка та його доби. – С. 7–37; Гермайзе О.Ю. П. Куліш та М. Костомаров, як члени Кирило-Методіївського Братства. – С. 38–56 // Шевченко та його доба. Збірник перший. – Х., 1925.
4. Рихлик Є. Слов'янофільство Кирило-Методіївців. (З ідеополії Кирило-Методіївського братства) // Записки Ніжинського І.Н.О. – 1926. – Кн. 6. – С. 197–222.
5. Там само.

АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ І ЗНАХІДКИ

Л.И. Зеленская

Слово о дорогом друге

*Светлой памяти
Людмилы Циндрік
посвящается*

Циндрік Людмила Моисеевна родилась 5 марта 1945 года на Тамбовщине.

После окончания Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. вместе с родителями приехали в родное село отца Хибаловку, а затем перебрались в Куликовку на Черниговщине.

Отец – Циндрік Моисей Васильевич работал заведующим сберкассы, а мама, Клавдия Федоровна, – бухгалтером районной газеты. Люся была у них единственный ребенок, которого они очень-очень любили, лелеяли. Да и не любить ее было просто невозможно. Она была как кукла, стройная, как тросточка, блондинка с голубыми глазами, словно Дюймовочка.

Познакомилась я с ней в детском саду. Но посещала она детский сад недолго, потому что часто болела, а, главное, она (как и все мы), испугалась одной бабушки, которая была очень похожа на Бабу Ягу. Однажды Люся шла в детский сад и возле дома, где жила "баба яга", подобрала под яблоней яблоко. Не успела она отойти, как вдруг вышла бабушка, черная, худая, горбатая, покрытая белым платком. Люся так испугалась, что не могла выговорить и слова. На этом и закончилось ее посещение детского сада. Позже мы возобновили свое "знакомство" в школе.

Люся очень хорошо училась, ей все легко давалось: история, литература, математика, иностранный язык, физкультура.

Любила она ходить на лыжах, кататься на санках, принимала участие в спортивных районных соревнованиях и, конечно, пела. Еще из детского садика помню песню в ее исполнении: "Чип-чиш чумджали", а мы ей все подпевали.

Вот с того-то времени она и была неизменной участницей, солисткой всех школьных концертов, а позже и руководила хором. В то время в Куликовке не было музыкальной школы и учили песни с голоса учителя пения или же по пластинкам. В доме Циндрік был патефон и много пластинок. Вот так мы учили песни, слушали классику.

Люся была доброй, отзывчивой девочкой. Особенно мы с ней подружились, когда ее родители начали строить собственный дом.

Мы, как могли, помогали строить этот дом: носили воду, песок, глину, кирпич. Мы стали почти соседями. С этого времени практически не расставались. Вместе ходили в лес за грибами, зимой – на лыжах, летом катались на велосипеде, ездили на Десну, заготавливали корм для домашних животных, вместе ходили на сельскохозяйственные работы ученической производственной бригады.

В свободное время крутили патефон, слушали музыку и учили песни. Так мы выучили песню в исполнении Вл. Трошина "Товарищ мой", где были такие слова:

"Товарищ мой, ты помнишь,
Раньше друг без друга мы
И дня прожить, бывало, не могли".

Нам казалось, что это про нас. Эту песню выучили по пластинке и часто пели вдвоем. Люся заявила, что она хочет, чтобы мы ее спели на одном из школьных концертов. Я очень волновалась, боялась, но все же согласилась. Мы её спели, получилось. А когда наши жизненные дороги разошлись, то при встречах мы также её пели или в письмах цитировали:

"А вот теперь другими
Стали мы и жизнь своя
У каждого идет.
Товарищ мой, с друзьями
Редко вижусь старыми,
Лишь телеграммы шлю
Под Новый Год!
Но руку друга рядом чувствую,
Не разлучат нас версты, ни года.
Товарищ мой, и в праздник,
И в минуту грустную,
Со мною ты и я с тобой всегда".

Помню, когда Люся перешла в X класс, кто-то из гостей спросил у родителей: "А почему у Вашей дочери нет пианино?" Но в Куликовке не было профессионального преподавателя игры на фортепиано. Люся мечтала о серьезном занятии музыкой, хотела стать певицей.

После окончания средней школы решила поступать в Киевскую консерваторию. Прошла два тура, остался третий – решающий. Как-то при встрече в Киеве я ее спросила: "А что ты поешь?". Люся ответила, что решила петь песню, которую очень любила петь вместе с отцом, "Ми підем, де трави похилі". А я сказала, что мне больше нравится песня К. Стеценко "Тихесенький вечір на землю спадає".

И так с песней "Ми підем, де трави похилі" она дошла до III тура. На III туре ее спросили: "А кроме этого, Вы еще что-нибудь сможете спеть?" И Люся спела "Вечірню пісню" К. Стеценко, после исполнения которой ей сказали: "Почему Вы ее сразу не пели?!".

Вот в это время она и познакомилась с Марией Федоровной Бровченко, преподавателем из Нежинского института им. Н. Гоголя, ныне заслуженной артисткой Украины. Мария Федоровна предложила Люся поступать в Нежинский педагогический институт на филфак с музыкой.

Люся прислушалась к совету Марии Федоровны и поступила в Нежинский пединститут.

Начались тяжелые, мучительные уроки игры на фортепиано. Она часто плакала, пальцы не слушались, не получалось. Желание освоить уроки игры на фортепиано было настолько велико, что сумела, смогла выдержать этот поединок и стала читать ноты с листа, сама научилась разбирать ноты, а позже даже партитуру, а еще позже – и клавиры.

С вокалом было легче. Очень уж хорошо они "спелись", сработались, подружились с Марией Федоровной. Помню Марию Федоровну в Куликовке, когда даже на каникулах они много репетировали, пели.

Когда я была в отпуске и приходила к Люсе, то часто попадала на домашние концерты. Дочь Марии Федоровны аккомпанировала, внимательно слушала, поправляла, и все начиналось сначала. Мы с Клавдией Федоровной были благодарными слушателями.

По моей просьбе Люся учила меня игре на фортепиано, нотной грамоте. Времени было мало на мою учебу и у Люси, да и отпуск мой заканчивался, поэтому научили меня играть одним пальцем. Но я была рада и этому, потому что теперь могла разучить мелодию песни самостоятельно.

А Люся делала все больше и больше, особенно солидными были успехи по классу вокала. Люся была любимой, трудолюбивой ученицей Марии Федоровны. Так прошел первый год обучения, Люся перешла на II курс. В это время в Нежинском пединституте открывается музыкальный факультет. И вместо II курса, Люся переходит на I курс музыкального факультета.

Теперь занятия пошли интереснее, ведь теперь у нее самое любимое – музыка, вокал. Закончив III курса музфака, вместе с Марией Федоровной решают попробовать свои силы и поступают в две консерватории – Киевскую и Московскую – куда повезет. И повезло в обе. Выбрали Москву, на этом настояла мама Клавдия Федоровна, коренная москвичка, дедушка Федор Посысаев, который жил в Москве. Итак, Москва, прославленная консерватория им. П. И. Чайковского.

В консерватории училась вокалу в классе Деборы Яковлевны (фамилию я ее забыла – Л. З.). В одной из бесед Дебора Яковлевна спросила Люсю:

– Скажите, Ваше отчество Моисеевна, или есть такое украинское имя Мусий?!

Люся ответила, что ее отчество Мусіївна, и тогда, как показалось девушки, отношение к ней намного охладело, изменилось, сказалось на качестве занятий по вокалу. Люся решила не посещать уроки Деборы Яковлевны, работала над собой самостоятельно, консультировалась и занималась с Марией Федоровной, приезжала в Нежин. Затем отношения с педагогом более-менее наладились, особенно после постановки оперы "Севильский цирюльник", где Люся исполняла партию Розины. Эту оперу мне посчастливилось слушать в Москве, в консерватории, вместе с отцом Люси Моисеем Васильевичем. Мы очень гордились Люсей. Я по сторонам оглядывалась, рассматривала, как реагирует публика, а вокруг кричали "Браво", вызывали на бис. От радости и гордости за Люсю сидела и плакала, думала, сколько времени, усилий ушло у нее, чтобы добиться такого успеха.

Многие преподаватели консерватории завидовали Деборе Яковлевне, что у нее такая талантливая ученица, и говорили ей:

— Вот кто Вас прославит.

Дебора Яковлевна сменила гнев на милость, но не больше. Люся по-прежнему упорно добивалась успеха самостоятельно, а на каникулах ездила в Нежин на уроки по вокалу к Марии Федоровне Бровченко. С каждым годом ее мастерство совершенствовалось.

8 сентября 1968 года Люся стала мамой. Маленькая Гуля требовала внимания, ласки, заботы. Помогали ухаживать за Гулей дед Федор и его жена, а Люся продолжала занятия в консерватории.

Когда Гуля подросла, в ее воспитании приняли активное участие Клавдия Федоровна и Моисей Васильевич, позже Гуля посещала ясли-сад в Куликовке.

Муж Люси — Салимов Садык, студент Московской консерватории, волторнист, родом из Фрунзе (ныне Бишкек), столицы Киргизии. Вообще, это была талантливая молодая музыкальная семья.

В последние годы учебы в консерватории Люся принимала участие во Всесоюзном конкурсе солистов радио и телевидения, который возглавляла Тамара Милашкина. Именно она обратила внимание на молодую, одаренную певицу. Люсе как одной из победительниц этого престижного конкурса предложили место солистки Сочинской областной филармонии. Люся отказалась, потому что мечтала о карьере оперной певицы.

Подходило время окончания консерватории, начинались поиски работы. Они казались перспективными, радужными. Люся в прекрасной творческой форме, прошла прослушивание в Московском театре им. Станиславского и получила восхитительную характеристику. Садыка — лауреата конкурса волторнистов им. Калягина — приглашали на работу в оркестр Большого Театра. Казалось, что все у них складывается прекрасно, что перед ними открывается путь и возможность профессио-

нального роста, карьера. Но вакансия для Люси в театре оказалось мечтой, а не действительностью. Садык должен был ожидать лимита на прописку в Москве, чтобы поступить на работу в оркестр Большого Театра. На это нужно было, как минимум, полгода, а то и больше.

Этого молодые специалисты не могли себе позволить. Им надо было обеспечить материально свою семью, иметь жилье, постоянную работу. На семейном совете решили принять приглашение на работу во Фрунзе. Мама была против переезда дочери и внучки в Киргизию, это было выше ее сил, часто говорила:

— Если они уедут, я умру.

Несмотря на все это, Люся уезжает во Фрунзе, где работает в оперном театре. Садык работает в оркестре театра, а также преподавателем в институте культуры. Семья поселяется в общежитии института в надежде в скором будущем иметь свою собственную квартиру. Родители Садыка были в небольшом восторге от невестки. Им было мало того, что их невестка талантливая, красивая, прекрасная хозяйка и жена, заботливая мама. Им еще нужна была, ко всему этому, богатая, из своего окружения. Может, по-своему они были и правы.

В конце 1972 года Люсю постигло большое личное горе: на 48 году жизни умирает ее мама Клавдия Федоровна, это был страшный удар судьбы.

В мае 1973 г. в семье Садыка и Люси появляется на свет сын Тимур, умный, шустрый мальчик, любимец семьи.

Вскоре отец женился. Новая жена, в основном заботилась о своих сыновьях, а Люсю считала обеспеченной, богатой, которой, по ее мнению, не стоит помогать.

Люсю хорошо приняли в коллективе театра. Она много работала, не отказывалась, не гнушалась никакой работы. Плотно был забит ее график, много репетиций, гастролей, концертов, а еще дом, семья.

Люся очень любила и умела готовить вкусные обеды, пекать торты, пироги, варить варенье, консервировать, делать заготовку на зиму. Хотелось самой что-то сшить, связать себе, дочери, сыну. 24 часов в сутки ей не хватало. Хотелось не лишать мужа, детей своего внимания, заботы, ласки. И в то же время она с головой окунулась в работу. Сама готовила, разбирала сольные партии, клавиры опер. Радовалась успехам мужа. Вообще, никаких поблажек, только самые высокие требования к себе. И все это за счет отдыха, сна, отпуска и т.д.

Люся очень много и серьезно работала над собой, тщательно отрабатывала свои оперные партии. Вскоре она была наравне с ведущими солистами театра, особенно с Булатом Менделкиевым.

Часто на работу, репетиции родители были вынуждены брать с собой детей. Юрий, непоседливый, шустрый Тимур внимательно следил за мамой на сцене. Когда дело доходило до "убийства" мамы в опере "Риголетто", Тимур кричал:

— Не убивайте мою маму, моя мама хорошая.

Он очень тонко понимал музыку. Все дети у Люси очень развиты, добродушны, музыкальны. К сожалению, никто не пошел по стопам родителей. Люся сокрушилась о том, что Тимур не хочет серьезно заниматься музыкой, из него бы получился хороший дирижер.

В театре Люсю заметили ведущие режиссеры, композиторы. Именно ей доверили исполнение сложной, главной роли в оратории "Материнское поле". Репертуар молодой солистки пополнялся сложными классическими произведениями: "Пиковая дама" П. Чайковского, "Травиата" Верди, "Севильский цирюльник" Россини, "Риголетто".

К 30-летию Победы в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. театр подготовил премьеру оперы "А зори здесь тихие", в котором участвовала и Люся Циндрик. С большим успехом у маленьких любителей серьезной музыки пользовался музыкальный спектакль "Белоснежка и семь гномов". Белоснежка в исполнении Л. Циндрик проходила с аншлагом не только в Киргизии, но и во время многочисленных гастролей по Средней Азии, Сибири, Алтаю в Киеве.

Учитывая большой вклад в развитие музыкальной культуры Киргизской ССР, Людмиле Циндрик в 1977 году было присвоено звание заслуженной артистки Киргизской ССР. Это была заслуженная награда за многолетнее, упорное достижение своей цели еще со школьной скамьи.

По приглашению Люси в 1978 году я поехала к ней в гости во Фрунзе. Я бегала на спектакли, посещала музеи. Агитировала Люсю пойти вместе в музей на что она недружелюбно ответила:

— Если хочешь, иди сама, я твои музеи не люблю.

Меня, как профессионала, немного обидело такое отношение к музеям. Моя лучшая подруга не любит музеев, почему?! В ответ услышала рассказ о том, как однажды они с мамой в Москве пошли в музей "Ленина-Сталина". Маленькой девочке было интересно все рассматривать, интересным казался и рассказ экскурсовода. Когда группа подошла к скульптуре, где были изображены Ленин и Сталин, экскурсовод подчеркнула, что эта скульптура выполнена из глыбы сахара. Люся тихонько подошла к скульптуре и лизнула языком. Экскурсовод накричала на девочку и начала вычитывать маму за такое воспитание. Бедная Клавдия Федоровна чуть не сгорела со стыда, не знала, как ей быть, что делать? Она резко схватила Люсю за руку и вытащила из музея, хорошенъко при этом отшлепав. На этом походы матери и дочери по музеям закончились. А Люся запомнила свой поход в музей на всю жизнь. Я тоже это запомнила и в своей практике никогда не делала подобных замечаний, то же советовала не делать и своим коллегам.

Мы отдыхали на Иссык-Куле. Это было незабываемое время: высокогорное серо-голубое озеро, окруженное снежными вершинами.

Жили мы в одной киргизской семье, где практически не было огорода, одни бараны. Однажды мы услышали пение, прислушались — так ведь это же украинские песни. Оказывается, недалеко от нас, по соседству жили потомки раскулаченных из Украины. Возле их дома росли цветы, в огороде выращивали овощи, фрукты. Мы в глубине души гордились нашими незнакомыми земляками.

Люся мне говорила, что ее приглашали на научную работу, на подготовку диссертации по философии. Но любовь и преданность музыке была намного прочнее, сильнее. Жила Люся с семьей в общежитии: кухня на коридоре, бытовые условия оставляли желать лучшего.

В августе 1979 года Фрунзенский оперный театр был на гастролях в Киеве. Гастроли проходили успешно, о чем сообщали средства массовой информации, радио, телевидение. На украинском телевидении была встреча ведущих солистов, режиссеров, композиторов, среди них была Людмила Циндрек.

Мы с подругой Ларисой и Моисеем Васильевичем присутствовали на спектакле "Белоснежка и семья гномов". Слушали и смотрели этот спектакль с удовольствием, несмотря на то, что это детское произведение. Мне казалось, что именно для Люси был написан этот спектакль. Я об этом ей и сказала:

— Люся, ты лучшая Белоснежка в мире. — Она засмеялась и сказала, что я преувеличиваю.

После успешных гастролей в Киеве поступило приглашение вместе с ведущими солистами Киргизии в Данию. Гастроли проходили успешно. Особенно горячо публика принимала Булата Минджелиева и Люсю. На одном из концертов присутствовала королевская семья. Люся на этом концерте пела "Соловья" Алябьева, зал взорвался продолжительными аплодисментами, а королева приветствовала певицу стоя.

Обо всем этом мне рассказала Люся, когда вернулась из Дании, заехав в Москву, Куликовку к отцу, а также ко мне в Чернигов. Из Дании и Москвы Люся привезла нам подарки, особенно своей крестнице — моей дочери Оксане. Я была очень рада дорогой гостье, гордилась ее успехами. Между прочим спросила:

— Как ваши квартирные дела?

Она грустно ответила, что все в том же общежитии. Сказала, что в Москве в общежитии условия были намного лучше, чем во Фрунзе. Поделилась секретом, что возможен переезд из-за этих житейских бытовых неурядиц в Алма-Ату, куда их давно приглашают. И если в ближайшее время они не получат обещанную им 3-х комнатную квартиру во Фрунзе, то они таки примут приглашение из Алма-Аты. Я ей сказала, что переезды — это все новое, неустроенное. Во Фрунзе

она уже многое добилась, а как будет в Алма-Ате, где все надо начинать по-новому, утверждаться. И все-таки в 1982–1983 году Люся и Садык решились на переезд в Алма-Ату. В Алма-Ате у них родилась дочь Танюша. Садык шутил, что у него столичные дети: Гульнара родилась в Москве, Тимур – во Фрунзе, а Танюша – в Алма-Ате. Место солистки в местном театре не было и Люсе пришлось работать преподавателем в консерватории, которая требовала много времени, терпения, усилий.

Почти каждое лето Люся с семьей приезжала в Куликовку к отцу. Во время своего пребывания в Куликовке выезжала с агитбригадой с концертами, никогда не отказывала, несмотря на свою вечную занятость.

В один из моих приездов она мне сказала, что очень хочет поехать в Нежин к Марии Федоровне, но как быть с Танюшой, кто ее присмотрит, скоро ведь уезжать, а она так и не выбрала времени на встречу с любимым преподавателем. Я предложила свои услуги, но с условием, что Люся вечером приедет, потому что мне утром надо быть в Чернигове на работе.

Все поезда уже прошли, остался самый последний, который приходит очень поздно. Я решилась, взяла почти сонную Танюшу и пошла на вокзал. Пришел поезд и я еле успела передать Танюшу из рук в руки. Это был последний приезд Люси в Куликовку.

Дальше была весьма и весьма редкая переписка. Люся очень не любила писать и отвечать на письма. В основном писала я, иногда звонила, получая скучные сведения о житье-бытье.

Летом 1990 года директор "выгнал" меня в отпуск в не очень подходящее для меня время. Я очень нервничала, сердилась, переживала, обижалась. Чтобы как-то отвлечься от этого состояния, я решила позвонить Люсе и все рассказала. Не дослушав все мои обиды, подруга произнесла:

– Все, езжай к нам, ничего не вези, ждем Вас!

И мы полетели с дочкой. Нас радушно встретили. Жили они в двухкомнатной квартире. Теснота, но зато все вместе. Опять они ждали квартиру, опять их обманули. Люся говорила, что когда они уехали из Киргизии, как им рассказывал Булат Минджелиев, театру дали 3-х комнатную квартиру, "имея их в виду" – вообщем, невезение. В Алма-Ате наши дети бегали на выставку "Американский дизайн" во Дворце спорта. Эту выставку с дочкой видели в Петербурге и Алма-Ате, затем мы ездили на знаменитый Медео, где-то купались, жара была изнуряющая и в основном заставляла сидеть дома. Я пропадала от жары. Люся предложила поехать на Источник. Солнце нещадно палило, жара неимоверная, а вода в источнике ледяная. Я стала Люсё жаловаться, как мне морально тяжело в коллективе. Директор не уважает

меня, игнорирует мои знания, опыт работы, недоволен тем, что я разговариваю на русском языке и т.д. Садык слушал, слушал, а потом говорит:

— Я не знаю, почему ты нас убеждаешь, что ты хороший работник, знающий специалист, мы это знаем. Ты занимайся своим делом. Вообще, на твоем месте, я уже давно бы защитился, получил кандидатскую степень, а ты зря теряешь время и здоровье.

Я опешила, мне приятна была такая характеристика в мой адрес, ведь до этого я слышала, только упреки, недовольство начальства, а тут — я растерялась и спрашиваю:

— Что же мне делать?

Они мне в один голос:

— Не обращай внимание на происходящее вокруг тебя и влезай с головой в науку: пиши статьи, готовь солидные публикации, используй свои архивные исследования и находки, поняла?!

Я им отвечаю: "Поняла, так и будет".

Потом рассказываю, что вот я только что из музея и что в экспозиции музея уделено много внимания дружбе казахского и русского народов и даже зачитала цитату из экспозиции музея. Объясняю, что у нас уже такого нет, наоборот — гонение на все русское, на Россию. А Люся на все это мне отвечает, что это только в музее, а на самом деле тоже, как и на Украине, процветает национализм. Даже у них в консерватории некоторые говорят о том, что надо юрточным народам объединяться. Одним словом, использовать русских насколько выгодно им, казахам, и все.

Подруга рассказала, что и у нее иногда бывают между коллегами трения, потому что она требует от своих студентов, чтобы они исполняли музыкальные произведения на языке оригинала, а молодежь этого не приветствует, даже игнорирует.

Рассказала, что она прослушивалась в Харьковском оперном театре, — все ничего, но как подумала, что "Травиату", "Риголетто", "Пиковую даму" надо будет петь на украинском языке, — передумала.

И это говорила не националистка. Люся постоянно просила меня выслать ей ноты украинских авторов, особенно Леси Дычко, К. Анатольского. Выписывала журнал "Жінку". В своих сольных концертах использовала произведения украинских авторов, особенно мне нравился "Соловейко" М. Кропивницкого в ее исполнении еще в школьные годы.

В Алма-Ате я была свидетельницей такой сцены. На лестничной площадке мы встретились с ее соседкой, которая спросила, почему Люся не приходит на занятия. Я спрашиваю:

— Какие такие еще занятия после 20-летнего обучения в школе, институте, консерватории?!

Она отвечает, что это немка, она скоро уезжает в Германию, а я ее попросила, чтобы подучила меня немецкому языку, чтобы я могла правильно, грамотно петь на немецком.

— Ты не представляешь, как наши преподаватели, не зная языка, "уродуют" произведение. Вот за это меня и не любят коллеги, я сама пою и этого же требую от своих студентов, петь на языке оригинала.

Люся прекрасно знала французский, итальянский языки, изучала польский (я сама ей купила самоучитель польского языка), а также брала уроки немецкого языка. Так что это был высоко профессиональный подход к своей работе, но не какой национализм.

Люся рассказала один случай из своей педагогической деятельности, который поведала ее студентка. Студентка была невольным собеседником с попутчиками по купе и услышала разговор, из которого узнала, что если действительно хочешь по-настоящему петь, то надо учиться у преподавателя Циндрек Людмилы. От всего этого у меня все перевернулось в голове, душе, стала обдумывать и осмысливать и пришла к выводу:

— Люся, тебе просто завидуют, ты все можешь, умеешь, за что не возьмешься, все выходит, все получается, береги себя!

Она мне ответила:

— Это могу я сказать и о тебе. — Мы обнялись и расплакались.

Со слезами расставались. Люся надарила нам подарков, которые привезла из Китая. Рассказала, что в Китае дядя Садыка, узнав, что Люся хорошо поет, просил ее спеть "Уральскую рябинушку", которую он слышал от Васи.

Вася жил в Китае, на жизнь зарабатывал от продажи табуреток, стульчиков, которые сам мастерил. Дядя Садыка этому ремеслу научился от Васи, который часто напевал песню, похожую на "Уральскую рябинушку". Учеба у Васи очень пригодилась дяде Садыка во время Китайской культурной революции. Вырученные деньги от продажи стульчиков шли на пропитание семьи, так и выжили. Спасибо Васе.

Еще Люся поведала мне, что была во Франции. Знакомые в Париже очень хорошо приняли ее и сказали, что если бы у них была такая певица, то они бы ее носили на руках.

А Люся с семьей ютилась в двухкомнатной квартире. Она была доцентом Алма-Атинской консерватории. Очень хотела приехать с сольным концертом в Чернигов. Просила помочь ей в этом. Я очень хотела, чтобы она приехала, но не знала, с чего начать, куда идти, как вообще это делается. Очень переживала, что в этом деле такая неумелая, незнающая.

И вот однажды в разговоре Близнюк Анатолий Никифорович, который работал в Черниговском обкоме компартии Украины, заметил, что ему рассказали о заслуженной артистке Киргизии Циндрек Людми-

ле из Куликовки, хотели ее пригласить на юбилей музшколы в Куликовку, но никто не знает, как с ней связаться и т.д. Я не выдержала:

— Почему Вы не спросили меня, ведь это моя подруга детства, моя кума!

Мы оба поохали, поохали и на этом закончилось.

Приехали мы с дочкой из Алма-Аты очень довольны, но у меня было грустно на душе. Во-первых, мы чувствовали, что что-то происходит в стране, осуществляется какая-то непонятная для нас агитация против всего русского, русских. Нам обоим это было очень неприятно, так как наши мамы были русские, мы чувствовали, что будет что-то такое, чего мы еще не умели объяснить.

Вскоре все стало на свое место: развалился Советский Союз, что теперь все от всего и вся независимые. Мы понимали, что были проблемы, были ошибки, но чтобы все так чернить, все отрицать, нам было непонятно и неприятно. Теперь мы жили в разных государствах со своими законами, границами, порядками и т.д.

Здоровье Люси пошатнулось: из маленькой, хрупкой девочки, девушки, она превратилась в толстушку. Мучило давление и житейские неурядицы. Я иногда звонила, она же практически не писала.

5 марта 1995 года Люся отметила свое 50-летие, и я подумала, если Люся пережила свою маму значит, все будет хорошо. Но вскоре мне приснился сон: Люся в черном парике вместе с мамой обнимаются, целуются, радуются. Я тоже им обоим радовалась, но мне не нравилось, что Люся в черном парике, брюнетка. Я им говорю:

— Люся, сними парик, он мне не нравится, он тебе не идет. Я хочу тебя видеть такой, какой ты всегда была, блондинкой.

На этом я проснулась. Что-то тревожно на душе. Позвонила в Алма-Ату, мне ответили, что Люся в больнице.

Затем, через некоторое время, я еще раз позвонила, ответила Люся, на мой вопрос о состоянии здоровья она ответила:

— Спасибо тебе, что помнишь меня. И расплакалась.

Я сказала, что если она будет плакать, нервничать, то я звонить не буду. Она начала обещать, что-то говорить, но на этом связь прервалась.

25 октября 1995 года коллеги сообщили мне, что звонили из Алма-Аты и сказали, что 21 октября 1995 года Люси не стало, умерла, мне не звонили, боялись за мое давление.

Еле-еле я пришла домой. На второй день позвонила в Алма-Ату, все надеялась, что это какая-то ошибка. На мой звонок ответила старшая дочь Гульнара и подтвердила, что действительно мамы нет.

— Если бы Вы видели, какие почести были отданы маме, если бы такие были при жизни.

В моей семье ее смерть восприняли как большое личное горе, а моя мама сказала:

— Лучше бы я умерла, а не Люся. Я постоянно плащала, долгое время не могла слушать серьезную музыку. Люся была для меня больше, чем подруга. Она меня очень поддерживала, помогала, когда мне было очень тяжело и морально, и материально.

Однажды, еще когда мы учились в школе, Люся пригласила меня домой. Я почувствовала что-то таинственное в ее приглашении. Мое чувство меня не подвело — это был день моего рождения, и Люся вместе с родителями решили его отметить.

Родители накрыли праздничный стол, Клавдия Федоровна подарила мне шерстяной платок, который я берегу и по сей день, а Моисей Васильевич сказал:

— У меня две дочери и обе — Людмилы.

Я была тронута до слез, ведь до этого мне никто и никогда не устраивал дни рождения.

Когда я окончила среднюю школу и решила поступить в институт, послала документы в приемную комиссию, мне ответили, что документы могут принять и допустить к вступительным экзаменам лишь после успешного прохождения собеседования по музыке. Я прибежала к Люсе за советом, помощью. Она сказала, что разучим песню, я ее спою и все будет хорошо. Так и сделали. По пластинке мы разучили песню, она меня тренировала с утра до вечера, и я поехала.

В приемной комиссии мне дали мое заявление и отослали на муз. прослушивание, отметив, что преподаватель должен на заявлении написать: "Годна", "Не годна". И если будет на заявлении "Годна", тогда его я могу сдать в комиссию и меня допустят к вступительным экзаменам.

Перед аудиторией я очень волновалась, все вылетело из головы. Подошла моя очередь, я не могла понять, с чего начать. Преподаватель посмотрел на меня, я как бы опомнилась и запела, он подошел к фортепиано и сыграл гамму, приглашая петь. Я пою, он дальше еще начал. Я как бы очнулась, ну, думаю: не годна, так чего он меня с этими гаммами тягает. Уже б отпускал, а то... Я остановилась и, глядя прямо ему в глаза, говорю:

— Так, Вы мне скажите: годная я или не годная, не гоняйте меня?!

Он рассмеялся и говорит:

— Да с таким голосом в консерваторию надо идти.

А я ему в ответ:

— О, Вы еще не слышали, как моя подруга поет.

Он написал на заявлении "Годна" и я, счастливая, выбежала из аудитории. Как только я вышла, меня окружили, расспрашивали, а потом кто-то из толпы подошел ко мне и пригласил принять участие в концерте, который состоится в Доме учителя на площади Калинина

(ныне Майдан Незалежности). Я не знала, что говорить, ответила "нет", я не знаю, боюсь, не умею, меня начали уговаривать. Я согласилась. Как я пела не помню, сразу убежала, боялась.

Приехала домой, Люся спрашивала:

— Как прошло, очень волновалась за себя и тебя.

Я ответила: за меня не волнуйся, я так подготовлена, что меня пригласили даже на концерт. А вот как я, не знаю.

И всегда, когда мне говорили, что я хорошо пою, то мне казалось, что это не искренно, потому что я и в подметки не годилась Люсе.

Люся заставила меня поверить в себя, свои силы, настаивала вместе с мужем, чтобы я защищалась, чтобы сдала кандидатский минимум. Осенью 1995 года я этот минимум сдала при Киевском университете. Думала, что в 1996–1997 гг. уже и защищусь и поеду в Алматы, к моим дорогим друзьям и вместе отметим это торжество. Но так не случилось...

Ее забрала навсегда жестокая, неумолимая, коварная смерть...

Мне в жизни повезло: у меня очень много хороших, добрых друзей, которых я люблю и дорожу их дружбой. Но, к сожалению, две лучшие мои подруги – Люся и Лариса, мои кумовья, ушли из жизни.

Однако я не чувствую, что их нет, они всегда рядом.

Всегда поражалась и по-хорошему завидовала Люсе, ее стремлению, настойчивости, упорству добиваться своей цели. Чтобы стать настоящей певицей, ей пришлось пройти длинный путь, не щадя ни сил, ни здоровья.

Думаю, что ее дети и внуки могут по праву гордиться своей талантливой, доброй, заботливой, нежной мамой и бабушкой.

А ученики будут продолжать ее дело в большом искусстве, будут помнить ее главную просьбу: постоянно совершенствовать и отшлифовывать свое мастерство.

До конца моих дней я буду помнить о ней, ведь друг никогда не умирает, он просто перестает быть рядом.

Т.А. Марченко

Миттєвості минулого...

Спогади випускниці 1973 року

Ніколи ще з таким страхом не бралась я за чистий аркуш паперу, надовго не відкладала того, що мусить вилитися в слово. Ми лукавимо, посилаючись на зайнятість, хвороби, побут, коли не виконуємо обіцянного, адже завжди знайдуться причини, аби пояснити недисциплінованість своїх зобов'язань.

Ще в березні минулого року мала долучитися до випускників Ніжинського педінституту із спогадами, адресованими майбутньому ювілею закладу. Розхвилювалася, заметушилася – хотілося негайно сісти за стіл і... Та, виявляється, це так непросто – сказати найголовніше коротко, вдячно, точно і влучно.

У пам'яті проносилися дати, свята, екзамени, викладачі, друзі... Отак все життя й складаю екзамени, як у студентстві. Ось незабаром і мос шкільне життя підіде до краю, а ще й досі в сни приходять спогади про хвилювання перед екзаменом із мовознавства. Пам'ять асоціативно прокручує безліч епізодів моєго найчистішого, найрадіснішого життя – студентського. Хочеться про все сказати, чогось самого найсуттєвішого не пропустити, не скривдити забуттям когось із дорогих імен.

Завжди білозаздрісно згадую вірш М. Москаленка "Інститут", бо мої думки й переживання він виразив раніше, аніж я б хотіла сказати саме, такі, ні, саме ці рядки:

Білій лебедю мій... Вже буланий копитами дзвонить.

Я від тебе у вирій беру і науку, і тепло.

...Котрий раз у думках поспішатиму знову і знову –

Чи скрипучий мороз, чи весни голубінь запашна –

В Альма-матер свою на відверту і щиру розмову...

Безліч разів упродовж свого учительського життя повторювала дітям і колегам, що безмежно щастлива бути випускницею саме гоголівського лебедя-вузу. Там мос живлюще джерело, там натхнення, яке черпаю всі роки, аби продовжити почуте, побачене, підслухане на творчих звітах літстудії, якою керував тоді П.О. Сердюк. Була я непомітною сірою присутністю на отих засіданнях, бо приходила послухати "кітів". Заходилася й собі творити "повість" свого дитинства, та після влучного зауваження О. Нестеренка про надуманість сюжету кинула розпочату словесну неоковирність і почала тихцем погисувати вірші. Отак і перетворилася на куплетиста-пародиста, вигадуючи сценарії для шкільних заходів, віршки-посвяти та іншу буденність. Тому з заздрістю хватаюся за новенькі видання своїх однокурсників далеких юнацьких літ, якими вдовольняє мою поетичну спрагу донька Олена, привозячи із Чернігова, де працює в управлінні освіти, свіжі вісті-повідомлення. Відразу несу їх до школи, показую дітям і хвалюся, що знала їх, авторів збірок поезії та інших видань – гдні імена сучасної української літератури. Хлопці-однокурсники з українського відділення й справді були вже тоді нашими кумирами, мудрішими, зрячішими, зрілішими. А я романтично сприймала світ, минаючи його проблематичність, була найвною студенткою з села, що осягає російськомовні глибини культури. Не було в мені досвіду бачити те, що бачив П. Михед, коли згадував у антології "Заспів" зустріч студентів у 1969 р. з Олесем Гончарем. "Антисоборівська" еполея пройшла непомітною, бо бачила й чула лише Гончара! Хотілося пробитися за автографом,

запам'ятати, занотувати кожне слово скупої промови. Тим часом, Т. Шаповаленко, В. Сапон, Л. Нестеренко, В. Ященко, О. Самійленко вже давно були поза зоною стандартів, мали особистісний погляд на події, глибше, серйозніше світобачення (аніж мое, вихване із довір'я, теплині отчого порогу).

Отож 1973 року закінчила я російське відділення філфаку, навіки увібравши в пам'ять щемну мить розлуки з любим і дорогим юнацькому серцю містом. Як тоді хотілося нам не розлучатися, отак укупі, групою "Б", осісти в якісь школі, аби продовжити традиції рідного вузу...

Перший свій урок у Пустовійтівській школі Роменського району, що на Сумщині (тут пройшло все вчительське життя), розпочала фразою М. Горького: "Да здравствует человек, который не умеет жалеть себя!". Бо так учила О.М. Євстаф'єва, а ми буквально молилися на неї, прощаючи часом чудні вимоги, смішні забаганки. Вона була з нами до світанку випускної ночі, коли згасали у дворі гуртожитку жарини від конспектів, кинутих для розваги у вогнище легковажною юнацькою рукою. Конспекти її лекцій! Я ж сама ніколи не розлучалася з ними, бо то були дивовижні лекції справжньої залюбленості в російську літературу. Тепло й сумно попрощалися ми тієї ночі з багатьма викладачами. Глибокі печальні очі А.Б. Живоглядова ніби й досі дорікають мені за ледарство, уже післявузівське, коли він намагався допомогти юній учительці з глибинки друкуватися в методичних виданнях, а я згубила себе в щоденній рутині — зошитах, зошитах... Іронічно казала собі, як ото Пушкін на полях рукописів, "и я бы мог...". Анатолій Борисович був талановитим методистом. Скільки корисного практичного матеріалу одержали ми на його заняттях, скільки порад, серйозних, переконливих, прозвучало на лекціях Живоглядова. Тільки з часом оцінила я все те у своїй роботі. Назавжди залишився він у моїй пам'яті світлою, терплячою людиною. Як і Ольга Миколаївна Гольдович, — старший викладач методики російської мови. Бережу свій незgrabний твір другокурсниці "Гроздья нежинской рябины", рукою Гольдович написано: "Замечательная мысль о близости деда к природе!"

Незабутній дорогі мої викладачі, у кожного з вас була своя надзвичайна родзинка (пробачте за штамп порівняння)!

Ну що б я змогла тепер у школі говорити про мистецтво, як би могла пишатися накопиченими на базі кабінету матеріалами, напрацюваннями з теми "Співдружність мистецтв на уроках літератури", якби не бігала на заняття Ю.А. Савченка, де він, художник і викладач, знайомив нас із живописом, учив бачити й відчувати, бо й сам був талановитим майстром пензля.

А як шкодували ми за П.Ф. Смирновим, коли той виїхав до Києва. Його лекціями з естетики користуюся й досі... В актовому залі гоголівського корпусу відкривав нам світ музики. Атмосфера емоційності напруги супроводжувала кожне сказане улюбленим викладачем слово.

С.Г. Кулинич шанували й боялися. Бо премудростей старослов'янської набиралися важко навіть ті, хто зрубив й активно відповідав на практичних. На другому курсі, пам'ятаю, Євгенія Григорівна викликала мене для бесіди – на кафедру мови брали поповнення – колишнього учителя школи, грамотного, наполегливого, відданого, наукі. Саме такою була Олександра Миколаївна Тищенко – випускниця російського відділення Ніжинського педінституту, мій класний керівник, учителька, з якої почалося мое прагнення вчитися в Ніжині. Однокласники любили її, бо стала вона тим світлом, якого давно чекали. І я була щаслива сказати Євгенії Григорівні про улюблenu вчительку найкращі слова. Олександра Миколаївна стала вести практичні з російської мови, правда, не у нас, але ми часто зустрічалися, не цуралися розмов (так ведеться й досі).

К.Ф. Волинчкова, М.В. Красильник, Л.Г. Керенцева, Я.А. Спринчак – які солідні імена! І молоденька Г.Я. Томіліна "приглянулася" нашому курсові. Та авторитетом був тоді Є.М. Михальський. І досі, коли дошукуюся в учнів знання художніх текстів, посилаюся у вимогах на нього: "какой размер сапог носил Плюшкин", "какие глаза были у Бэлы", "какое отчество...". Пам'ятаю, як успішно виступила на семінарському занятті, коли розглядали "Війну і мир" Толстого (страшенно хотілося вразити Михальського – просиділа всю ніч над критикою), проговорила ледь не всю пару, і група була відпущенна з легкої руки Євгенія Михайловича (у винагороду за якісну підготовку) святкувати Першотравень.

Н.М. Жаркевич була зовсім юною викладачкою, коли очолила нашу групу пошуковців у поїздці до Краснодону. Незабутня екскурсія! Шкода, що час міняє героїв і погляди на їх роль в історії. Коли повернулися, сповнені вражень про молодогвардійське підпілля, була підсумкова факультетська конференція. Нікому не хотіла я тоді дозволити відібрати найоригінальнішу тему спогадів – нашу таємну нічну вилазку (без відома Н.М.) до шахти ім. С. Тюленіна, спровокованої ентузіастом, ватажком усіх витівок філфаку, Васею Щербатим. Кусок антрациту зі дна шахти! Такого розкішного спогаду не забути ніколи. Бригадир-пронідник, родом з Чернігівщини, шляхетно подарував нам, молодому племені, свій вихідний час після зміни – ніч. Обмундировані в шахтарське врання, мокрі, брудні, щасливі, поверталися ми на світ божий пішки, бо вагонетки опівночі не перевозили людей. А на грішній землі нас розшукувала вже Н.М. Жаркевич. Була рання весна, панував сніг, калюжі в Краснодоні наганяли печаль, але ми, охлюпнувшись в директорській лазні (з керівником Щербатим з'ясував відразу всі нюанси цієї "подорожі"), "повзли" на світанку до готелю, несучи в руках мокрі вузлики з білизною. Проймав холод, зате враження!

А на другий день, по дорозі в Ровеньки, наш автобус потрапив в аварію. Обійшлося без ушкоджень, але довго чекали заміни транспор-

ту. Льоня Нестеренко тоді вписав до моого блокнота кілька своїх віршиків-посвят, які бережу досі.

Г.П. Васильківський запам'ятаємою свою коректною поведінкою, етичністю, стриманістю. Міг шепнути на вушко сором'язливій студентці комплемент відносно ґудзика на кофтині. Наша дівоча група замріяно слухала вічну історію любові Ромео та Джульєтти... Тоді ще не знали ми, що зарубіжна література стане шкільним предметом, нашою дискусійною проблемою. Васильківський не просто викладав "зарубіжку", він учив любити світову культуру. Дуже шкодую, що не знала я тоді лекцій Д.С. Наливайка, який незабаром залишив Ніжин. А хлопці з українського бігали на його лекції, старалися зазнайомитися... мабуть, нюхом чули особистість. Для нас, тепер учителів-зарубіжників, викладання літератури просто неможливе без його імені. Дошукуюся до всього, де авторствує Д.С. Наливайко, — до статей, програм, підручників.

Роки моого студентства багаті на друзів. Усіх не злічити. Та з-поміж інших, звичайно, це В. Щербатий, Т. Добреля, О. Мельник, Л. Піленко-Новгородська, В. Снітко, Н. Сидоренко, Т. Моринець, Т. Соколова, В. Мазепа (вибачайте всі, кого не назвала) і, звичайно, хлопці з Узбекистану. Радик Гайсин — це ім'я відлунює радістю спілкування і журбою втрати. Де ти, Радику? Чому мовчиш? Ми розшукували тебе з В. Щербатим. Радик був Ленінським стипендіатом, священно ставився до книги; у нього, чи не в одного в гуртожитку, була своя бібліотека, бо відмовляв собі у лишній тарілці їжі чи одягу, а книжку, що запала в серце, таки купував. А я тихцем заздрила йому, що може ось так, а я ні. Іноді Радик запрошує подивитися новопридбане видання. Поїхав він з Ніжина дипломованим учителем, а був ще зовсім хлопчиком, як і інші наші українські "парубки" (щоправда, під кінець навчання на курсі залишилося з-поміж дівчат їх двоє — Щербатий та Гончаренко (тепер директор школи, поет)). Пам'ятаю, починалося врученння дипломів, а хлопців у залі нема... Дипломи вручав проректор А.Д. Батурський. У останню мить вбігають спітніли, захекані хлопці — догравали в футбол під гуртожитком. Батурський, тиснувши їм руки, пожартував, щоб не запізнюювалися на уроки в школі..

Остання листівка від Р. Гайсина була вітальною, травневою, з неї довідалася, що народився в нього син Азамат (обожнював Лермонтова, тому й ім'я не випадкове — з "Героя нашого часу"). Сам Радик теж був "героєм нашого часу".

Не злічити отих споминів, не зупинити... Пройшли вони над життям, як найсвітліші, найвидовищніші.

Гоголівський сміх "крізь слози" — це й моє життя. І завдячуємо нашому "білому лебедеві" — не тільки за знання, а й за романтику, юні ідеали, спілкування, пошук і просто за світлі емоції молодого життя.

Були в цьому житті пончики по 5 копійок, "загальнонародна баня" в центрі міста, кінотеатр "Ленінського комсомолу" і набитий книгами з бібліотеки на Гоголівській величезний портфель, який треба було "ковтнути" за тиждень. (Дивуюся тепер, що мої вчораши учні, студенти Сумського педуніверситету, ніколи не говорять про завантаженість, про те, що чогось не встигають прочитати, що просто ніколи приїхати додому, бо треба сидіти в читалці...). Ми бігли до читального залу й "морочили голову" часом нецікавим чтивом, аби на практичних не осоромитися. А якщо вже вдавалося задовольнити викладача відповідлю, то щастю не було меж! Потім можна було вдома похвалитися успіхами (батько мій, Анатолій Іванович Марченко, теж закінчив Ніжинський педінститут, відразу після війни – фізмат, а потім, мені "за компанію", ще й історичний, щоправда, доучувався в Чернігові, а потім у Києві, бо в Ніжині заочників закрили). Від батька й розпочався інтерес до творчості М. Гоголя. Коли була дівчам, бувало, на сон грядущий замість казки батько розповідав історії з "Вечорів..." Гоголя. Я замружувалася й тремтіла від страху, коли вночі акторським голосом він оповідав сторінки з "Вія", а мати сердилися й казала: "Нащо ото дитині таке на ніч розповідати..." Але хотілося слухати саме "таке" – страшне й веселе... Мабуть, ото вже тоді витав наді мною дух гоголівського вузу.

Династія наша вчительська. Бабуся моя, Наталка Миколаївна Марченко, теж викладала російську, а свого часу закінчила Полтавський інститут благородних дівчат. Добре знала німецьку, французьку, та й мене потроху в знаннях останньої тренувала. Французька вивчалася в єдиній школі району. Знання мої були слабенькі.

А Клавдію Іванівну Монахову, я знаю, традиційно боялися й шанували в інституті з покоління в покоління. Земля їй буде пухом. Добре таки ганяла нас по сторінках періодики, бо я й світу не бачила на I курсі із-за французької. Вихідного дня вмощувалася за довгим старовинним столом (жила тоді на квартирі поблизу інституту в Зайцевих – добрих, інтелігентних людей; самотні жінки проводили вільний час свій у садівництві й читанні, та й мене до того привчили. Так би й жила я вікном до інституту, якби на II курсі не запретендував на мою кімнату їхній племінник-студент. А шкода, господарки володіли іноземними мовами, читали в оригіналі Гете, Шиллера, Флобера...). Так ото я й "відпочивала" за перекладами текстів з французької, постійно заглядаючи до словника. А потім, старанністю й вимогливістю К. І. Монахової, пробилася в передові ряди "зубрьожників" і склала державний екзамен на "5". Це був справді один із кращих результатів моого студентського життя, хоч воно таке барвисте отими сесійними вариаціями...

А як ми боялися держекзамену з російської мови! Членом комісії була Г.П. Циганенко – автор словників, довідників. Але все пройшло тихо-мирно, без "кактусів". Держекзамен складали в картинній галереї та й практичні з французької проводилися там. Тому в деталях пам'ятаю кожну картину.

Ішов 1973 рік... Весною в інституті відбулося незабутня зустріч гнідашівців. О.М. Євстаф'єва передала мені наспіх написану записку з проханням зустріти групу гостей із Сумщини – батьківщини К.С. Гнідаша. Привіз тоді групу пionерів із Сологубівки вчитель історії М.І. Шевченко. Я вже знала, що поїду вчителювати на Сумщину. З того часу з Михайлом Івановичем неодноразово перетиналися наші дороги, бо був він ентузіастом, пошуковцем, основоположником музеїної справи при школі на Роменщині.

Весна вже дурманила наші голови, а треба було готуватися до екзаменів. Часто згадую останній наш у стінах вузу День факультету 1 квітня 1973 року. Йому приурочили, чи не найкращу за багато років, гумористичну прощальну газету "Летите и размножайтесь" (за назву добре дісталося від Євстаф'євої). Довелося "закосити" пару днів занять і провалитися на підлозі в гуртожитку над своїм витвором (у співавторстві з Мишею Коледою – художником, земляком, навчався тоді на II курсі російського відділення теж). Пізніше Григорій Васильович довго згадував нашу газету і беріг на кафедрі.

Не можу не згадати про те, що завжди мала, як кажуть зараз, "лапу" в бібліотеці кафедри літератури – Марію Спиридонівну Бондаревську. І книжечку припасе, і пораду дастъ, і дівочі секрети вислухає. Листувалися довго з нею.

Та чи не найбільшим улюбленим студентів усіх факультетів був Л.І. Попріткін. Маленький, жвавий, жартівлівий, він спонукав нас із задоволенням бігати на фізкульт заняттях у парку. Взимку – на лижах, улітку (на втіху й на сміх усім бажаючим "поприкалюватися") – з лижними палицями по асфальту, бігали ми тренуючись і забавляючись водночас. Йому подобалося дражнити мене прізвищем "Хаменко". Складаємо якось ми залік з плавання влітку на Десні після закінчення I курсу... Спека, розваги і... Попріткін на березі з рупором у руках (поки ми бовтаємося у воді, не маючи ніякого наміру "здавати залік" – 20 м плавом). Попріткін з берега питаеться: "Хаменко, ви ідете или плывете?" "Плыву", – відповідаю, хоча, звісно, хто б там навчився так швидко плавати... Вранці музпед сурмить під палаткою підйом, вискачуємо невиспані й сердиті, але сон проходить миттю, бо Десна зустрічає свіжістю й обімами прохолодної води. А потім шеф-повар з Ніжинського ресторану дядя Коля вчить нас "на камбузі" швидко чистити рибу, варити уху та інших премудростей. І викладачі, і студенти – на рівних – усі відпочиваємо, дихаємо медуницєю літа,

"боремося за виживання" у прокурених будиночках (жаби й комарі нас не полишають ні на мить).

А яка щаслива осінь першокурсника! Ми на збиранні врожаю у с. Зеленівка Бахмацького району. Допомоги з нас небагато, та пожвавлення в сільське життя студенти вносили завжди. У сусідньому колгоспі так само "трудяться" хлопці-узбеки, прокрадаючись вечорами до нас на спілкування. Ми з В. Щербатим вирішили, як найзавзятіші комсомольці, заробити грошенят більше інших і добровільно подалися на силосування. Чоловіки-водії не раз, знущаючись над моїм 42 розміром виданих колгоспним завгоспом чобіт та неповороткістю дівчини з вилами у силосній масі на машині, засипали з головою кукурудзою. Приходили з роботи мокрі, знесилені, але пишалися, що вносили "найбільший вклад" у справу колгоспного виробництва. І скільки ж було сміху в дівчат, а нашої образи, коли на підсумкових зборах голова, оголошуєчи подяки і вручаючи винагороди, повідомив, що Марченко й Щербатий заробили по 8 крб., а інші – по 20-25 крб. Лише одного дня мені повезло повалитися з дівчатами на току на величезних вагах, слухаючи анекdoti з уст незабутньої "фольклористки" Т. Соколової, яка талановито "травила" нам цікаві історії усі інститутські роки. Ото так я заробляла першого карбованця...

"Майорцями мигтять миттєвості в минулі..." Та час не власний над першоджерелами нашого натхнення, наших споминів, над любов'ю і пам'яттю. Душа живиться цією великою любов'ю до прадавніх стін улюбленого вузу.

Довголіття тобі, любий наш друже!

Весни б у Ніжині напитись
І повернуть невпинний час!
Прийду до тебе, щоб вклонитись,
Старинний друже, лебідь наш.

Не розлюбив ти з нас нікого,
Не зрікся в часі і добі,
У Ніжин кличе нас дорога,
Щоби подякувати тобі.

Сама історія вручила
Нам спадок гордої краси,
Наш інститут – це мудрість, сила,
Притулок знань у всі часи.

Весни б у Ніжині торкнутись,
Вернути в юність хоч на мить,
Я мрію завжди повернутись,
Щоб про життя поговорити.

Мій сивий друже ясночолий,
Вже інші весни, вже не ті,
Гудять на вишнях інші бджоли,
І родять вишні не мені.

Та до лиця тобі перука,
Ця білокура, осяйна,
Із стін твоїх життя наука
Нас всіх на битви повела.

Тече Остер в обіймах неба...
І білий лебідь наш пливє...
Нам до джерел приїхати треба,
Твій ювілей хай всіх збере!

ДЕКАН

Розповідь про Григорія Васильовича Самойленка хочеться виокремити з загального потоку споминів. Енергійний, невисокий чорнявий молодий викладач відразу завоював наші серця, коли прийшов до інституту після аспірантури і почав викладати курс російської літератури XIX ст. Двічі проходила я практику в школах Ніжина та Крут під його керівництвом. Писала й переписувала курсову про дві редакції повісті Гоголя "Тарас Бульба". Григорій Васильович тактовно, але вимогливо ставився до невправної спроби недосвідчені студентки писати "наукову" працю. Це уроки на все життя. Роблячи виноски за текстом, цитуючи, завжди з страхом перевіряю, чи правильно це роблю, чи відповідає це вимогам сучасного правопису. Бо так учив Григорій Васильович. Він був демократичним, людянім викладачем, нашим улюбленім деканом. І коли у молодого декана народився син, на курсі довго обговорювали цю новину, аби достойно привітати поповнення в сім'ї Самойленків.

Кожен конспект своїх уроків на практиці в Крутах готувала довго й охоче, бо дуже хотілося заслужити похвалу Григорія Васильовича і сподобатися Хвостикам (у 10 класі було багато хлопців із цим смішним прізвищем). Григорій Васильович радив, перевіряв, приїжджав у школу, сидів на уроках, робив зауваження і хвалив. Це була школа справжньої методики! Бо Самойленко добре зновував школу, прийшов до вузу після перевірки школою, дітьми. Ми любили його щиро, самовіддано. Для багатьох поколінь студентської юні він став "Гришею-порадником, наставником, Учителем". З таким же теплом розповідала завжди про нього моя донька, яка теж закінчила філфак Ніжинського університету і ніколи не забуває щось пригадати із приємностей виконання обов'язків старости групи, коли деканом був Г.В. Самойленко. Григорій Васи-

льович підтримав мене в перші роки роботи в школі, коли приходили розпач, розчарування, безнадія. Він завжди вірив у мене, а я хотіла зростати, не розчаровувати свого наставника. І надіслані методики, і статті, що з'являлися в періодиці, підписані його іменем, перечитувала до дрібниць, пишалася, що декан не забуває одну з своїх численних випускниць. Г.В. Самойленко – людина надзвичайного працелюбства. Я давно поїхала з Чернігівщини, та люблю читати про цей багатий мистецький край. Завдячуюмо за це Самойленку, його дослідженням, розвідкам, книгам. Розповідь про Марію Заньковецьку і Поліський край я одержала від нього як одне із останніх видань. Тільки використані джерела в книзі наводять на думку про велику пошукову роботу, проведену професором Самойленком. А зміст! "Я довічно жила б у Ніжині", – мріяла М. Заньковецька. Отак і мені хочеться вертати в "місто ніжності", як пише у своїх віршах моя донька, щоб вдячно вклонитися Людині, Громадянину, Деканові Самойленку Г.В.

Заразив він і мене краєзнавством, невпинним бажанням бути корисною людям.

Не вправдала я надій продовжити навчання в аспірантурі, маючи рекомендацію кафедри літератури, маючи безцінні поради Григорія Васильовича. Чи то життєві випробування, чи обставини, чи ледарство завадили, – тепер уже не варто дошукуватись віправдань. А можливо, було інше призначення – бути сільським учителем і не зраджувати стежці між беріз до Пустовійтівської школи впродовж 32 років?

Завдячу Григорію Васильовичу присвоєнням мені звання заслуженого Вчителя України. Одного року з ним отримали ми по званню (він став професором). Тепер у мене свої вдячні учні, а я, як завжди, слухняна учениця улюбленого викладача – Самойленка Г.В. Свято бере жу студентські фотографії, де ми на останньому дзвоникові пригощаємо свого декана традиційною пересоленою кашею в горщику. Він сміється і обов'язково пробує... Самойленко завжди був свій серед студентства. І не змінили його ні звання, ні заслуги, ні роки. А "соленої каші" у вузі було, думаю, немало. Написана ним книга про громадсько-культурне та літературну життя в Чернігові кінця XIX – поч. ХХ ст. підказує думку про те, що час написати книгу про одного з них, хто самовіддано й палко любить Ніжин і молодь, хто віддав своє серце тисячам студентів, хто завжди з нами – учителями-словесниками 70-х, 90-х, учителями ХХІ століття. Зажди із великою радістю відкриваю конверт і читаю незмінно етичне звертання "Вельмишановна Тамаро Анатоліївно...".

Хочу побажати кожному майбутньому початківцю-вчителю такого мудрого, простого, глибокого й талановитого Вчителя, як Григорій Васильович Самойленко. Він є справжнім громадянином України, батьком, що виховав синів-науковців, дідусем, добрим другом колег і студентів. Многая літа, незабутній наш декан!

Студенти 70-х завжди любляче питаютъ: "А як наш Гриша?". Студенти 90-х кажуть: "Професор Самойленко казав, попереджав, радив..." І так буде завжди, поки є Ви і ми, Ваші наступники. Пагіння весни дає нову поросль, не завжди таку, як нам хотілося б. Але якщо в неї міцне коріння, то обов'язково зросте могутнє дерево. Живлюще коріння знань, отриманих у нашому вузі, дало гілясті покоління цікавих людей, про яких Ви згадуєте у своїх книгах.

"Майорцями мигтять миттєвості в минулі", – так пише О. Марченко. Ці миттєвості вертають мене в житті на найважливіший екзамен-звіт перед Вами. Якісні штамповані, заяложені слова приходять і лягають на покіс, а хотілося сказати дуже просто, природно, але не штамповано. Одне-єдине слово: Дякую! – ось і все.

Живіть довго, продуктивно, світло.

Проміння Вашої особистості взяли в дорогу ми – Ваші вдячні учні, нащадки.

О.Г. Самойленко

**Уроки минулого: критика й самокритика на порядку денному
(Викладачі Ніжинської вищої школи
1930-х рр. про себе, колег і свій вуз)**

Ніжинська вища школа займає славну сторінку в багатовіковій історії українського науки й освіти, проте за 200 років функціонування навчального закладу, йому доводилося переживати не лише роки розквіту, але й часи руйнації. До одного з найтрагічніших періодів в історії ніжинського вузу, як і для всього українського народу, належать 30-ті роки ХХ ст., коли масові репресії, пильний контроль з боку партійних і силових структур, "критика і самокритика", боротьба за виживання і відмова від власних переконань стали звичним явищем. Особливо руйнівними виявилися 1933 та 1937 роки, і якщо події, що розгорнулись у 33-му році в Ніжинському інституті народної освіти, більш-менш знайшли своє відзеркалення в сучасній українській історіографії [1], то життя вузу другої половини 30-х років ХХ ст. майже не висвітлено в історичній науці [2]. Це пояснюється двома головними причинами: з одного боку, загибеллю значної кількості документів (за 1936–1941 рр.), що стосувались життєдіяльності інституту, під час попадання авіабомб у потяг у ході евакуації архіву в 1941 році біля Смоленська; з іншого, зосередження цілої низки документів у "спецфондах", що ускладнює їх залучення до дослідження. Тому публікація будь-яких винайдених документів, які проливають світло на ті трагічні роки, дозволяють пірнути у морально-психологічну атмосферу того часу, на нашу думку, є безсумнівно корисним*.

Початок 1937/1938 навчального року виявився для Ніжинського педагогічного інституту зовсім не святковим. В Ніжині, як і в Україні в цілому, розгорталася кампанія пошуку учасників "антирадянської української націоналістичної організації", поштовх чому надало рішення серпневого (1937р.) Пленуму ЦК КП(б)У. Реакція карних органів, які ретельно готувалися до нової хвилі репресій, була миттєвою. Працівники ніжинського райвідділу НКВС сфабрикували справу "Литвинова – Загрецького". Серед головних звинувачених однією з ключових осіб був директор Ніжинського педінституту Микола Павлович Загрецький, який займав цю посаду з 1935 р. За два роки, протягом яких М.П.Загрецький перебував на посаді директора інституту, на нього були написані численні "свідчення", які викривали всю "ворожість" дій у напрямку підтримки соціалістичного процесу виховання майбутніх учителів (про що свідчать десятки листів-доносів викладачів і студентів НПІ до місцевих партійних органів та органів НКВС). На стільки відома в Ніжині людина, як Загрецький, не могла залишитися без уваги місцевих силових органів. Робота в обласному центрі та його знайомство з низкою українських партійних і державних функціонерів лише підсилювали інтерес. З цього моменту розпочалася "боротьба" директора інституту за власне виживання, але доля М.Загрецького вже була практично вирішена. 5 вересня 1937 р. відбулося засідання партійного комітету педінституту, на якому розглянули справу директора НПІ і прийняли рішення про виключення його з лав КП(б)У, а 7–8 вересня були скликані розширені партійні збори педінституту, на які запросили комісію райкому КП(б)У. Згідно з протоколом, на порядок денний було внесено обговорення матеріалів, опублікованих у газеті "Більшовик" від 4/IX/1937 р. "Націоналістичне кубло та висновки в газеті "Нове село" і рішення партійного комітету від 5/IX/1937 р. Участники зборів були не багатослівними, а думки – одностайними: "Чухрій: Приєднуйсь до постанови парткомітету про виключення Загрецького з партії... Бородавка: Моя пропозиція – винести Загрецькому партійну недовіру і просити відповідні органи прибрati його...". Партійні збори підтримали виключення М.П.Загрецького з лав партії як ворожу для неї людину (11/XI/1937р. його було звільнено і з посади директора НПІ). Такі події передували запропонованим у публікації документам.

**Протокол
засідання Міському при Ніжинському педінституті
від 9/IX-1937 р.**

Порядок дня:

1/ Розгляд матеріалів, уміщених в пресі про класових ворогів [1], що працюють в інституті.

Товарищ Сатановський пропонує зачитати матеріали преси, викрити до кінця класових ворогів, добитись того, щоб викрити інших ворогів.

Сатановський [2] пропонує тов. Делію зачитати статтю про націоналістичне кубло в інституті (Зачитуються всі статті, що були надруковані в газетах). Сатановський зазначає, що вороги діяли і діють, з ними боротьби не вели, в обговоренні треба до кінця викрити всіх ворогів, не звертати уваги на особи. В такому напрямку поведемо збори.

Першим записався до виступу Гончаренка [3]: Вміщена стаття в "Комуністі", редакцію якого очищено від троцькістських соратників, дає вірно оцінку діям у Ніжинському педінституті. Виходячи з цієї статті, так треба і розглядати роботу інституту. Треба критикувати дії Ніжинського районку, РПК, прокуратури. Я дам нові факти, що будуть оповіщені незабаром у пресі. Характерно, що Сатановський перед читанням з "Комуніста" каже: "Читайте не все, а що стосується інституту". Ваше відношення т. Сатановський, це відношення негідного члена партії. Правий Шут [4], що сказав про читання всієї статті, мова про мене не йде. В районній пресі "факти брехливі, не вірні факти". Прошу розглянути довідку з Лубенського інституту. Правда, в мене був скандал у Лубнах. Я там, керував кафедрою. Я часто виступав з критикою завуча, називаючи його роботу "пустим місцем". Завуч звинувачував мене в плагіатстві. Суд виніс догану завочу. Завуч був петлюровець, директора зняли з Лубенського інституту, мене ніхто не виганяв. В Черкасах я знову керував кафедрою до ліквідації факультету. Далі йде звинувачення мене в помилках під час лекції про Шевченка. Я дав вірну відповідь і всі звинувачення в пресі брехливі. Я це стверджую – дописувач невірно орієнтує громадськість. В Ніжинській пресі написано не вірно. Писали Артеменко [5] і Вербицький [6] (вони працювали на сількорській роботі не погано, я теж колись працював). Ці хлопці пишуть таку річ: "У виступах комсомольці вказували на ворожі дії Гончаренка". Чому не написано, хто з комсомольців говорив? Райгазета займається шуйкою і наклепами, всі обвинувачення створили дописувачі. 150 комсомольців свідчать, що такого в конспектах немає. Всі студенти, котрі не заплутані Загрецьким [7]. (Далі Гончаренко говорив про Міхальського [8]): "Це Гончаренко поставив "незадовільно" студенту Міхальському, за те, що нац. літературознавство принесло користь". Стеценку [9] я теж поставив незадовільно за цитати з хрестоматії Дорошкевича [10].

Питання Забарило [11]: – А можна за це бали ставить?

Гончаренко: Можливо, ні! Коли в мене виникли непорозуміння з інститутом, Стеценко і Міхальський зі своїми рефератами зробили своє діло. По конкурсу мене звільнено, але Загрецький не дав всіх підстав для цього. В чому мої помилки?

На жаль, Сатановський затискував критику, це його стиль роботи. Мені ніхто цілий рік на мої помилки не вказував. Лише тоді, коли я поставив незадовільні оцінки Стеценку і Міхальському, вони підняли бучу... Я не критично ставився до Йосипчука і до писаки Кулика [12]. Я

цю помилку засуджую. Я не знав, що Кулик тоді був ворогом народу. Він був членом ЦК.

Сайко [13]: А з рефератами як?

Гончаренко: Я вважаю, що там у мене все гаразд.

Сайко: Треба було викрити Ваше шахрайство.

Гончаренко: Оцінки і заяви студентів обговорено на засідані кафедри 2 липня, тоді ж обговорено й заяву Дубини [14]. Тоді ж ухвалили доручити Сайку скласти резолюцію, а про мене поставити питання на МК. Я подав заяву до РПК, де зазначив, що треба перевірити роботу декана Повода [15], роботу кафедри і Сайка, але присутній Сатановський займався тим, чим не слід – вів невірну лінію. Мені не зрозуміло, чому відпุсники не критикували, потім почали критикувати. Я поставив питання на МК, він зайняв невірну позицію – підтвердив ухвалу кафедри, то члени цієї кафедри – жінки наших адміністраторів Дубина, Сайко, Забарило. На засіданні Сатановський вів лінію – не затискувати критики, позбавивши мене можливості висловитися. Сатановський я сказав: "Справа так не пройде, ви прихвостень Загрецького, бігали на побігеньках, дискредитували профорганізацію. Шкідливої роботи до кінця не викрито, а саме: Сайко протаскував методи троцькістсько-авербахівського порядку, груповщину, організував "науковий" гурток. (Стеценко: це я організував, Сайко – очолив його). Члени цього гуртка – Стеценко – дає націоналістичну літературу, Міхальський розповсюджує націоналістичні твердження. Це тягнеться в маси студентів. Мої помилки – некритичне ставлення до писанини ворогів народу. Я погоджується із статтею "Комуналіста". Коли за цією статтею піде критика, буде велика користь. Помилки визнаю й засуджую.

Савченко: Гончаренку, ви не відповіли на запитання, як ви кваліфікуєте матеріали обласної газети?

Гончаренко: Газета авторитетна після викриття Маркітана [16]. Мені нічого говорити про її політичну практику і політичні завдання. Я фактичними документами доведу, що дописувача інформували про мене невірно.

Терещенко [17]: Ви кажете, що Сайко організував троцькістсько-авербахівський гурток. В чому полягає його робота?

Гончаренко: Авербахівський метод полягає в культурній груповщині, в пропаганді троцькістських тверджень. Груповщина в тому, що Стеценко дав Стрелко націоналістичну писанину, студент Міхальський обстоює націоналістично-шкідливі твердження. Це і є конрреволюційно-авербахівська практика.

Терещенко: Ви були в Харкові, розкажіть про літературні організації, до яких ви належали?

Гончаренко: Я закінчив у 1931 році аспірантуру, поїхав до Артемівська. Юрченко і Вороний [18] – ці хлопці привели мене до аспіран-

тури. Потім був на хлібозаготівлі. Дисертації я не написав. Вірші писав, але в організації не вступав.

Сатановський: Запитання не слід давати тільки Гончаренку. Treba говорити про всіх.

Виступ Оніпко [19]: Промова Гончаренка – це промова настоящого афериста і ворога. Вся поведінка його така : він на зібранні може бути присутнім, виступити з революційною промовою, кричати, а вже через хвилину Гончаренка вже не стало. В рефератах Гончаренко не виправив політичних помилок... Там студенти написали, що під час революції 1905–07 років гегемоном були селяни, а не робітничий клас. Консультації проводив так: сидів – 2 хвилини, писав 2 години. Це аферист і не більше. Наші помилки в тому, що ми ліберально до нього віднеслись. В газеті "Нове село" зазначено про сімейственність. Я хотіла б, щоб МК зняв це звинувачення проти мене. Тов. Сладковська [20] – гарний асистент і звинуватили її тут невірно.

Виступ Сайка: Мене кваліфіковано, як ворога народу, українського націоналіста, що нахабно протягував націоналізм, контрреволюцію. Обвинувачення глибокі і серйозні. Продумавши після цього ці обвинувачення, я прийшов до висновку, що в основному вони вірні. Найбільша моя помилка в тому, що в тих частинах курсу, де я читав про ідеологію українських контрреволюціонерів, я відвів непропорціонально більше часу. Я чистосердечно визнаю, що з 130 год. курсу на вивчення націоналізму відведено 20–25% часу. Як це об'єктивно сталося? Суб'єктивно я виходив з методології класиків-марксистів. Для знищеннЯ ворогів у всіх його проявах, надбудовах, в образах, я вважав, що їх треба знати. Я приділив їм багато уваги. Я мав одне суб'єктивне бажання. Я хотів викликати ненависть до ворога, подаючи твори "Сонячна машина", "Базар" [21]. Я хотів цю брехню, дворушництво розкрити. У Вступі я підкresлював, що контрреволюціонери доводили, що Винниченко [22] контрреволюціонер в політиці, а в літературі – пролетарський письменник. Щоб розкрити контрреволюційну суть Винниченка, Чупринки [23], цього бандита, що замінив перо на відріз, Олеся [24] – я багато приділив їм уваги. В цьому моя найбільша провінна. Від студентів я в основному вимагав знань контрреволюційної діяльності ворогів народу, вимагав, виходячи з помилок методологічних. На лекціях з теорії літератури я вимагав класичних прикладів, але студентів присікав. Ніколи не було випадків, що "незад." ставив за те, що студент не здав творів націоналістів. Але були такі випадки: студент дає таку оцінку Олесю – фашист. Соціологітарська оцінка мене не задовольнила. Тут я вимагав конкретизації. Кажуть, я замовчував – це невірно, не було в мене такого наміру. Я чесно ставився у вимогах знань художніх текстів, у мене не було лібералізму. Може, я ставився не тактовно, брутально, цього я не заперечую, це, можливо, моя дрібна буржуазна

роздбещеність, чи нервовість, а хворий я міг це зробити. Я поступав антипедагогічно.

(Потім відповідає Гончаренку): Троцькістсько-авербахівські методи мені не властиві. У виправдання скажу – я читав і на дворічному інституті. З 80 годин курсу на Тесленка [25] я дав там 4 години, а на Винниченка і 5 хвилин не уділив.

Вірне зауваження – погано я керував кафедрою. Мені члени кафедри не сприяли, особливо коли приїхав Гончаренко. Він не на одне засідання не прибував. Гончаренко дозволяв собі вільність у виконанні програм, взявши у Йосипчука ряд шкідливих матеріалів. Своєї вини я не зменшую. Відносно шкідливого змісту моєї збірки: "Жайворонок степу" [26] містить політично шкідливі вірші, де я ідеалізував село, хутори, не вірне ставлення до міста, споглядне ставлення до природи. В цій збірці багато шкідливого. Моя вина, що я не звернувся до Головліту про її заборону. Я критикував себе з цього приводу – два рази. Я перебував в організації "Плуг" [27] – це не моя вина, а моя біда. Невірні твердження Артеменка про відсутність у мене прикладів Шевченка, Пушкіна. Таких прикладів поруч я давав багато. Чи використовував я Дубину – у мене ворожих намірів не було. Я йому навпаки допомагав (Потім Сайко кається за погану роботу кафедри).

... Суб'єктивно – це політична спілota, буржуазна розбещеність. Я думав, що я дуже підготований, думав, що зможу вірно, по-партийному вести курс. Коріння моїх помилок – в некритичному ставленні до писання заклятих ворогів народу – Хвилі [28], Чумака, Йосипчука і інших. Не зменшуючи своєї відповідальності, скажу, що допомоги парткомітету, дирекції мені не було.

Виступ студента Михальського: Гончаренко читав курс критики вульгаризованого, соціального викладання літератури, але теми не розгорнув. Гончаренко обмежився переказом Розенталя. Це була декларація, дальнє якої Гончаренко не пішов. Пропустив Грабовського, Панаса Мирного, Котляревського оцінював за журнальною літературою 1936 року під ред. Дзеніса. Використовував статті Осипенка, Колесника [29]. Казав, що Котляревський ідеалізував гетьманщину, суворої критики гетьманщині не дав. Рефератів ми не подписали. Ми всі сигналізували пізно, ми жалілись Поводу про те, що погано читають українську і російську літературу. (Потім переключився на інших викладачів): Грузинський [30] читав тільки до Пушкіна, а всі решта взагалі "ничого не дали".

2-й день. Засідання від 10/IX-1937 р.

Сатановський закликає розгорнути всебічну критику роботи інституту... Я закликав студентів, але їх чомусь мало.

Виступ Стеценка: (Пройшовши по Гончаренку, він заторкнув літературний гурток): Коли було видано ухвалу ЦК ЛКСМ про залу-

чення студентів до наукової роботи, комсомол доручив мені цю справу. Ми організували нараду керівників кафедр, ухвалено було залучити більш здібних студентів до гуртків. Потім за бажанням студентів утворився гурток на літмовному факультеті [12 осіб]. Було одне організаційне засідання. Там же було розроблено тематику. Сайко погодився допомогти в роботі гуртка. Така справа з гуртком.

— У тов. Сайка ще залишилась одна прикра помилка. Можна було за 5–6 років розкритикувати свої помилки, в доповідях він не міг так зробити.

Виступ Дубини: Всі матеріали преси я читав уважно... матеріали подано правдиво про реальну дійсність в інституті. Гончаренко – шахрай. Троцькістсько-авербахівські методи в роботі виявились найбільше у самого Гончаренка. Я був асистентом у Гончаренка. Він 2 рази настирливо радив мені проробити праці Йосипчука, тому що він "великий" авторитет в науці. Сайко казав, що ці твори вчити не треба. Гончаренко робив співставлення матеріалу Йосипчука з вказівками тов. Сталіна – це троцькістсько-авербахівський метод роботи.

Він дискредитував тих, хто йому на це вказував. Авантюризм в роботі його може бути доведено багатьма фактами: не проводив консультацій... Орієнтував студентів на невиконання планів. (Потім він став захищати Сайка).

Виступ Шута: (Розпочав з того, що колектив не опрацював доповідь Сталіна, а потім перейшов до головного): В інституті у нас панує сімейственність, укривальство. Покровительство привело до такого положення: Оніпко-Повід-Зеленов [31] – один круг. Сигнали були про Зеленова, про Оніпко. Хто ж викриє ці хиби, коли тут замкнувся круг – без слів, але це факт. II-круг. Соломаха [32] – Сладківська – Кліменко [33] – родичі (Кліменко не має середньої освіти). Не перевірена робота кафедр, це давало право і Сайку вільно нести відсебячину на лекціях... Безконтрольність дала можливість читати про Винниченка. Газета вказує, що Сайко читав відривки. Одна з форм пропаганди контрреволюційної ідеології – через подачу цитати. Це улюблений метод українських націоналістів. Далі – робота в інституті скерована на створення авторитету одним. Це підкresлювалось, зазначалось. З ким вимагали рахуватися – з Зеленовим, Сайком – це непоколибімі авторитети. Засліплення керівництва призводило до відсутності перевірки. Чому про інші кафедри нічого не говорять? Чому прикривали військову кафедру Мрачковського [34]? Мрачковський став на підлій шлях, а дехто не дозволяв його критикувати. У нього були дружні відносини з ким? (Шут нічого не каже). На військовій кафедрі Амельченка [35] була фашистська пропаганда. Відсутність критики і самокритики призвело до цього. Це привело до того, що і Сайко довів до участі в "Плузі". Про співробітництво з ворогами народу. Сайко каже, що він не знав про

заборону збірки. Вона була в тон "Плугу". Це теж відсутність більшовицької пильності. Хочу зупинитись на виступі Гончаренка. Гончаренко стає в позу гладіатора, який одержав перемогу, але невдало. Кому потрібні його слова: "Я теж колись писав в газеті: Цим ви не прикриєте роботу в інституті. Ще ви говорите: "Нове село – це шуйка". Бо там і ваше призвище". Виступ Гончаренка скерований на залякування. "Знать она сильна, коль лает на слона". Трудова дисципліна у Гончаренка неможлива. Він завжди ховався за лікарські листи. Лекції у Гончаренка – заурядне явище. В рефератах нічого не виправляє помилки. Гончаренко рахує, скільки спеціальних годин зараховано за реферат... Він все знає, на все готовував, він і пропонує і стакан вина, говорити з одним, вивідує у другого, це і авербахівщина [36]. Гончаренко пише – був біля літературських кіл, він вип'ячує авторитет. Гончаренко добре знав про Сайка, але в інституті Гончаренко не казав нічого про Сайка. Це не випадково. Штучними роздорами навряд чи прийдеться замазати свої зв'язки.

Виступ тов. Бур'янського [37]: Я не був учора, але зазначу, що нам треба виправляти ряд кричущих хиб. Ми не врахували доповіді тов. Сталіна. У нас був початок розгортання критики і самокритики. Гончаренко виступив тоді, бив себе в груди, а потім зник. Цей актив не мобілізував уваги всіх на розгортання критики. Критику похоронили. Не випадково, що на кафедрі літератури став ряд політичних помилок. Мені б вже не хотілось говорити про Гончаренка. Він вів себе як захабнілий ворог. На К.Р.К. він силав пісок мені, Сatanовському. Людина, що скотилася в болото, вже нічого не визнає за собою. Така форма замасковування, таке протиставлення себе колективу. Самий запеклий ворог і той щось за собою визнає. Потрібно Гончаренка притягнути до права за протаскування націоналістичних думок. Зрівнювати Йосипчука зі Сталіном – це троцькістський метод роботи. Переходжу до інших кафедр – кафедру Біології у нас не прийнято критикувати. Сто років її не було. Чим це пояснюється? В кафедрі багато дисциплін. Хто зможе критикувати стільки предметів. Богдан [38] не може провести задовільно роботу на кафедрі (він сам на "задовільно" знає зоологію). Чого Загрецький так дивиться, що нема кадрів, нема таких людей. Ми скачуємо до рівня середньої школи (геологія). Керівник кафедри не може дати допомогу. Керівництво – гнило-ліберальне, протягус сімейственність. Стиль роботи – нову людину закликати на квартиру – напоїти вином. Засідання кафедри проходять на квартирі. Чому Давидова [39] нічого про це не каже. Рядом з тим питання пива, вина. Заливай вином усе. Це сімейственність. Далі про роботу кафедри. Тов. Давидова нехай розкриє рота. Довго Давидова і Богдан порівнювались. Богдан не може допустити нерівності між ними, допустити гіршого положення його. Богдан завжди шукав кільце придавити Давидову. Я

пригадую, як Богдан крив Давидову, чуть не побив, коли на нараді молодих наукових робітників не викликали Богдана. Богдан знущався над Давидовою. Плани Богдана не розглядались на кафедрі. Плани не були реальні. Богдан намагався познайомитись з Лободою [40], бо це було добре для його жінки... Все це гнилість, розклад. Одне слово про хімічну кафедру. Кафедри не існує. Ми ж готовимо хіміків, але немає кадрів. Всі дбають про хімічну кафедру, конкурс оголошено пізно, упущенено час. Сигналізую, що кафедри немає, а студенти вимагають цього.

Виступ тов. Воловник [41]: Основа всіх хиб – відсутність критики й самокритики. Розмов про це було багато і ми про це говорили. Я пригадую виступ студента Троцького про Мінька. Він працював благополучно. Ми не научились прислухатися до студентів. Я хочу зупинитися на своїй фізмат кафедрі. Тут не все спокійно. У нас на кафедрі не гаразд з розподілом годин. Минулого року теж важко було отримати години. В цьому році, здавалось, було б легше. З роботою я впорався і мав отримати години. Але мені немає годин ... і всім це зовсім вже байдуже... Принцип матеріальної заінтересованості не можна відкідати, кадри потрібно розставити відповідно до конкретної роботи і користі.

Другий недолік нашої кафедри є консерватизм, боязнь нових людей. Коли б кафедра допомогла молодим кадрам, це можна було б пробити... Про сімейність. Справа не в тому, що працюють Соломаха-Сладківська, Повід-ОНіпко. Треба виходити тут з дійсного стану роботи, а не спирати тільки на сімейність.

Виступ Деля: Я товариши – скажу про основні моменти, що привели до такого стану роботи в інституті, роботу МК. Це політична пасивність. У нас викладацького складу з 70 чоловік. Коли б організували марксистсько-ленінське навчання, з'явилось 20 осіб. Це показує нашу "активність". Так ми загострюємо політичну боєздатність. В цьому винен МК, члени колективу. Другий факт політичної пасивності – це робота військової кафедри... У нас не було чути про готовність до оборони країни. Сайко півроку пробув в МК, нічого не зробив. У мене закралась інша думка. Сайко мав усі можливості працювати. Загрецький захищав у новий склад кандидатуру Сайка. Я з мотивів політичної пасивності був проти кандидатури Сайка в МК. Тов. Загрецький підтримував кандидатуру Сайка. В інституті політична пасивність має велику привілію. На це я більше і зверну увагу. Тепер про поведінку Гончаренка. Він буде в суд подавати на всіх, хто скаже на нього "аферист". Були пропозиції притягти до суду Гончаренка. Я пропоную виключити його із лав організації. Сайку, що визнав себе винним, не місце в інституті – він ворог народу, як сам це визнав. Мені видно, що він справді шкідник – націоналіст.

Мої думки про сімейність. Тут і в газеті звучать неправильні нотки, і в газеті указано, що в інституті працюють море без освіти. Оніпко,

Сладківська – по праву працюють. Друга річ – про якість. Чому ж дружина не може працювати? Тов. Сладківська – гарно працює, гарно кажуть про Сладківську студенти. Студенти про Оніпко кажуть інше. Тов. Шут указує на круги. Можливо, круги є. Критику організовано не так, як слід... Про блок, що говорив Бур'янський. Скажу, що я теж там був активний. За здоров'я молодих ... ми випили по чарці і тільки. МК несе повну відповідальність, що в інституті діяли класові вороги народу. Гончаренка віддати до суду, виключити зі спілки, просити дирекцію про звільнення Сайка.

Виступ Лободи: Матеріали в газеті правдиві проти націоналістичного кубла в інституті. Скажу про нашу кафедру. Величезну політичну поилку зробив я. Я "поїхав" за знахідкою, знайшов Чередника [42]. Я хотів лише ліквідувати прорив в учбовій роботі, я знав, що Чередник – рвач, що він виключений з комсомолу, парторг мене попереджав. Цього я директору не сказав. Так сталося, що ворог народу працював 3 місяці. Помилка моя велика. Партия на мене наклала стягнення. Деліктактцький підхід може привести завжди до таких наслідків. До всього треба підходити з політичного боку.

Про націоналістичне кубло в інституті мова йде давно. Перші збори в інституті, на яких я був, – це про націоналізм Дубини. Тепер я бачу, що це система. Тепер ясно, хто такий Сайко? Я не знав, що він був у націоналістичних організаціях ... Про нього, напевне, знала дирекція, МК. Чому ніхто ніколи не перевіряє наукових робіт? Члени літмовної кафедри про це теж не сказали. Націоналістичний характер роботи в кафедрі очевидний. Підкреслює такий факт: Сайко як член МК. Нічого не робив. Сайко нишком і тихою сапою протаскував націоналізм на лекціях. Пильність наша слаба. Гончаренко з'явився перед зими – повів себе як король. Тепер видно, що він націоналіст (Гончаренко у відповідь) – потім(раніше) не могли наклеяти ярличка. Безумовно, ні Сайкові, ні Дубині, ні Гончаренку не місце в інституті. Треба всіх перевірити, хто у нас працює. Як ми забезпечили себе кадрами? Кафедра хімії не існує тепер, але вона не існувала і весною. Жуковський спав на лекціях, не ходив. Мінько не працював. Дирекції це було відомо з весни. Засідання конкурсної комісії відбулося пізно. Загрецький був дуже радий, що було 7 кандидатів, казав, що з них треба визначити двох. Але за роботу взялися пізно. Коли Бур'янський поїхав зв'язуватись з новими кадрами, я був свідком, що він послав 8 телеграм... Такий стан і з кафедрою фізики... Затягли справу з конкурсом. Як це розцінювати? Чи не свідоме це затягування? Про молоді кадри. Чому Воловник, Грайсеру [43] не дають ходу... Господарська частина у нас дуже слабо працювала. Грайсер залишився на бобах. Чому Антон Матвійович [44] собі тягне 800 годин, Кармінський [45] собі, а Грайсеру об'їдки. Не вірне відношення до молодих кадрів... Спільними силами

викорчуємо ворогів, бо через них ми випускаємо неграмотних студентів, випускаємо неповноцінні кадри.

Виступ Жуковського [46]: Вважаю, що районна і обласна преса зазначали вірно про буржуазно-націоналістичне кубло в інституті. Завдяки цьому в інституті приховувалися професори, доценти, які шкодили інституту, Завальніє, Тихіс [47] діяли 3 роки. Це через відсутність більшовицької пильності. Призначали їх часто через НКО. Там теж не благополучно. Вважаю, що Гончаренко задоволений з того, що про нього в "Комуністі" нічого не має. Там є про всіх, що згадують в районній пресі. Вірно, що у нас багато безтурботності. Є відрив адміністрації від студентства. У нас наявний бюрократизм в роботі, затиснута самокритика. Мушу сказати за шкідництво. Коли в районах зірвано план засіву – це шкідництво. У нас велика академзаборгованість – це теж шкідництво. Не створено умов для закінчення 50 випускників минулого року. Я працював як секретар і як викладач. Я мав ряд недоліків. Моя робота як історика в основному задовільна. Це визнано обстеженням. Під час праці в педтехнікумі я викрив цілий ряд викладачів-шкідників. Я використовую всю пресу, щоб вірно викладати історію. З педтехнікума я пішов за власним бажанням, тому що там не було лекцій.

Про призначення мене Порадою, видачу документів націоналістам.

Визнаю, що в мене були помилки. Я не достатньо звертав увагу на те, щоб повністю прикладти слова тов. Сталіна, що стару Росію всі били. Мушу сказати, що я шкідливої видачі документів не допускав. Всі документи видавались за підписом директора і за його наказом. Все видавав директор. Буржуазні націоналісти – получали дипломи (Яцура). Але знову – це видавав директор Порада [48] – Мельничин [49] – Загрецький. Декому документів не видавали до цього часу, наприклад, Пилипенку [50]. Буржуазним націоналістам видавали документи після вимог прокуратури (Ненадкевич [51]). Є наказ від 10.07. про виключення осіб з інституту (Абрамович, Зеленов, Гончаренко). Цим особам теж видано документи.

Виступ тов. Даденкова [52]: Всі статті вважаю вірними, як розглядаю факти, подані в газетах. Мені доручено керувати учебовою і науковою частиною. В такому разі я обвинувачення повинен прийняти на себе. Які міри необхідно було вчинити, щоб попередити все це. Коли б я своєчасно контролював всі кадри, я б замітив, що Сайко не вірно планує свою роботу. Значить, я повинен поділити звинувачення. Я читав конспекти тільки з частини дисциплін, на кафедру літератури я мало звертав уваги, я довіряв Сайкові. Його виступи, його лекції робили на мене враження чесного радянського робітника. Я не знав його минулого. Я винен, що я цього всього не вивчив. Були факти, що треба було б звернути увагу, але я не виявив пильності. Один раз Гончаренко виступав з промовою про Шевченка. Щось було не так, але

я не міг цього зрозуміти. Гончаренко багато цитував про євреїв, а потім все це відкинув. Я тоді звернув увагу на Сайка, але не наставя на виявленні до кінця значення його виступу. Коли б на це була звернута увага своєчасно, ми б не розбирали грязних антирадянських справ. Так було в Дорошенка [53]. Він коли приїхав, то став вимагати Скрипника [54] для цитат. Я довідався про те, що він хоче робити. Виявилось, що я попередив ще один націоналістичний виступ. У виступі Сайка мені не подобалось, що він приводив приклади своїх творів – вважаю виною Сайка, що в інститут попав Гончаренко. Попереджали, що Гончаренко невживчивий. Треба було все сказати про Гончаренка. Замкнутість, сімейність кафедр у нас є. Я різко виступав проти кафедри фізики. Лобода чесно, по-більшовицькому визнав це. Я керівник кафедри педагогіки. У нас є Пенський, Зима, але факти сімейності у нас є. Що торкається жінок наших робітників – про Сладківську скажу, що вона працювала в школі, в інститут не хотіла йти, роботу веде не погано. Тимошенко [55] – жінка директора – здавалося би, тут сімейність – але хто не знає, що літературний кабінет поставлений добре, що вона працювала до пізнього часу за мізерну плату. Тепер про Гончаренка. У нього "презрительное" відношення до мас, до колективу. Я дивуюсь, як Сатанівський міг не знати зневажливі ставлення до нього. Поредели наши кадри. Ми вигнали полуксендза (Абрамовича), истязателя (Мінька), пустослова (Зеленова)...

Третій день. Продовження засідання 11/IX – 1937 р.

Виступ Зaborського [56]: Почну з роботи військової кафедри. Робота була не на належному рівні. Викладачі погано відвідували військові заняття. Здали норми тільки Дубина і Пухтинський... Комсомол нам мало допомагав, скільки не звертались, нам ніхто не допомагав. Важко було зібрати людей навіть на святкові виступи. Переходжу до себе. В "Новому селі" сказано про мене. Прізвище Лобова мені не відомо. Я про це говорив т. Савченку. На другий день він сказав, що це помилка в газеті, що тут зв'язки не з Лобовим, а з Басовим. Моя жена – сестра женої Басова. Он арестован. Я ничего не имею с ним общего. Какие связи у меня были с Басовым. Когда я был уволен из Перми, я прибыл в Киев. Там я не нашел квартиру и в 1936 году приехал в Нежин. В квартире мне было отказано и я на 9 дней ушел к Басову. Когда мы встречались, то здоровались. Один раз я взял у него Устав военной службы – вот и все мои связи. Прошу все факты проверить детально и пятно с меня снять, связавшись с уполномоченным особого отдела полка Дедовым.

Сатанівський: Вы в гости ходили к Басову? Как вы познакомились?

Зaborский: На сестре женої Басов женился, познакомились в театрі.

Виступ Соломахи: Організації інституту втратили пильність і допустилися того, що стали діяти класові вороги. Скажу про кафедру

фізико-математичного факультету. На кафедрі була сімейственність – працювали Ляховені, Пухтинський, що працювали з Лободою в Кам'янець-Подільському. Лобода привіз Чередника – ворога народу. Зараз робота йде по-новому, бо вилися нові люди, думаю, що там буде критика, буде й робота.

Кафедра математики – стара. На ній працюють люди по 10–15 років. Керівник її Казьмінський – людина, котра нікому і нічого образливоГО сказати не може, він надто м'ягкотілий. Йому важко працювати, щоб задовольнити всі вимоги Делія та інших. Обвинувачення, що молоді кадри затискаються, не вірне. Військова кафедра працювала вкрай незадовільно. Набір у нас проходить вкрай незадовільно.

Сатанівський: Я прошу звернути увагу більше на того, хто у нас в інституті вороги, чи є ворожі виступи?

Соломаха: Вважаю, що хто навмисне таке робить, той ворог. Про керівництво кафедри математики. У нас є там сімейственність. Козмінський ще рік казав, що Делій до роботи з математичного аналізу не здатний. Тепер про звинувачення мене у зв'язках з дирекцією, з Клиником. Зв'язок з директором – коли б він був, міг дати тільки блага. Але Соломаха за 12 років мав тільки 4 раза, за квартиру платить 70 карбованців. Може, Соломаха хоче бути деканом. Лише з цього боку всі знають, я завжди відмовлявся з цього боку. Лише я мав вплив на директора, провів своїх друзів. І такого не було. Колись я просив за свого знайомого т. Монастирського, але цю кандидатуру відхилили. Лобода надавав перевагу Череднику. Значить, тут мене звинуватити в сімейственності не можна. Про сімейственность у зв'язку з працею дружини говорити нічого. Більше сімейственности було в мене з Шутом: я давав стипендію його друзям. Лише дивують факти організації різних вечірок. Дивно, що вечірку члени МК влаштували на квартирі. Про виступ Бур'янського скажу, що після цього виступу всі позалазили в нори.

Виступ Повода: Я думаю, що нечесно споріти з деякими моментами, вміщеними в статтю, але в основному там все вірно і як декан факультету несу відповідальність за роботу факультету. Я захопився бумажною справою, не боровся з бюрократами, не перевіряв робочі плани, учебних планів, надавав значення тільки виконанню учебних годин. Безконтрольність – це стиль роботи – але цьому сприяла відповідна атмосфера: преміювання Сайка і т.д. Все це сприяло зменшенню контролю над ним. Гончаренко зірвав курс. Він, не дивлячись на моє попередження, не прочитав матеріалів про 2-х письменників. Перші кроки Гончаренка в інституті були не чесні, мені назвав одну тему наукової роботи, а Сайкові другу. Сайко винен, що дав характеристику Гончаренку, не дав головне політичної характеристики. Він авантюрист, аферист, класовий ворог, що протаскував націоналізм, пропускав троцькістсько-націоналістичні формулювання в рефератах. Чому це сталося? Яке коріння?

В інституті є сімейственність, немає критики, є затушування роботи. Мене Загрецький орієнтував в низці питань – невірно, від мене не вимагав перевірки роботи. По заявлі Артеменка на Сайка, Загрецький не так як слід орієнтував мене. Сама система керівництва була бюрократична, не було звязку з масами. Про себе пригадую: приїхав у дощ, сидів на вокзалі. Коли прийшов до Жуковського, він запропонував стати до черги, справа тяглася годинами, поки що я не попередив, що кидаю інститут і їду. Нарешті залишився. На мене це склало тяжке враження, потім я звик до тієї атмосфери. Не було настирливої боротьби у Загрецького за кадри. Навіть Загрецький висував на викладання історії секретаря Жуковського, це каже про сімейственність. (Потім звертається до Дубини). – Чому ви раніше не ставили питання про Гончаренка й Йосипчука? Я це не вважаю за щедрий виступ. Ваш виступ – це самозахист. Я гостро критикував директора, а директор критикував нас. Я вважаю, що націоналістичне кубло у нас є і ми повинні його знищити. Чому мало говорив про хімічну кафедру, там витягають роботу асистентів, а професорів покривають. Це питання гостро не ставилося.

Підлабузник у нас Клименко? Як приклад цьому, треба відкинути особисті моменти, інститут вивести на передову лінію.

Загрецький покрив всіх, що з'їхались з усього світу в інститут. Треба всіх мобілізувати на викриття ворожих теорій. Тому зрозуміло, що треба зробити організаційні висновки, до кінця викрити ворогів, викинути їх з інституту.

Далі Сатанівський з'ясовує студенту Міхальському, що про народників у студентів невірний погляд, що це були борці. Я кажу, що говорив, що народництво виродилося в контрреволюційних есерів.

Потім було запитання Митецькому, як це сталося, що він пропагував троцькізм.

Відповідь: Это было очень давно, в общем, во время контрреволюции. Я сказал студентам: "грызите науку молодыми зубами". В этом моя политическая отсталость, ошибка, пробел. Я не знал, в чём дело. Мне студентка Дворник сказала, что это слова Троцкого. Я этого не знал.

Виступ професор Бергацького: Я сказав, що Чередника брати не слід, радив поговорити з партторгом, який теж не радив його брати. Лободі я радив підождати. Лобода молода людина, нервова, збуджена, вирішив рятувати навчальний процес.

Сайко: Гончаренко підтримував ворога народу і через своє шахрайство видавав із себе комсомольця, кандидата партії.

Дорошенко : Тепер скажу про роботу кафедри мови, від керівництва котрої всі відмовляються. Керівництво переходило із рук в руки. Викладачів ніхто не перевіряв, а потім з'явився Даденков. Перший раз це було через три місяці.

Забарило: Як часто це бувас у вузах, не викладачі, а студенти починають розгорнати критику. Колектив викладачів в останню чергу займається цим питанням. Скажу, які у мене загальні враження і про свої власні недоліки. Говорили, що у нас для певних людей створюють умови (персона грата), цим псують людей, доводять цих людей до помилок, а то і до гіршого. Так створювали умови Зеленову, Клімову. Єфімов зірвав учебний рік. Цього року лише провалив, конкретизувати почали Гаєвського, Грузинського, Зеленова, хоч останній ще лекції не читав. Це переноситься і в побут. Мене переселили за 4 години, бо там буде жити якийсь там професор... Мою квартиру зайняв Зеленов – персона грата. Це псує людей, взагалі, дивиться на людей більш зверху. На кафедрі у нас була відсутнія – самокритика і критика. Колись Зеленов зачитував план. У плані було ряд хиб, коли я сказав про це, мене не підтримали (про фарби в літературних шафах). Праця йшла похапцем, що приводило до того, що плани і звіти викладачів не заслуховувались, як правило, студентів не було у нас, а це не давало критики. Це й привело до такого стану в інституті. Кадрова робота на кафедрі була, а в інших кафедрах не було. Професор Грузинський обіцяв довго доповіді, влучно хворів і нічого не зробив... Справа Гончаренка – це справа, за яку я відповідаю. Він приїхав сюди зі стажем бузотера та шкідника. Як він виступив з доповіддю про Шевченка. До доповіді не підготувався, читав з листа, ну, звичайно, він і поніс всячину, говорив, що бог на душу поклав. Це треба було по кафедрі розібрати. Він говорив про сільську революційну буржуазію. Я говорив про це Сайку, але кафедрою нічого не зроблено. В рефераті знову відгукнулась ця "революційна куркульщина". Далі Гончаренко розвавлює просто кафедру, ігнорує засідання. Про реферати, Гончаренко видурив у дирекції за консультацією. Консультації вів невчасно. Далі, Гончаренко, при розгортанні справи на кафедрі, оперся на мене, бо Сайко, Дубина проти нього. Він став опиратися на Зеленова і Абрамовича. Гончаренко і зараз натравлює Зеленова ... йому: "Ви приїхали з РРФСР, Вас відшивають. Чого Ви мовчите, я розрию це націоналістичне кубло". Це все сталося через боязнь критики. На лекції рідко ходив, завуч, директор, декани майже не бували. Був один Сайко. Це веде до зазнайства. Ми маємо критику лише з боку студентів. Про себе, про мою роботу, про роботу асистентів. Я мало був у асистентів, мало давав указівок, хоч план складався спільно. У мене теж асистенти не бували. Щоб не було різного, ми завжди роботу погоджували. Все ніби було гаразд, але і у нас були хиби: ми не критично радили літературу, що належала ворогам народу (Авербах був у тій літературі). Це можна було викрити до викриття Авербаха. У нас нема критики "не взирая на лица". Віримо авторитетам у журналах, правліннях. У мене теж був лібералізм, я теж вірив авторитетам. Ми погано працювали, ми заслуговуємо засудження. Лягну своїх сусідів. Кафедра

мови нам не допомагає. Грузинський дійсний "наездник". У них кафедра засідає по 30 хвилин, завжди Грузинський смішив. Він непогрішний. На лекції до нього ходити не можна. Ніхто не ходить, а він в той час програми не дотримується (у мене, каже, є своя програма). Граматику веде до дієслівника. Веде за своїм методом. Це називається шкідництвом.

Тимошенко: Як член кафедри, за всю роботу на кафедрі я теж несу відповідальність. За Гончаренка говорити не доводиться, своїм відношенням він викрив своє обличчя. Скажу про Сайка. Я, як молодий робітник, від кафедри допомоги не мав. Члени кафедри між собою говорили про різні недоліки, але на широке обговорення справи не виносили. Я мало знала про роботу кафедри, іноді я узناєвала, що було засідання кафедри, але, що там було, я не знала. Лише про двоє останніх засідань про Гончаренка, мене сповіщали. Я вважаю, що мене не цінили, вважали, як неосвіченого робітника. Я була відірвана від роботи кафедри, мене дивувало, що і студенти були відсутні. Як же ми могли знати про свої помилки, членів кафедри. Я не знала, чи добре, чи погано я працювала. Я відірвана була від кафедри, від мас. Все це привело до того, що ми прогляділи методологічні помилки, припущені Сайком. Сімейственість я категорично відкидаю. С каких это пор жены не могут работать с мужьями? Семейственность – это не критическое отношение к работе. Мы стесняемся друг-другу сказать – это семейственность. Работала я добросовестно, но мне не помогали и у меня были ошибки, я рекомендовала студентам Димарова, Жуковского, Авербаха, но когда студентка Горенко попала под влияние Авербаха, то тут же раскритиковала ее реферат, сказала что это фашистские трактовки. Этот момент подтвердит сидящий здесь студент Михальский... Остановлюсь на выступлении Делия. Характеристику работе Делий дал верную. У нас политическая сметана, беспечность, "безтурботність". Он об этом говорил верно, что было плохое в его выступлении. Ошибки могут быть и на других кафедрах. В кафедре биологии, например, здесь Делий хотел отвлечь это внимание (рюмка-друг симейственности). Это выражает семейственность. На специфику методического руководства кафедрой надо было, необходимо, обратить внимание.

Виступ Жуковского нагадав виступ Гончаренка. Своє бюрократичне нутро він хотів замаскувати, посилаючись на роботу інших.

Савченко: Основний недолік роботи МК – це те, що не враховано вказівок тов. Сталіна про безтурботність, не розгорнуто критики, не піднесено на належну височінъ партійність викладання. Цього не зробив партійний комітет. Більшовицької непримиримості в боротьбі з ворогами не виявили як слід. Протягом трьох днів йде обговорення роботи інституту, але ми бачимо, що всього ми ще не зрозуміли, не

уявили завдань, котрі стоять перед нами зараз. Брак питань, є намагання другорядними питаннями ... суть наших прямих завдань. Почну з Даденкова, жаль, що він у нас все на колесах. Він не подав, як заступник директора, питань теоретичного фронту. Час був для цього і сьогодні він відсутній – це безвідповідальнє відношення керівника учебовою роботою, це ж самодержавство. Що важливіше? Їхати додому чи до кінця викрити помилки роботи інституту?

Шут: Про партійність характеру цього виступу говорити не буду, але тримати ніс по вітру – це його система, не займає його, він буде говорити "вокруг да около". Пропозицій не дав. Дубової сталі не применив. Де причини відсутності самокритики? Основне те, що керівники парторганізацій не розгорнули критики. Бракує нам її, кожен має за собою багажець, але за нього не каже. У значній кількості є той чи інший недостаток, але всі бояться його (викрити) відкрити. Треба сказати про низький політичний рівень викладацького складу, є зали... в свою дисципліну. Наведу окремі приклади: Мілецький, наприклад, каже студентам: "Грызите гранит науки молодыми зубами". Студенти його попереджають, кажуть, що це троцькізм, а Мілецький каже: "Я ніколи не був троцькістом". Виходить, що студенти стоять вище на голову від викладачів. Чи забезпечує цей чоловік вимогам ухвали позиції про підготовку високо кваліфікованих кадрів?

Візьмемо Верховинця. Я Миколі Павловичу [57], не раз говорив, що інститут кадрами не забезпечений. Тепер довідалися, що преса нам на це видала.

Про Михайловського (я був у нього на лекції). Він каже студентам, що йод у нас стали виробляти через те, що громадянська війна цього вимагала, а де Ленінське розміщення продуктивних сил? Цього нема. Нема партійності викладання. Про Мінька – можна навести цілій комплекс. Він дисципліну добре знає, але давно студенти мають найбільш незадовільних оцінок. Коли я його взвивав і спитав, у чому причина? Він сказав – "Що я, в рот їм буду класти?", про що свідчить ця відповідь? Де причина того що, 99% оцінок незадовільних? Виявляється, що він веде розмови зі студентами контрреволюційного характеру, які займають час. Чому каша не з салом? Чому не можна баствути? (Мінько це вигадав).

Савченко: У нас є про це матеріали. Не боролись ми за опанування, більше вигляду. На активі Самошевський говорив про "Чорну Раду". Кафедра літературно-мовна не визнавала своїх помилок. Ми не виявляємо непримиримості до будь-яких ворожих випадків про сімейственність. Коли чоловік і жінка працюють на одному виробництві, хіба це сімейственність? У нас була друга сімейственність, придушувалась критика. Матеріали в газеті цілком вірні, бо ми протягом 3-х днів почали розв'язувати язики, але цього недостатньо, наприклад, ім'я

керівника інституту Загрецького хто піддав критиці? Хто зв'язав себе, Сайка, Загрецького – піддав критиці? А про Загрецького сказано, що він зробив багато хибного. Ніхто не зачепив Загрецького. Зараз "Комуnist" поміг нам віправити недоліки з тим, щоб остаточно викорінити залишки троцькізму в інституті. Сайко обґрунтував свій виступ марксистськими фразами, а в кінці про цитування зі свого вірша сказав, що тут нічого немає.

Сайко: Суб'єктивно я так розумів, а об'єктивно – це шкідництво.

Савченко: Суб'єктивно й об'єктивно – це націоналістичний мотлох? Ви стали себе вигороджувати. Гончаренко – хитра ворожа людина... Ми не з усією непримиренністю розглянули його шкідництво. Ми його перевіряли, ми думали, що він почне себе викривати. Цей тип зайняв іншу позицію. Він всіх кращих людей зробив ворогами. Це – вилазка одвертого ворога. Це для нас не повинно бути сумнівом.

Жуковський зайняв позицію хитру. Виступ його навів на деякі думки. Треба покопатись, хто такий Жуковський? Про себе він нічого не сказав... Про роль Жуковського можна сказати, що тут стояла ... стіна.

Савченко: У мене пропозиція така:

- 1) Перебування Сайка на роботі неможливе.
- 2) Про Гончаренка – немає сумніву, що це ворог народу.
- 3) Жуковського – з роботи зняти.
- 4) Мінька зі спілки виключити, з інституту вигнати за протаскування ворожої ідеології [3].

* Автор дослідження вдячний за надання матеріалу і допомоги в здійсненні публікації співробітнику Ніжинського краснавчого музею Ємельянінову Віктору Миколайовичу.

Примітки

1. Матеріалів, уміщених в пресі про класових ворогів – Статті про "націоналістичне кубло в Ніжинському педінституті" в чернігівській газеті "Більшовик" від 4.09.1937 р. та ніжинській газеті "Нове село" від 6 та 8.09.1937 р.

2. Сатанівський – Сатанівський П.А. – директора Ніжинського педінституту в 1938 р.

3. Гончаренко – Гончаренко Яків Кузьмич – викладач НДПІ сер.30-х рр. Репресований у 1937 р.

4. Шут – Шут І.А. – викладач НДПІ у 30-х – 40-х рр.

5. Артеменко – Артеменко Петро Іванович /1918-1942/ український поет. У 1934–1936 рр. студент філологічного фак-ту Ніжинського педінституту, член літостудії. Автор десятків ліричних і патріотичних віршів. Працював у чернігівській газеті "Молодий комунар", а з 1938 р. – у Лубенському учительському інституті. В роки німецької окупації один із

керівників підпільної організації в Лубнах. У квітні 1942 р. схоплений і розстріляний.

6. *Вербицький* – М.Вербицький – студент філологічного фак-ту Ніжинського педінституту 2-ї пол. 30-х рр., літстудієць.

7. *Загрецький* – Загрецький Микола Павлович (1897–1938) – директор НДПІ з 1.01.1935 по 11.09.1937 р. До цього – очолював культурно-освітній відділ Чернігівського обкуму КП(б)У. Звинувачений у націоналізмі, звільнений з роботи, 23.09.1937 р. заарештований, а 23.04.1938 р. – розстріляний.

8. *Міхальського* – Міхальський – студент філологічного фак-ту Ніжинського педінституту 2-ї пол. 30-х рр.

9. *Стеценку* – Стеценко Л.– студент філологічного фак-ту Ніжинського педінституту 2-ї пол. 30-х рр., літстудієць.

10. *Хрестоматії Дорошкевича* – Дорошкевич Олександр Костянтинович (псевдонім С.Дорош) (1889–1946) – український радянський літературознавець, критик, педагог, доктор філологічних наук (1946). У 1913 р. закінчив Київський університет, з 1921 р. – професор цього ун-ту. Редактував журнали "Вільна українська школа" (1917–1919), "Життя й революція" (1925–1927), очолював київську філію НДІ Тараса Шевченка (1926–1930). У 1930-х зазнав репресій, був висланий з Києва і працював у педінституті на Уралі. З 1943 р. зав. відділом української літератури XIX ст. Інституту літератури ім. Т.Шевченка АН УРСР і кафедри української літератури Київського університету. Один з провідних критиків 20-х рр. Вивчав творчість класиків української літератури (І.Котляревського, Т.Шевченка, І.Франка, П.Куліша, М.Коцюбинського та ін.). Автор книги "Етюди з шевченкознавства" (1930) та низки статей. Написав підручник "Українська література", що витримав 5 видань (1922–1930). Уклав "Хрестоматію з історії української літератури" (1918, 2-е вид. – 1920).

11. *Забарило* – викладач кафедри української мови та літератури.

12. *Кулик* – Кулик Іван Юліанович (Ізраїль Юделевич) (1897–1937) (літ. псевдоніми – Р.Роллато, Василь Роленко) – письменник і радянський діяч. Навчався в Одеському художньому училищі, у 1914–1917 рр. з родиною проживав у США. Навесні 1917 р. повернувся до Києва. Член ЦВК Рад і голова Народного Секретаріату закордонних справ. У 20-х рр. радянський консул у Канаді та Польщі. Один із засновників і керівників ВУСПП (1927–1932), організатор комітету Спілки радянських письменників України (з 1934 р. І голова), член ЦК ВКП(б) і ЦВК УРСР, директор Партидаву ЦК ВКП(б)У. Автор збірок поезій і поем: "Мої коломийки" (1921), "Одруження" (1923), "Зелене серце" (1923), "В оточенні" (1925), "Чорна епопея" (1929), "Змужніла молодість" (1935) та ін. Заарештований у липні 1937 р., звинувачений в "націоналізмі" й розстріляний у жовтні 1937 р.

13. *Сайко* – Сайко Микола Пилипович (1897–1949) – поет і літературознавець, викладач кафедри української мови та літератури у 1935–1941 рр. та 1944–1949 рр. Кандидат філологічних наук (з 1941), доцент (з 1934), член літературної організації "Плуг" (1925–1932). Зазнав репресій у 1937 та 1949 р.

14. Дубина – асистент кафедри української мови та літератури у сер. 1930-х рр.

15. Повод – Повод Марк Іванович (1910–1985) – працював у НДПІ в 1935–1941 та 1946–1963 рр. Декан факультету мови та літератури (1936–1939), завідувач кафедри філософії (1949–1950), марксизму-ленінізму з 1950 р., директор інституту 1954–1963 рр. Кандидат філософських наук (1947), доцент (1948).

16. *Маркітан* – 28 серпня 1937 р. було заарештовано секретаря Чернігівського обкуму КП(б)У П.П.Маркітана – старого більшовика, особистого друга Косюра і Постишева, котрого звинуватили як одного з активних керівників розгалуженої антирадянської націонал-фашистської терористичної організації, зрадника Батьківщини, організатора повстанських загонів, шкідника в галузі сільського господарства і польського шпигуна. Вже 19 вересня він визнав свою провину, а 24 жовтня виїздна сесія Військової колегії Верховного Суду СРСР засудила колишнього секретаря обкуму. Наступного дня його було розстріляно.

17. Терещенко – Терещенко І.О. – викладач НДПІ. Загинув у роки Великої Вітчизняної війни.

18. Вороний – Вороний Марко Миколайович (псевдонім Антіох) (1904–1937) – відомий український поет, літературознавець. Випускник Київського ІНО. Автор збірок віршів для дітей "Будівники", "Коники", "Ставок", "Червоні краватки", збірки поезій "Форвард" (1932), сонет, філософсько-ліричних творів "Молитва", "Різдвяна елегія", "Отчизна". У 1933 р. переїзджає до Москви, де працював у редакції журналу "Наши достижения". Заарештовано у березні 1935 р., звинувачено в "націоналізмі" і засуджено на 8 років позбавлення волі у виправно-трудових таборах на Соловках. У жовтні 1937 р. справу переглянуто й у листопаді М.М.Вороного розстріляно. Вироки скасовано у 1958 р.

19. Оніпко – Оніпко Олександра Петрівна (р.н.1914) – випускниця філологічного факультету Дніпропетровського університету (1935), працювала викладачем української літератури НДПІ 1936–1941 рр. та 1944–1952 рр. (ст.викладач). Кандидат філологічних наук з 1954 р.

20. Сладковська – Сладковська П.В. – викладач кафедри української мови та літератури у 1930-х 1940-х рр., з 1945 по 1949 р. – зав. кафедри української мови. Зазнала політичних переслідувань у 1949 р., дружина А.М.Соломахи.

21. "Соняшна машина", "Базар". "Соняшна машина" – перший в українській літературі соціально-утопічний роман, написаний В.Винниченком; "Базар" – драма В.Винниченка.

22. Винниченко – Винниченко Володимир Кирилович (1880–1951) – відомий український громадсько-політичний діяч, визначний письменник. Навчався на юридичному факультеті Київського університету. Член Київської громади. Як один із організаторів Революційної української партії проводив пропагандистську роботу серед селян Полтавщини і робітників Києва, був заарештований, виключений з університету без права навчання в будь-якому навчальному закладі й відданий у 5-й саперний батальйон. У

1903 р. за поширення нелегальної літератури заарештований і ув'язнений у Лук'янівську тюрму. Після звільнення в серпні 1904 р. брав участь у створенні Української соціал-демократичної робітничої партії, редактував її друкований орган "Боротьба". У 1906–1914 рр. періодично жив у еміграції. Входив до складу Української громади в Парижі, 1913–1917 рр. у Львові редактував журнал "Дзвін" (спільно з Д.Донцовим та Л.Юркевичем). У 1914 р. переїхав до Москви, де співпрацював з часописом "Украинская жизнь". Після Лютневої революції 1917 р. повернувся до Києва, займав посади заст. голови Української Центральної ради, заст. голови Малої ради, голови Генерального Секретаріату УЦР, голови Ради Народних Міністрів УНР, голови Українського Національного союзу, голови Директорії УНР. У 1919 р. організував закордонну групу УКП і створив її друкований орган – газету "Нова доба" у Відні. З 20-х рр. проживав у Франції, де й помер.

В.Винниченко – автор численних оповідань, новел, романів, драм. Розпочав літературну діяльність 1902 р. з оповідання "Краса і сила". В еміграції розробив власну світоглядну систему конкордизму. В Україні було видано 24-томне зібрання його творів (1926–1930).

23. Чупринка – Чупринка Грицько (1879–1921) – український поет, тяжів до авангардизму, новаторства у формі, добре обізнаний з російським символізмом. Автор збірок "Огнєцвіт", "Метеор", "Сон-трава", поема "Лицар-Сам", чисельних літературно-критичних статей та рецензій. Загинув у Києві за нез'ясованих обставин.

24. Олесь – Олесь Олександр (псевдонім Олександра Івановича Кандиби) (1878–1944) – український поет, перекладач, батько Олега Ольжича, редактор "Літературно-наукового вісника" (Київ), "На переломі" (Віденсь). Повноважений представник УНР у Будапешті. З 1919 р. в еміграції в Угорщині, з 1929 р. – Чехо-Словаччині. Автор поетичної збірки "З журбою радість обнялася", драматичних етюдів, п'ес, популярної дитячої поезії. Упродовж 1917–1930 рр. вийшло 25 видань його творів. У 1930–1957 рр. творчість О.Олеся заборонена в СРСР.

25. Тесленко – Тесленко Архип Юхимович (1882–1911) – український письменник, учасник революційних подій 1905 р., перебував на засланні. Автор оповідань із сільського життя: "За пашпортом", "Школа", "У схимника", "Патріоти" та ін.

26. "Жайворонок стелу" – 1-ша книга віршів М.Сайка, що вийшла у 1930 р. і включала 32 поезії.

27. "Плуг" – літературна організація українських селянських письменників у 1925–1932 рр.

28. Хвіля – Хвіля Андрій Анатолійович (псевдонім А.А.Олінтера) (1898–1938) – український радянський державний діяч, літературно-мистецький критик, з 1917 р. – український есер-боротьбіст, з 1919 р. – у більшовицькій партії. У 20–30-х рр. на відповідальних посадах в апараті ЦК КП(б)У, 1933–1936 рр. – 1-й заступник наркома освіти УСРР, 1936–1937 рр. – начальник управління у справах мистецтва при Раднаркомі УРСР та директор Інституту українського фольклору АН УРСР. Автор численних книг, статей, наповнених вульгарно-соціологічними оцінками процесів

тогочасної української культури, запеклою критикою "націоналістичних" тенденцій А.Хвильового. У 1937 р. заарештований і розстріляний.

29. Колесник – Колесник Петро Йосипович (1905–1987) – український радянський літературознавець, письменник, доктор філологічних наук (1964). Закінчив Київський ІНО (1928), аспірантуру (1931). У 1931–1934 рр. – в.о. редактора журналу "Молодняк", був зав. відділом журналу "Радянська література". У 1931–1937 рр. та 1956–1971 рр. – науковий співробітник Інституту літературознавства імені Т.Шевченка АН УРСР. У 1937 р. заарештований, звинувачений у "націоналізмі" і засуджений до 10 років позбавлення волі. Відбувши покарання у Печорських виправно-трудових тaborах, повернувшись на батьківщину. У 1949 р. повторно заарештований і зісланий на 6 років до Єнісейська. У 1955 р. попередні вироки були скасовані. Представник соціологічної школи в літературознавстві. Окрім праці, особливо 20–30-х рр., вирізнялися вульгарним соціологізмом. Автор досліджень "Валеріан Підмогільний. Критичний нарис" (1931), "Іван Франко. Коротка біографія" (1956), "Син народу. Життя і творчість Івана Франка" (1957), "Безсмертний Кобзар" (1961), "Коцюбинський – художник слова" (1964), "Степан Руданський. Літературний портрет" (1971) і романів "Боротьба" (1932), "На фронті сталися зміни" (1935), "Терен на шляху" (1959) та ін.

30. Грузинський – Грузинський Олександр Сергійович (1881–1954) – викладач Ніжинської вищої школи у 1913–1925 рр., професор з 1918 р., декан факультету соціального виховання НІНО у 1923–1925 рр., член секції української та російської філології НДК історії культури та мови.

31. Зеленов – викладач кафедри української мови та літератури в 2-й пол. 30-х рр. Звільнений у 1937 р.

32. Соломаха – Соломаха Антон Матвійович (р.н.1900) викладач математики НДПІ в 1929–1939 та 1943–1967 рр. Голова кафедри математики у 1932 р., декан фізико-математичного факультету в 1933–1939 рр., з 1943 р. – доцент кафедри математики, зав.кафедри (1943–1944), декан фізико-математичного факультету.

33. Клименко – Клименко Каленик Трохимович (р.н. 1892) – викладач НДПІ у 1934–1941 та 1943–1950 рр. (ст.викладач кафедри ботаніки), з 1950 по 1959 р. – науковий співробітник агробіостанції інституту.

34. Мрачковський – викладач кафедри військової підготовки.

35. Амельченко – викладач військової підготовки у 1937 р.

36. авербахівщина – від прізвища Авербах Л.Л. (1903–1939) – рос. рад. критик, генеральний секретар Російської асоціації пролетарських письменників (1926–1932). Репресований і розстріляний 1939 р.

37. Проф. Бур'янський – професор кафедри математики у 2-й пол. 1930-х рр.

38. Богдан – Богдан Іван Аксентійович – професор кафедри біології у 2-й пол. 1930-х рр., зав.кафедри біології у 1934–1937 рр.

39. Давидова – Давидова Г.Д. – зав.кафедри психології з 1934 р.

40. Лобода – Лобода Ф.І. – доцент кафедри математики у 2-й пол. 1930-х рр. Загинув у роки ВВВ.

41. Воловник – Воловник В. А. – лектор робітфаку.

42. Чередник – викладач кафедри математики у 2-й пол. 1930-х рр.
43. Грайсер – Грайсер Д. – викладач кафедри математики в 2-й пол. 30-х рр.
44. Антон Матвійович – А.М.Соломаха (див. посилання 32).
45. Кармінський – Кармінський Моїсея Семенович (р.н. 1890) – працював у НДПІ з 1923 по 1941, з 1944 по 1967 рр. (з 1931 р. – доцент), завідувач кафедри математики з 1932 по 1941 рр. та з 1944 по 1953 рр.
46. Жуковський – секретар НПІ і лектор робітфаку.
47. Тихий – Тихий Панас Мусійович (р.н. 1904) – заступник директора інституту з навчальної роботи 1932–1934 рр., асистент кафедри математики. Репресований у 1934 р.
48. Порада – Порада Степан Семенович (р.н. 1902) – директор ПДПІ з 01.08.1930 р. по 09.01.1934 р., з 1932 р. – завідувач кафедри педагогіки.
49. Мельничин – Мельничин Гнат Миколайович – директор НДПІ з 10.03.1934 р. по 04.01.1935 р.
50. Пилипенко – Пилипенко Сергій Володимирович (1891–1934) – український літературознавець, письменник, голова літературної організації "Плуг", директор Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка. У 1933 р. звинувачений у націоналізмі, виключений із лав КП(б)У, заарештований, а 23.02.1934 р. – розстріляний.
51. Ненадкевич – Ненадкевич Євген Олександрович (р.н. 1883) – український філолог-літературознавець, завідувач кафедри української літератури (з 1930), професор української літератури НІНО. Репресований у 1933 р.
52. Даденков – Даденков Микола Федорович (1885–1955) – визначний український учений, педагог, автор численних монографій і підручників, завідувач кафедри педагогіки в НІНО (НДПІ) в 1928–1941 рр.
53. Дорошенко – Дорошенко Вадим – український філолог, професор НДПІ в сер. 30-х рр., чоловік Ольги Мак. Репресований у 2-й пол. 1930-х рр.
54. Скрипник – Скрипник Микола Олексійович (1872–1933) – український радянський політичний і партійний діяч. Нарком внутрішніх справ (1921), нарком юстиції (1922–1927), генпрокурор (1925–1927), нарком освіти (1927–1933). У 1933 р. заступник голови Раднаркому і голова Держплану УСРР. Сприяв проведенню українізації середньої і вищої школи, підготував нац.кадрів учителів і викладачів, підтримував становлення газетно-журналної і книговидавничої справи українською мовою. Звинувачений у націоналізмі і 7.07.1933 р. покінчив життя самогубством.
55. Тимошенко – Тимошенко Євгенія Панасівна (р.н. 1903) – дружина М.П.Загрецького, працювала асистентом і завідувачем літературного кабінету.
56. Зaborський – Зaborський Г.Я. – завідувач військового кабінету НПІ у 1937 р. Загинув у роки ВВВ.
57. Микола Паєлович – Загрецький М.П.– директор НДПІ у 1935–1937 рр. 9
- Такі пропозиції, які пропонувалися зібранню на останіх сторінках документу, приймались досить швидко і, як правило, одноголосно. Ворогів народу ставало все більше, а викладацький склад Ніжинського педінститу

туту, як і більшості інших навчальних закладів України, весь час зазнавав перетрубацій і доукомплектувань. У зв'язку з "ежовськими" репресіями, які обрушилися на професорсько-викладацький склад у вересні 1937 року, деякі навчальні дисципліни в 1937/1938 навчальному році не викладалися. Прогалини у кадровому складі довелося латати за рахунок недосвідчених випускників. Наприкінці 30-х рр. на посади викладачів і асистентів було залучено понад двадцять колишніх студентів інституту [4].

Література

1. Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Ніжинська вища школа: від Гімназії вищих наук до університету. – Ніжин, 2000; Бойко О.Д. Ніжинська Науково-дослідна кафедра історії культури і мови в історичному контексті 20–30-х рр. // Література та культура Полісся. Вип.4. – Ніжин, 1994; Коваленко О.Б., Острянко А.М. Розгром ніжинської історичної школи // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики [Число 5] / Історіографічні дослідження в Україні [Вип. 10]: Збірка наукових праць на пошану академіка НАН України В.А.Смолія. – К., 2000. – Ч.2; Коваленко О.Б., Ткаченко В.В. Єршов Анатолій Григорович // Репресоване краєзнавство. – К., 1991; Острянко А.М. Ніжинська історична школа: доба розквіту (20-і – початок 30-х рр. ХХ ст.) // Сіверянський літопис. – 2000. – № 5; Кондрашов В.Ф. Події 1933 року в Ніжинській вищій школі // Література та культура Полісся. Вип.6. – Ніжин, 1995; його ж. Дослідження А.Г.Єршова з історії Лівобережної України // Там само. Вип.18. – Ніжин, 2002; Шевченко А.Ю. Український історик в умовах тоталітаризму (до 50-ї річниці смерті М.Н.Петровського) // Борисен. – 2002. – № 2; Самойленко О.Г. К.Харлампович та Л.Окіншевич і Ніжинська вища школа у 20-х – 30-х рр.: до проблеми взаємін // Література та культура Полісся. Вип. 31. – Ніжин, 2005. – С.; його ж. Розвиток історичної науки в Ніжинській вищій школі в умовах формування тоталітарного режиму // Наукові записки ВДПУ. Серія: Історія. Вип. 8.– Вінниця, 2004. – С. 162–168; його ж. Потік історії та проблеми вчених ІНО в Ніжині в 20–30-і рр. ХХ ст. // Інтелігенція і влада. Громадсько-політичний і науковий збірник Одеського національного політехнічного університету. Випуск 3. 2004. Серія: Історія.– Одеса: "Астропрінт", 2004. – С. 205–212; його ж. Еволюція методологічних підходів та науково-проблемних орієнтацій в дослідженнях античної історії вчених Ніжинської вищої школи наприкінці XIX – в 1-й третині ХХ століття // Вісник ЧДПУ імені Т.Г.Шевченка Вип. 27. Серія: Історичні науки. № 2. – Чернігів, 2004. – С.114–120; його ж. Ніжинська сторінка життя Лева Окіншевича (за матеріалами спогадів ученої та архівних документів) // Український вимір. Вип.4. – Ніжин, 2005. – С.111–119 та ін.
2. Самойленко О.Г. Справа Загрецького – черговий акт сталінського "правосуддя" // Література та культура Полісся. Вип.20. – Ніжин, 2002; його ж "Участь" науково-педагогичної інтелігенції Ніжина в "Українській військово-націоналістичній організації" у другій половині 30-х років ХХ ст. // Інтелігенція і влада. Громадсько-політичний і науковий збірник Одеського національного політехнічного університету. Випуск 5. Серія: Історія.– Одеса: "Астропрінт", 2005. – С. 241–251.
3. ЧДОА, фонд – П – 11408, оп.1, спр.51, арк.7–35.
4. Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Ніжинська вища школа: сторінки історії. – Ніжин, 2005. – С. 272.

Зміст

Від редакторії. А.П.Грищенко. Вітання з ювілеєм	3
Бойко Н. Серце, словнене любові до слова і людей	4

ФІЛОЛОГІЯ

Арват Н.Н. Жизненное поле слова ГОЛОВА	6
Мошенская Л.Г. Мир казаков и поляков в повести Н.В.Гоголя "Тарас Бульба"	12
Жаркевич Н.М. Образ Гоголя и его художественное осмысление в трилогии В.П.Авенариуса "Ученические годы": находки и поражения	22
Хомчак Е.Г. Способы выражения авторской позиции Н.В.Гоголя и И.А.Гончарова (на материале поэмы "Мертвые души" и романа "Обломов")	31
Бойко И.В. Реализация национально-культурного компонента на лексическом уровне (на примере повести Н. Гоголя "Ночь перед Рождеством")	36
Белая А.С. Языковая картина мира средствами социальной терминологии. в поэме Н. Гоголя "Мертвые души"	40
Михальчук Т.Г. Стилистический анализ ситуаций речевого этикета и этикетное поведение персонажей в поэме Н.В. Гоголя "Мертвые души"	42
Ісасенко К.П. Біографічно-видавничий доробок П. Куліша у рецензії російської критики (на матеріалі відгуків та рецензій XIX–XX ст.)	54
Куликівська Н.І. Гендерний аспект вивчення фразеологічних одиниць	63

ІСТОРІЯ

Кузьменко Ю.В. Теоретико-методологічні проблеми дослідження історичних переказів як джерела народної історичної пам'яті	70
Таран Л.В. Новые тенденции в мировой и украинской историографии	75
Свистович С.М. Нариси історії розвитку світового кооперативного руху кінця XIX – першої половини ХХ століття	95
Потапенко М.В. Польські політичні сили України в революції 1917–1920 років: історіографічні оцінки і перспективи дослідження	102

Ростовська О.В. Ніжинська вища школа в період демократичних процесів 1917 року	112
Мартиненко В.В. Проголошення Білоруської Народної Республіки: нові історіографічні оцінки і підходи	115
Лейберов О.О. "Трудовий принцип" Директорії УНР в поглядах В.К. Винниченка: оцінка сучасних істориків	119
Страшко Є.М., Нагорна Н.М. Історія українського фемінізму: науковий дискурс	128
Крапив'янський С.М. Проблеми шкільної історичної освіти Республіки Білорусь	136
Давиденко Ю.М. Історіографічні аспекти вивчення генези військових організацій Польського руху опору в роки Другої світової війни	146
Шевченко В.М., Герасименко О.В. З історії формування фондів фундаментальної бібліотеки Ніжинського державного університету ім. М.В. Гоголя (дорадянський період)	153

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ МИСТЕЦТВОЗНАВСТВО

Самойленко Г.В., Самойленко С.Г. Культура Чернігівщини другої половини XVII–XVIII ст. Архітектура	157
Коваленко О.О. Григорій Милорадович і Чернігівська губернська вчена архівна комісія	194
Шевченко А.Ю. Історіографія життя та наукової діяльності М.Н. Петровського	203
Кондрашов В.Ф. М.Н. Петровський і Ніжинська вища школа: штрихи до портрету вченого	210
Луняк Є.М. Ніжинська вища школа в роки великого розгрому української історичної науки на початку 1930-х років	214

АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ І ЗНАХІДКИ

Зеленская Л.И. Слово о дорогом друге	218
Марченко Т.А. Миттєвості минулого... Спогади випускниці 1973 року	230
Самойленко О.Г. Уроки минулого: критика й самокритика на порядку денному (Викладачі Ніжинської вищої школи 1930-х рр. про себе, колег і свій вуз)	240

Наукове видання

ЛІТЕРАТУРА І КУЛЬТУРА ПОЛІССЯ

Випуск 32

Відповідальний редактор та упорядник
Самойленко Григорій Васильович

Технічний редактор: *Лисенко М.М.*

Комп'ютерна верстка та макетування: *Приходько Н.О., Ладижева О.В.*

Літературний редактор: *Банзерук О.В.*

Коректор: *Коніщенко А.М.*

Підписано до друку 12.07.06.
Гарнітура Arial
Замовлення № 92

Формат 60x84/16
Ум. друк. арк. 17,6

Папір офсетний
Тираж 120 пр.



Видавництво
Ніжинського державного університету
імені Миколи Гоголя
м. Ніжин, вул. Кропив'янського, 2, к. 217.

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єкта видавничої справи ДК №1804 від 25.05.04 р.

8(04631) 2-22-37
E-mail: vidavn@ndpu.net